

84(2р-Балх)

Т 309

С 15415

ЖАМАЛ ТЕКУЕВ

Дир

ЭРТТЕНЛИКДЕ

ЖАМАЛ ТЕКУЕВ

Бир
ЭРТТЕНЛИКДЕ

С15415

КЪЫСХА
ПОВЕСТЛЕ
БЛА ХАПАРЛА

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА · НАЛЬЧИК · 1984

Наб. Бел

БИБЛИОТЕКА

К. У. Кавказско

С(Балк)2
Т 309

Т $\frac{4702100000-134}{М 125(03)-84}$ 23-84

© «Эльбрус» китап басма, 1984 ж.

*Къысха
повестле*

ТЕНГЛЕ

Бизни ауулну танымай эсенг, кѣпню кѣргенсе деп айталлыкъ туйюлма. Хау, ол кертиди. Сен дуняда бек ариу жерледен бирине келмей тураса. Алайды да, шуѣхум, Нартлыгъа жууукъ бол!

Элибизни аты алайды. Аны тѣгерегин ѣмюрлюк агъач кѣуршалапды. Эки жаны бла, ташдан ташха секире, черекге туберге ашыкъгъан тау суула саркъадыла. Аланы «жырлагъан» тауушлары не кече, не кюн тохтамайды. Ингир болса, Нартлыны башы тѣбеден (нек болгъанын билмейме, ол тѣбени аты жокъду) эл сюрюле энишге айланырла. Ийнек мѣнгюрдеген, кѡй макъыргъан тауушла элни аягъы юсуне салырла.

Адамлары уа... адамлары! Анда жашагъанла насыпдыла. Жигитликлери, чомартлыкълары бла да белгили адамла. Къысхасы, Нартлы деп элибизге бош айтмайдыла.

Нартлыны сол жанындагъы суугъа Суху дейдиле. Аны онг жагъасы тѣгерек талада колхозубузну уллу терек бахчасы барды. Бахчаны Адемей аппа сакълайды.

Энди биз алгынча хиличиле туююлбюз. Аппа бла иги шуёхла «болгъанбыз. Бош заманыбызда Адемей аппагъа терек бахчаны сакъларгъа болушабыз.

Элибизни онг жаны черекден ётюп, кюнлюм бетде уа деменгили къая барды. Кенгден къарасанг, асыры сыйдамдан, бичакъ бла жонулгъаннга ушайды. Алай жууугъуракъ барсанг а, тюз ортасын кесип ётген кенг тектирни кёрлюксе. Ол а кийиклени бек суйген жерлериди. Танг аласы бла къыланчмююз ёхтем жугъутурла суу бойнуна жалаугъа енерле. Ызы бла уа къаяны туюю табада, ташдан ташха секире, бир бирлерин къууа, бираз безирерле. Сора сёдегей ыранчыкъ бла баш тектирге ёрлерле да, къалын кырдыкга батылып жатарла... «Баш тектирге чыгып, кийик атып туююучю заманым болуучу эди»,— деучюдю Адемей аппа.

Бизни элибиз ма аллай къудуретли жерде орналгъанды. Шёндю уа баш тектирге чыкъгъан адам барды деп билмейбиз. Учу Таулан ёрлейди деучюдюле. Алай тюзюн, терсин билмейме. Унутуп барама... Адемей аппа бла къалай шуёх болгъаныбызны хапарын айтмай кетерге жарамаз.

Биз тёртюбюз да бир орамда жашагъан тенглебиз. Бир школгъа жорююбюз, жалан да классларыбыз башхады. Бир бирибизни кёрмей кёп туралмайбыз. Маммаш къалгъан ючюбюзден эки-юч жыл таматады. Бизни бла окъургъа да кёп заманны ауруп тургъаны ючюн туюшгенди. Бою алаша, жорюшю ууакъ болгъанына да къарамай, биз аны таматабызгъа айыргъанбыз да, Маммашны оноу болмай, бир тюрлю иш этмейбиз.

Экинчи нёгерибизни аты Асланмырзады. Ол узун бойлу жашды. Сёзге устады, тириди. Сагъакъ ауруудан къалгъан тапла бираз бузадыла ансы, Асланмырза ариу жаш болгъанына сёз жокъду. Ючюнчюбюз — Хаммат мугурайыу деген не болгъанын билмеген, жарыкъ жашды. Тартыуланы бек суюди. Бир тюрлю макъамны мурулдагъанлай айланыр. Биреуню айтханын терсинден ангыларгъа, аны терсинден айтып кюлюрге бек суююучюдю. Хаммат чам атланы атаргъа да алапат болуучуду. Башхаланы къой, бизни да унутмагъанды. Маммашха алашалыгъы ючюмю болур эди, билмейме, — Банзай, Асланмырзагъа акъбетлиги ючюн «Белый», манга уа, сабыр жорюучюмю жаратмай, Тую атагъанды. Аны ючюн бизни Хамматдан кёлубюз къалмаучуду. Кесине да биз Къытай дейбиз.

Кюн туюшден ауа, тёртюбюз да Ханни тоханасына келебиз. Эл башындагъы гитчерек тебеге Хаммат алай атагъанды да, энди абаданла окъуна анга Ханни тоханасы дейдиле. Кюн къызыу болгъанлыкъга, тебе башында самал желчик кыруу да ургъанлай, сериюнлюк бергенлей туруучуду.

— Бюгюн мен сизни Ханни тоханасына бир уллу иш бла чакъыргъанма,— дейди Маммаш къалпагъын бир жанына салып,

тери мангылайына жабышдыргъан дум къара чачын къолу бла артха сылай. Сора Маммаш, бир уллу магъанасы болгъан затны юсюнден айытырыкъча, кёзлерин терк-терк къыса, хар бирибизге тюрслеп къарады да:

— Терек бахчагъа къалауургъа кимни салгъанларын билемисиз? — деп сорду.

Бизни не угъай, не хау деригибизге да тёзмей, бармагъын ёрге тутуп:

— Адемей аппаны! — деп, соруууна кеси жууап берди.

— Андан бизге не? — дедик ючюбюз да бирден.

Аллай бирни къалай ангыламайсыз дегенча, Маммаш башын булгъады.

— Адемей аппа къартды. Алай эсе уа, бизни къоюнларыбызны алмадан толтурургъа онгубуз барды. Бизни ынна айтычулай, ал-лынга келген ырысхыдан артха турма.

Алайда окъуна, даулаша турмай, кёз байланнгандан сора Адемейни бахчасына кирирге оноулашдыкъ. Къарт болгъанлыкъгъа, Адемейни къолуна тюшсегиз кёрюрге дерге да бир болдум. Алай къоркъгъаннга санарла деп, кесими тыйдым.

Кюн къая артына аууп, кёз байлана тебиреген заманды. Юде ыннадан бла менден башха адам жокъду. «Анабыз ишден къайтхынчы къутулмасам, артда кыйын болур. Была да къайда къалдыла?» — дейме ичимден.

Ол кезиуде орамда сызгъыргъан таууш эшитилди. Мен эшикке чартап чыкъдым.

Ынна терезеден башын тышына къаратып: «Ушхууур бише турады, абери къаба бар!» — деп къычыра къалды.

— Суу жагъа бла ёргеракъ барып, бахчагъа алай чыкъсакъ тапды,— деди Маммаш барыбызны да тохтатып,— Адемей аппа алайгъа артыкъ сакъ боллукъ туююлдо.

Зурнуклача, бир бири ызыбыздан тизилишип, сакъ атлай, чалманнга жетип тохтадыкъ. Кечеге салкъында алманы ариу ийиси бурнубузгъа уруп, аууз сууларыбызны келтирди. Терен кырдыкда сагъайып олтурабыз. Терек бахчада, тегерекде да жан къымылдамагъанча шошду. Бир ауукъдан Маммаш, бизге башын булгъап, чалманнга ёрлеп башлайды. Ол кезиуде черекни ары жаны агъач табадан «У-уу, у-уу!» деген таууш чыгъады. Бирге жокку болуп, кырдыкка тегерейбиз. Къалгъанланы билмейме, мени уа асыры къоркъгъандан жүрегим тыпырдап, жерине сыйынмайды.

Къалай-алай болса да, эс жыйып, тереклеге къутулабыз. Тасхачылача, ийилип барып, тёртюбюз да бир терек тюбюнде тохтайбыз. Бир бири ызыбыздан терекге минип, къыстау къоюнларыбызны толтуруп башлайбыз. Къадалып жырта тургъаныбызлай а, бизден узакъ болмай, ушкок атылады. Къымсыз болуп тохтайбыз. Хаммат симсиреп тебирейди, алай Асланмырзаны жумдуругъун кёргенде, аузуна къууут алгъанча болуп тохтайды. Мени къолла-

рым асыры кълалтырагъандан, терекден кетерге аздан кълалама. Бу жол ушкок бютюн да жууукъда атылады. Ол кезиуде жерге тулукъ таууш этип биреулен тиеди. Биз бирем-бирем кесибизни энишге атабыз. Чалманнга жете келгенибизде:

— Ой анам! Мени тутдула! — деген кычырыкъ бла бирге Адемей аппаны:

— Тиерик туйюлме, кьоркъма, балам! Бусагъат мен сени тюшюрейим,— деген сөзлери бир болдула.

...Суу бойну бла энишге энип, эл кыйырына чыкългъаныбызда, жолда Маммашны келе тургъанын кёрдюк.

— Мен энди сизге нёгер болууну кьойдум: бутакългъа тагълылып кълалып бек абызрадым. Сиз кьоркъакъла уа, мени кьоюп, кълачып кетгенсиз.

— Аппаны жетип келгенин кёрмегенменг? — деди Хаммат ауазын аз эшитдире.

Маммаш хуржунундан уллу кызылууурт алманы чыгъларды.

— Адемей аппа бергенди,— деп, татыуун чыгъларып, ашап башлады. Терекден секиргенде тёгюлгендиле да, жыртхан алмаларыбыздан бири да кълалмагъланды. Ахырында, аууз сууларыбызны тыялмай къларагъланыбызны кёргенде, Маммаш кючюбюзге да бирер алма берди.

Бешинчи классны бошап, каникулагъла чыкългъанбыз. Аллыбызда кълаллай зауукълу кюкле бардыла! Суйсенг агълачха бар, суйсенг — таулагъла, суйсенг а... колхоз бахчада ишлерге.

— Келигиз, мен айтханни этигиз да, бир кесек солуюкъ, ишге артдаракъл чыкълсакъл да киши айып этерик туйюлдю. Атамы къларындашы Ростовдан алаамат ау келтиргенди. Тамбла эрттенликде окълуна чабакъл тутаргъла барайыкъ,— деди Хаммат, желкесин кълашый. Бир зат айтырыкъ болса, Хамматны желкесин кълашыучу кълылыгълы болуучуду. Терекге тагълылып кълалгълан ингирден бери Маммаш оноугъла кесин артыкъ бек кълошмайды. Хаммат энди Маммашха Банзай деучюсюн кълыйгъланды — Мамметдир дейди. Аны эшитсе, ол жумдурухларын кълаты кълысып, кълыжырыкъланган да бир этиучюдю, алай...

Оноулашханыбызча, танг аласы бла Чабакъллы суу таба атланабыз. Биз ары жетерге, кюн кълая башын жарытханды. Кюнню тыякъллары энишге энип, элибизге тийгинчи, анга иги кесек кётюрюлюрге тюшеди. Болса да, эл кюн кълая башына тиерден иги кесек алгъла кълозгълалады. Эрттенликде шаудандан суу алыргъла эннгенле да, мал кълууалай чыкългъланла да суу бойну таба ашыгълышы энип баргълан тёртеуленни ызларындан тюрслеп къларайдыла.

Чыран суудан келген салкын аязчыкъ бетибизге урады. Экибиз аууну тутаргъла, экибиз да чертлеуюк чыбыкълла бла башындан чабакълланы «кълууаларгъла» керек эдик. Асланмырза бла мен чыбыкълланы алдыкъ, Маммашха бла Хамматха аууну тутдурдукъл.

Быстырларыбызны тешип, ух-тух эте, суугъа кирдик. Асланмырза бла мен эки жагъада тохтап, чыбыкъла бла тамыр тюплерин къармай келебиз.

— Терк къымылдагъыз ансы, чабакъла ёрге къутулуп кетерле! — дей ашыкъдырады Хаммат.

Экибиз да къадалып, сууну булгъап келебиз. Жете келгенибизлей, Маммаш бла Хаммат ауну терк окъуна кётюредиле.

Ауну ёрге кётюргенлей, Хаммат:

— Жилиян!... — деп, къычырыкъдан алып, суудан тышына секирди. Ючюбюз да аны ызындан жагъагъа чартлап чыкъдыкъ.

— Къайда жилиян?.. Суудамы кёрдюнг?! — деп ашыгъышлы сорургъа къалдым. Дуниямда жилияндан бек къоркъгъан затым жокъду да, аркъама келтирип челек бла бир къумурсха къуйгъанча, титиредим.

— Ауда, — деген болмаса, Хаммат жунчугъандан абери айталмайды. Сора, сууукъсурагъанына да къоркъгъаны къошулуп, гытгыт эте, кийимлерин кийип башлайды.

— Ауну уа? Суудамы къоярыкъбыз? — деп сорады Маммаш, терк-терк солуй.

— Керек туююлдо! Кетдик! — деп тебиреди Хаммат, кепкасын къолтугъуна алып, желкесин къашый.

— Ай сизни огъесе, жилияндан къоркъуп жаппа-жангы ауну суугъа атыпмы кетериксиз?! — деп, Асланмырза батырчыкъ болуп тохтайды да, артха айланады. Чертлеуюк чыбыкъладап бирин алып:

— Кетмейми тургъан сунасыз? Хоу, сизни жаныгъыз ючюн, эндиге дери аугъа кирип тура болур, — дейди да, жагъагъа таукел жанлайды. Биз, сын болуп, къарап турабыз. Асланмырза ташха илинип тургъан чабакъ ауну чыбыкъ бла жагъагъа тартды да, артха секирди. Жилиян чартлап, сууну жагъасына чыгып къалгъанча кёрюнюп, ючюбюз да артха туракъладыкъ. Батырчыкъ болургъа юрешгенликге, Асланмырзаны бутлары къалтырайдыла. Чыбыкъ бла узалып, ауну дагъыда тартады да, артха секиреди. Ахырында, ауну ичинде къаралдым ичиге талыштакны эслеп:

— Ой, сиз къоркъакълагъа ант жетсин! Жилиян деп суу талыштакдан къоркъуп турасыз! — деп, суу тюбюнде кёп тургъандан сапын сюртюлгенча сыйдам болгъан, уччалауукъ тыякъны алып, бизни къатыбызгъа жанлады.

Ол кюн чабакъ тутуубуз аны бла бошалды.

Маммаш терекде тагъылып къалгъан ингир эсигизде болур. Андан бери Маммашны липпирлери тюшгендиле да, билген амалыбызны этип юрешебиз, аны жүрегинде талпыныуун къозгъаялмайбыз. Баям, аны кёлюн алайым дегенлиги болур эди, бир ингирде Асланмырза:

— Таматабызгъа сауутсуз айланыу тийишли туююлдо, — деди.

Сёзюн бошагынчы, Асланмырза хуржунуна ёхтем узалып, суюк саплы жюлгючню чыгъарып, Маммашха узатды.

— Къайдан тапханса? — деп, Маммаш сейирсинип сорду.

— Сора турма! Бере эселе, ал!

Маммаш жюлгючню бек жаратханды да, андан кёзюн айыралмайды. Алай, кеси кесин хорлап, нёгеринден бютюн къаты со-рады:

— Къайдан алгъанса, тюзюн айт, алайсыз сени бичагынга бармагъымы да тийирлик туююлме!

— Адамны жеринде къоярыкъ туююлсе,— деди Асланмырза, бираз артха туруп,— Адемей аппаны къошунда тапханма.

Маммашны башына ачыу чапханын кёзлерини къызаргъанла-рындан билдик.

— Урлагъанмы этгенсе? — деп, жумдурукъларын къаты кы-сып, Асланмырзагъа кесин атды.

— Угъай, урлагъан сунма, кийиз тубюнден сабы къарап тура эди да, алып кетгенме,— деп, кесин ариуларгъа кюрешеди Аслан-мырза.

Алай Маммаш, муну узун боюна къалай жетерикме дегенча, тюрслеп къарай келип, керилген да бир этди, урмады, мыллыкдан жийиргенгенча, артха бурулду.

— Адемей аппаны жюлгючюн урлагъаны ючюн Асланмырзаны нёгерликден чыгъарыргъа! Аны бла къол тутушууну къояргъа! Аны бла сёлешмезге! Уручугъа налат! — деди таматабыз.

— Уручугъа налат! — деп къатладыкъ биз да.

Жыйын таматабыз Асланмырзагъа жюлгючню иесине къайта-рыргъа буюрду.

Ючюбюз да бурулуп кетдик. Асланмырза, башын кётюрюп бизге къараялмай, сюелип къалды.

Кюн батып, тегерекни къарангылыкъ бийлегенди. Жазыкъ Ас-ланмырза уа, жюлгючню иесине не айтып къайтарайым, не сылтау этейим деп, башы хайран болуп сюеледи. Тамбла къыяма бол-лукъду деселе эди, ол жюлгючню иесине къайтармазлыгъына сёз жокъду. Дагъыда бираз сюеле кетип, Асланмырза Адемей аппа-ны къошу таба атланды. Ол кезинде аппа къошуну аллында от тамыза тура эди. Жашчыкъны кёргенинде, аппа:

— Кел, жашым, кел... Къатыма олтур...— деп жарыкъ болду. Ызы бла:

— Не жумуш бла келгенсе? Алмалагъа тансыкъмы болгъан-са? — деп, кюлюмсюреп, Асланмырзаны имбашына къолун салып, асыры узундан кёзлерин жабаргъа жетип тургъан къашларын кё-тюрдю. Адемей аппа алай айтды да, туруп барып, къошундан эки уллу кызылууурт алманы алып келип, Асланмырзагъа узатды. Ол а алмаланы арсарлы алды да:

— Аппа,— деди ауазын кючден чыгъара.— Бу жюлгюч сизни-ки болур дейме. Алайда тапханма.

Асланмырза жюлгючню аппагъа акъырын узатды.

— Ай, сау къалгъын! Сен а кертти да иги жаш кёреме. Бюгюнлю муну излей, къармамагъан жерим къалмагъанды, кёз жауларымы да тауусханма,— деп къууанды.— Хар заманда да ма быллай иги жаш болгъанлай тур,— деп къошду да, жашчыкъны бир иги ыразы этейим дегенча, биягъы къошуна кирди.

Алай болгъанлыкъгъа, Асланмырзаны жүреги хош болмады, тенглеринден айырылгъаны аны терен сагъышха къалдыргъанды.

Айтханыбызча, бизни колхозубузну терек бахчаларыны къыйыры-чеги жокъду. Колхоз аланы тубюне клевер себеди. Жыл сайын юч кере чалгъаны себепли, малларына эркин жетер чакълы бичен хазырлаучуду. Ара малгъа бичен хазырлау иште бизни да юлюшюбюз барды. Аны председателибиз хар заманда да айтыучуду. Кёргени сайын абаданла бла тенг къолубузну тутуучуду. Бу каникулларыбызны да зырафына оздурмазгъа айтып, оноулашыр ючюн биягъы Ханны тоханасына чыкъгъанбыз. Алай бу жол бизни сатырларыбызны седирегенлери кёзге кёрюнеди. Жалан да ючюбюз олтурабыз. Тенгибиз бизни бла болмагъанына адыргы этеригим келеди. Маммаш бла Хаммат а къайгъырмагъанча этип олтурадыла. Алай, билдирмезге не бек кюреше эселе да, Асланмырза олтуруучу жерден кёзлерин айырмайдыла.

Асланмырза уа бюгюн юйден чыкъмай олтурады. Ыннасы Айкёз жашыны жүрегинде болгъанны билмейди. Алай ол бюгюн юйден чыкъмай олтургъанына къууанады.

— Балам, муну уа ашарменг? — деп, тюрлю-тюрлю ашарыкъланы келтиредди.

— Кёлюм бармайды, ынна,— деп, Асланмырза табакъны бир жанына тюртеди.

Асланмырзаны акъылы тенглериндеди. Айкёз не кёп ариу айтыргъа кюрешсе да, Асланмырзаны жүрегин хош эталмады. Тюне не нёгерлери айтхан сёзле аны эсинден бир заманда да кетмезле. «Аны нёгерликден чыгъарыргъа! Аны бла къол тутушууну къояргъа! Аны бла сёлешмезге! Налат уручугъа...»

Не десенг да, иги тенгге жетген жокъду. Асланмырзаны алай быртак этип къойгъаныбыз эсимден бир да кетмейди. Башха класслада окъуйбуз да, кёрген да этмейме.

Бир кюн, дерсден сора, Асланмырзалагъа барыргъа эсеме тюшеди. Маммаш бла Хаммат билмезге керекдиле мени ары баргъанымы ансы... Ачууланыргъа боллукъдула.

Къалай-алай болса да, эшик, теерзе къакъмай кирдим Асланмырзаны юйюне. Кёз-къаш бермеди, бир да сизсиз а жашаялгъы эдим дегенча, диванда олтуруп, китапха къарагъанлай турады. Къалайса, не ишлейсе деп мен да уллу сора кюрешмедим.

Эшик ачылганны эшитген болур эди. Айткёз ынна ич отоудан чыкты да, мени кёргенинде бек жарык болду.

— Кел, балам, кел, жууук бол! Нечик иги этдинг... Жашым, олтур, деп нек айтмайса тенгинге! — Алай айтды да, ынна мени билгимден тутуп, диванга олтуртду. Асланмырза диванны бир кыйырына ыхтырылды.

— Бусагъат, къарылгъашчыкъларым, мен сизни бир иги сыйлайым. Хычин ичлерим хазырдыла,— деп, Айткёз ынна аш отоугъа кирип кетди. Ынна адамны аузунда тюз жауча эриген бир алапат жумушакъ хичинле этеди деп эшитгенме. Ашап кёрмегенме алыкъа. «Тап тюшгенди. Сен, Асланмырза, не бек тунтуйсанг да, ыннаны хычинлеринден татмай кетерик туюлме. «Къайна къазан беш ай, олтур къонакъ он ай»,— дедим ичимден. Кетип къалмасын дегенлиги болур эди, ынна аш отоудан терк-терк чыгып жокълайды. «Не эсе да, шошсуз. Хапар айтыгъыз. Журналлагъа къарыгъыз»,— дейди.

Бир заманда аш отоудан алай татыулу ийис урады бурнума... Аууз сууларым келдиле. Жюрегим шор тарай башлады. Кетерге деп жеримден ёрге турдум. Асланмырза бир къужур къарады да, алай нек этгеними хазна сезмей, дагъыда жериме олтурдум. Аш отоудан келген хычин ийис а тынчлыгъымы алгъанды. «Теркирек келтирги эди ынна хычинлерин, Асланмырзаны аузу ачылыр эсе уа»,— дейме кеси кесиме.

Мен алай сагъыш этип бошагъынчы, Айткёз ынна хычинле къаланган сай табакъны аллыбызгъа салды. Кеси да къатыбызгъа олтурду.

— Ашагъыз, токълучукъларым,— деп, хычинлени туурады.

Мен кёп кере ашагъанма анам бла ыннабыз этген хычинлени. Бек жаратыучума аланы да. Алай Айткёз ыннаны хычинлерине жетерге алагъа кёп керекди. Аллай хычинледиле ала, тюз аузунга жетгенлей, эрип кетедиле. Адам ашап тоймаз. Мени ашыгъышлы ашагъаныма иги кесекден бери да къарап тургъан Асланмырза, ышаргъан да этип, табакъгъа узалды. Аны кёрген ыннаны кёзлери жарыдыла.

— Жаугъа булгъап ашагъыз, къозучукъларым,— деп, табакъны бир жанын ёргерек кётюрдю. «Ыхы, энди буз эрий башлады. Иш тап боллукъду»,— дедим ичимден. Мен а ол татыулу хычинлени бюклеп-бюклеп къутултама. Асланмырза да мени бла эришип тебирегенди.

Ынна алай ыразыды манга, хычин туурамланы аллыма жууугъуракъ салады.

— Капа уа аурумай турамыды?

— Хау,— дейме мен.

Капа мени ыннамды. Айткёз аны бек сюеди. Кюннге бек аздан он кере кёрюше болурла. Аны ючюн а бир бирден ма бусагъатчыкъда айырылгъан эселе да, Айткёз: «Аягъы юсюндемиди Ка-

па?» — деп сормай кьоймаз. Сау жылны кёрмей тургъан кибик.

Жаш заманында ыннам арталлы да аурумагъанды. Кеси алай айтады. Энди уа аурумагъан кюню жокъду. «Саулугъунг къалайды, Капа?» — деп сорсала уа — бютюн да. Юйге ух-тух эте келир. Бир белин сылар, бир бутларын. Алай ауруп жатханын кёрмегенме. Танг аласындан ингир къарангысына дери аягъы юсюнде болуучуду. Кюннге минг тюрюл ишге узалыр. Бирде гумуда бишлакъ чыккырлагъа къарай тургъанын кёрюрге, бирде уа тахталаны хансын арта. Бахчадан сора ынна, ишчилерим келир заман бола турады деп, аш отоуда къармашып бирирер.

Кертиси бла ыннады бизни кечиндирген, мюлкюбюзню да тутхан. Бахча, ийнек, эчкиле, кьойла, тауукъла — барысы да ыннаны бойнундадыла.

Тойгъандан сора адамны эсине бир затла тюшюп къала кёреме. Мен, нек эсе да, алайма. Ма кёремесе ыннам эсеме тюшюп къалгъанын.

— Капа юйде абери эталамыды?

— Этген а! Эртгенли, мен сизге келгинчи, аз заманчыкъны ичинде окъуна эки челек суу келтиргенди. Сора ийнекни, кьойланы, сюрюуге къыстагъанды. Сора тауукълагъа аш бергенди. Сора от этгенди, ашарыкъ биширип башлагъанды.

— Сен а не эте эдинг ол заманда? — деп сорду Айкёз ынна.

Кесгин берилген ол соруугъа къалай жууап берирге билмей, бираз жунчудум. Ынна бла Асланмырза манга соруулу къарап турадыла.

— Не этерик эдим. Китапларымы, тефтерлерими портфелге жыйдым да, ынна ашаргъа не береди деп, сакълап турдум.

Ыннаны сорууу бошдан болмагъанын билдим да, жерге къарап тохтадым. Уялдым. Асланмырзаны халы да менден доюн туююлдо. Тьякъны бир кыйыры анга тийгенин ангылагъанды.

— Ма кёремесе, ынна арыгъандан аягъын алалмай, кьолун кымылдаталмай кюрешеди, сен а анга болушургъа суюмейсе... Аны жибермей, суугъа кесинг баралмаймыса? Гумугъа кесинг нек тюшмейсе?

— Анда чычханла бардыла сора уа...

Анымы эшитди, Асланмырзагъа алай кюлкю къабынды. Болалмагъандан барып, диваннга аууп, кюлюрге къалды. Мени уялгъанымы кёрюп, ынна, ышара, имбашыма кьолун акъырын салды.

— Жукълап болур эдинг ыннанг суугъа баргъан заманда? — деп сорду жумушатыр акъыл бла.

— Хау,— дедим жерге къараууму кьоймай.

— Алай боллукъду ансы...

Ынна алай айтханында, Асланмырзагъа да жан киргенча болду.

Тюзюн айтсам, ыннам челеклени алып чыккыгъанында, мен жукълап туююл эдим. Челек суу неди манга, эки челек окъуна да. Мах-

ташиган этген сунмагъыз, суудан толу челекни чыкынайым бла окъуна кѣтюргенме, кертиди, артда чыкынайым кѣтюр кибик кѣм-кѣк болгъанлай, бюжюльорге унамай, сау ыйыккыны тургъан эди. Алайды да, манга эки челек суу келтирген чѣпню бир жерден бир жерге салгъан кибикди. Мени тыйгъан башха эди. Къатын кибик, суугъа жюрюйдю дерле да, тенглерим хыликкя этерле. Хаммат а бютюн да. Тилин къашыр зат тапсын ансы. Бизни элде шауданлагъа суу алыргъа баргъан эркегырыу кѣрмегенме.

— Эриндинг — ишинг кырты болду. Бюгюн ынна этер, тамбла — ананг. Бирси кюн а? — деп сорду да Айкѣз ынна сагъышларымы бѣлду.

Не жууап берирге билмей, бираз жунчудум. Сора жууабым башыма дыркъ деп келди да къалды:

— Мен окъугъан этеме. Ынна уа угъай. Манга юйде этип кел деп дуня бла бир дерс береди, устазны айтханын этмесем, «эки» салады да къояды. Ыннагъа ишле деп киши айтмайды. Кесин тыялмайды ансы...

Айкѣз ынна мени бу сѣзлериме бюсюремегенин эринлерин жыйыргъанындан ангыладым.

— Жууап эте да биле кѣреме сен а... Мен не айтханымы ангыладынг да? Огъесе сѣзлерим бир къулагъынгдан кирип, бирси къулагъынгдан чыгыппы кетдиле?

— Угъай,— дедим мен биягъыча жерге къарай. Сен былайда айтхан хар сѣзню тюзге санайма. Мындан ары ыннагъа болушуп турлукъма. Битеу ауур ишлени кесим этерикме,— дедим кѣзлерими жерден айырмай.

— Ма иги балам бол да къал!

Айкѣз ынна да, мен да Асланмырза олтургъан диваннга бирден къарадыкъ. Ол а жокъ. Биз хапаргъа болгъанда, сypдырылып кетген болур эди. «Тыяккыны эки къыйыры болгъанын биледи Асланмырза да»,— дедим кеси кесиме. Ынна мудах болду. Столну жыя башлады. Мен аны бла саламлашып, тышына чыкъдым. Асланмырза атлаучлада олтуруп эди. Мен абери айтмай, къабакъ эшик таба атландым. «Энтда да кел»,— деди ызымдан Асланмырза. Аны алай айтханына бек къууандым. Артха къайтып, Асланмырзаны къучакълайым, ариу сѣзле айтып, кѣлюн кѣтюрейим деп болдум. Этмедим алай. Тохтамай кетдим да къалдым.

«Тюздю айтханынг, бары да тюздю»,— деп, Айкѣз ыннагъа сѣз берип кетеме. Жюрегими уа бир ауур таш басхан кибикди. Аллай бир къыйыи кѣрюннгенди Айкѣз ыnnаны тырманы. Бегирек да хомхлугъум, болмачылыгъым ючюн.

Алай мудахлы жетдим юйге. Кишини да кѣрлюгюм келмейди. Адамгъа тубемей, отоуума къутулсам эди дей келеме. Хоу санга... Ыннабыз арбазда шыр-шырт эте айлана эди.

— Не замандан бери айланаса, токълучугъум. Ашынг, сууунг

жокъ. Ынна ишин кююп, ал ботасы бла мылы кюлларын кюургъакъсыта, мени таба бурулду.

— Бюгюн не кюн болгъанын унутханмы этгенсе?

— Не кюн боллукъ эди? — дей сейирсиндим. Жауун жаумаса, жел урмаса, жаз кюнлени бири биринден не башхалыкълары барды.

— Школну бошагъан кюнюнгдю бюгюн, кез жарыгъым.

Аха, ынна хоншуларын сыйларгъа сылтау тапханды. Жанытени адамны сыйлагъан. «Игилик унутулмайды» деген сёзню терктерк айтыучуду ынна. Ийнеги, эчкиси кюзласа да чакъырыучуду ол хоншуларын. «Сау болугъуз келгенигиз ючюн. Аз ашадыгъыз эсе да, кеп жашагъыз. Халал болсун ашагъаныгъыз», — дей, ариу айта ашырыучуду. «Манга айтха эди аллай бир ариу сёз. Тирман этип тургъан болмаса...» Сиз мени айтханыма ийнанмагъыз. Аз ариу сёзюн эшитмегенме ыннаны. Менден алгъа ёлюрге окъуна хазырды. Ыннамы урушханы, къайтханы да бир болуучуду. Мен ыннамы бек сюеме.

Бу жол артыкъ сёлеширигим келмейди аны бла. Мени халымы сезгенди да, кюймайды ансы.

— Тенглеринги чакъыр, кез жарыгъым. Хоншуларыма мен айторма. Ыннаны кымылдауу женгилди. Кёлю да жарыкъды.

«Аха, Асланмырзаны жыйыннга къайтарыргъа тап тюше тура кёреме».

— Кимни чакъырлыкъса тенглерингден?

— Маммашны, Асланмырзаны, Хамматны, — дедим.

— Аладан сора уа?

— Кишини да угъай.

— Сора аланы да чакъырмайса!

— Нек?

— Кесинге ушаш жүрекжарладыла, тапшарладыла да ма андан! Эл тюбюнде кюнлерин ашыра айланган хаулеле!

— Сора сен да хоншуларынгы чакъырлыкъ туююлсе.

Алаймы айтдым, ынна ишин кююп, ал ботасын тешип тебиреди. Билдим иш аманнга кетеригин. Ыннаны кютургъанындан аллах сакъласын. Чартлап чыккъым тышына. Аны тунукъ ауазы уа иги кесекге дери эшитилгенлей турду.

Бешинчи классны бошагъанымы сылтауу бла тийрени сыйларгъа хазырлана, ынна сокъур хоразын кесгенди. Кесгенди дегеним тюз туююлдю, кесдиргенди дерге керекди. Аны алып кирмеген юю кълалмагъанды, бир эркегырыу тапмагъанды. Жылны бу заманында юйге кирип ким турады. «Жазны бир кюню кыш багъар», — деучюдю бизни ынна. Атханымча, айлана кетеди да, эр киши тапмагъандан сора Маммашны гитче къарындашчыгъы Сюлеменчикге кесдиреди. Бичакъны аны кюлуна тутдуруп, тартхан а кеси этген эди хоразны бойнун.

Ынна бюгюн къоратхан сокъур хоразыбызны мен школгъа жү-

рюгюнчю окъуна таныучу эдим. Къабып аз сынсытмагъанды. Энди кѳрге эди бир... ким кимни къабарыгъын. Хоншуланы хоразларына да кюн бермеучю эди асыры тѳююшгенден. Кѳзюн бош чыгъаргъан болмаз эдиле. Ынна уа кесини сокъур хоразы ючюн хоншуларыбыз бла азмы сѳз болгъанды. Эрттенликде тауукъланы орундан бошлар-бошламаз онг жаныбызда жашагъан хоншубуз жетип келир:

— Алан, Капа! — деп чакъырыр ыннаны. — Сени ол сокъур шайтаныг мени хоразымы онгун алгъанды. Къарагъан этсегиз а бу палахны ызындан.

— Къарагъанмы? Бойнуна жип такъ, аягына бугъоу сал дегенлигингди да? — деп ачыуланды хоншусуна ынна, сѳйген хоразына сокъур шайтан дегени ючюн. «Хоразмыды сеники... тауукъдан да кѳрккакъ. Мени хоразым а, сокъур эсе да, киши тѳююлюмдю!»

Бираздан башха хоншубуз жетип келир:

— Капа, — деп чакъырады ол да ыннаны.

Биягъы кѳрурукъ хыли этгенди къарайма да. Ынна сѳймей чыгъады арбазгъа.

— Сокъурунг, тауукъланы тѳгерегине жыйып, тахталарымы малтагъанды да кетгенди. Жангыдан чыгъа келген быхыгъа, гедигинге бир къарагъы эдинг. Не орунда тут, не да...

— Не да, — деди ынна, хоншусуну аузундан сѳзюн алып, — сен чалманынгы ачылгъан жерлерин жама. Алай, къарайма да, бир-бир адамланы кѳолларындан эсе, тиллери иги ишлегенча кѳрюнеди.

Сѳз тапмаймы къаллыкъ эди ынна. Тюз пулемѳтдан кѳуйгъан киби. Хоншуларыбыз ынна бла даулашыргъа сѳймеучюдуле.

Ынна кѳутуруп башлагъанлай, тышына чыгып кетген эдим. Энди жумушагъан болур. Кел кѳозучугъум дер, токълучугъум дер. Ач болурса деп болгъанны аллыма салып тебирер. Керти да ачыракъ эдим да, юй таба бурулдум. Отоугъа киргенимде уа, ынна сокъур хоразны тѳклерин артып бошай тура эди. Мени таба къарагъан окъуна этмеди. «Алыкъа туман чачылмай тура кѳреме», — дедим ичимден. Абери айтыргъа кѳрккъама. Шумсуз болгъанлай турама.

— Сени киби тапсашар ючюн къаллай хоразымдан кѳуру къалдым!

Мен ыннаны сокъур хоразын алай бек жаратмаучу эдим. Туталмай эдим ансы, аяусуз тѳерик эдим сабий заманымда къабыучусу ючюн. Ынна отха бензин кѳуя кетип, мени ачыуума ачы кѳшуду. Кѳлюне тиерча бир сѳз айтырыгъым келди.

— Бу жангыз кѳзлю кѳарт хоразынг бла кѳырдынг да кетдинг, ѳгюз сойгъан киби, — дедим кѳчкюнѳп.

Айтмасам боллукъ эди алай. Ыннаны бети тюрленди. Бар ишин

кьойду да, печь артына узалды. Къысхачны излей эди. Бир да аямай излесин, табаллыкъ туююлдо: мен аны букъдургъанма.

Тапмазлыгъын ангылагъандан сора, дуняны айтып, кесин мени таба атды:

— Кёрюнме кёзюме!

Не этерик эдим, къачдым аямай.

...Ынна терк къайтычусун билесиз. Ачыуланса, къаргъыш этсе да, тобагъа терк къайтыр, сокъураныр. Болса да мен юйге келмей иги мычыдым: къарт хораз алай терк бишмезлигин билеме. Зама-ным барды. Маммашха, Хамматха да барама. Экисин да юйге чакъырама. Сора Асланмырзалагъа барама. Бу жол Асланмырза келгениме къууанды. Кёп затны сорду. Билгеними айтыргъа кюреш-дим.

— Бизге кел. Ынна кърманлыкъ этеди,— дедим Асланмырзагъа.

— Не ючюн этеди?

— Алтынчы классха ётгеним ючюн,— дедим кюлюмсюреп. Асланмырза да ышарды.

— Мени кесимими чакъыраса?

— Маммаш бла Хаммат да келликдиле.

Асланмырза мудах болду. Башын булгъады.

— Угъай, бараллыкъ туююлме.

— Нек?

— Алыкъа кесим да билалмайма нек болгъанын. Мен тер-лигим бойнума алама. Алай бир тот жюлгюч ючюн адамгъа на-лат берген тенг — тенг туююлдо.

— Тот жюлгючню иеси бар ушай эди да,— дедим Асланмырза-ны айтханына бюсюремегеними билдире.

— Сен да...— Асланмырза андан башха абери айтмады. Алай къарамында уа «Сен да аладанса» дегенни окъудум.

Маммаш бла Хаммат айтхан заманыбызда келдиле. Асланмыр-за уа — угъай. «Ыннаны тыягъы былагъа да бир тиймеген эди», — дейме ичимден. Терезеден къарап кёрген болур эди, ынна эшикни ашыгъышлы ачып, коридоргъа чыкъды. Мен нёгерлерими артла-рына букъдум.

— Жаныгъызгъа кър болайым! Нечик иги этдигиз келгени-гизни, субай тайчыкъларым! Аллай либже этгенме сизге!.. Аузу-гъудан юзмезсиз! — дей, ынна ючюбюзню да кезиу-кезиу къу-чакълайды. Манга да дуняны ариуун айтады. Бююн туююшге-нибиз арталлы да эсинде жокъ. «Иги этдинг, лячиним, тенгчикле-ринги алып келгенинги! Аперим санга!» Эрттенбла алай айтмай эдинг да деп, болгъанны оюп кърояргъа аздан кьойдум. Насыпха, кесими тыйдым.

Маммаш, Хаммат, мен колхозну председателини кабинетинде

олтурабыз. «Бир кесекчик мычыгъыз»,— деп, председатель тышына чыгып кетеди.

— Ол бизни ёгюзлени баш бауларындан тутаргъа иер. Унамагъыз! — деди Маммаш, шошлукъну буза.

Хаммат а желкесин къашый:

— Тейри, андан хайыр жокъду, бизге серьёзный иш керекди,— деп къошду.

— Чалгъыдан башха бир жары да угъай. Биз энди сабийле туюлюбюз,— деп къатладым мен.

— Хау! Ма ал...

Эшик хылыф ачылгъанлай, Маммаш айтырыкъ сёзюн къысха бёлдю да, тюркюрююн ашыгъышлы жутуп, дыркъ тохтады.

— Айтыгъыз жумушугъузну, жигитле. Тынгылайма,— деди прерседатель шинтигине олтура.

Биз, бир бирибизге ал бермей, чалгъыгъа чыгъаргъа суюгенибизни айтдыкъ. Председатель кюлюмсюреп, алыкъа сабийлесиз деп кёлюбюзге тиерге болмай:

— Асыры эрттерек болурму, жашла? — деп сорду.— Андан эсе...

— Угъай. Терек аралада ат чалгъыла алалмагъан жерлени дейбиз,— деди Маммаш, председателни сёзюн бёле.

— Аперим! Аны эсима салгъаныгъызны иги этдигиз,— деп, блокнотдан къагъыт жыртып алды да, бир затла жазып:

— Терек бахчачы бригаданы таматасына беригиз,— деп, Маммашха узатды.

Арада бир къауум кюн озду. Ал кюнледе чалгъы булгъагъандан билеклерибиз талып, бираз къыйналсакъ да, артдан артха юренчек болдукъ. Терек аралада ат чалгъыла алалмай къалгъан жерле, бел бау кибик энсиздиле. Терек бахчаны тюбю ариу болсун дегенлик болмаса, аладан хазна бичен чыгъарыкъды дерча туюлюдю. Артыкъ да зауукълу заманыбыз тюш кезиудю. Биченчи жыйын тюшлюкге олтурса, биз ючюбюз да гебен тартхан атланы суугъа элтиучюбюз. Тешинип, атланы жууундуруп бошагъандан сора, суу жагъасындагъы ёзенде ары-бери бир-эки жортдурмай къыймаучубуз.

Бу жол а бизге чариш этерге тюшмеди. Аны къой, Хаммат мындап ары бек жууаш атха окъуна хазна минмез. Тюзюн айтсам, андан бери аны атха минип бизни элде бир адам кёрген болмаз.

Айтханымча, ючюбюз да тюш заман бола-болмаз биченчи жыйын тиш къалагъан жерге келдик. Атла да арлакъда арба чархха тагъылыпдыла. Жыйын башчы Мухаммат бизни кёргенлей:

— «Сагъыннганны башы босагъа тюбюнде», — дегенлей, бусагъатда сизни сагъынып бошагъан эдик... Тейри, жашла, бюгюн атланы абадан жашла элтсинле суу ичирирге ансы, Монгол жоргъа женгил жюкге артыкъ бюсюремеучюдю,— деп, тишсиз аузун уллу ачып кюлдю. Алайдагъыла бары да кюлдюле. Аланы кюлюлерин

биз хыликкя этгенге санадыкъ. Жаныбызгъа тийди. Атлагъа му-
дахлы къарадыкъ. Монголну жагъынларыны юсюнден эшите тур-
гъанбыз да, суйсек, суймесек да, ичибизден таматаны айтханын
тюзге санап, артха бурулуп тебиредик. Ол кезиуде Хаммат не
осалласыз дегенча, терс къарап, эрлай атла тагъылып тургъан
арбаланы къатларына жетди да, Монголну жюгенин тешип, арба
юсюнден сахиник атха минди. Монгол жоргъа, Мухаммат тамата
айтханча, кесини жюгюне артыкъ бюсюремеди, башын сыртында-
гъына буруп къарады да, кишнеп, бешикни тебиретгенча секире
кетип, кишнеп чоелледи. Хаммат Монголну сыртындан топлукъча
тюшдю.

Жыйындагъыла бары да бирден харх этип кюлдюле. Аланы
кюлгенлери бютюн да ауур тийген болур эди, Хамматны аягъы юсю-
не тургъаны бла жоргъаны сыртына илингени бир болду. Хам-
матчыкъ тишлерин къаты къысып, жалан табанларын атны бы-
гъынына жетдирди. Монгол жоргъа ал аякъларына туруп кишнеди
да, жалкъасына къаты жабышып тургъан Хамматны бу жол да
атаргъа аздан къююп, эл таба бурулду.

— Эссизлик этдик, жашла. Сабийни ол сахиник атха бошла-
гъаныбыз терс болду,— деп, Мухаммат тамата тынгысыз болду.
Къалгъанла, атлагъа ашыгъышлы минип, Хамматны ызындан
къууулдула. Хаммат а иги кесек алгъаракъда атны сыртында жу-
мулуп барады. Ол Монголну ауузлугъун къадалып артха тартады,
бир жанына бурургъа кюрешеди. Алай къатыаууз атха мадар
эталмайды. Жеталамысыз дегенча, санлап бирде бизге да къарай-
ды, сора сары жоргъаны жюгенинден артха тартады. Алай — не
медет?

Ат орун элни ичиндеди. Монгол алай «чамланган» заманда
бурулмай ары гартыучуду. Орунну эшиклери уа алашадыла. Энди
Хамматны элтип эшикге урмагъа эди деп, къайгъылы келебиз.
Элге кире келгенде уа, ол орамны ортасында къумда ойнай тур-
гъан къызчыкъны эслейди.

Энди уа не мадар? Бир жанына бурургъа онг жокъ. «Жолдан
ке-е-ет!» — деп, Хаммат бар кючюн салып къычырып келеди.

Сабийчик а къумдан ишлеген юйчюгюню башын къолчугъу бла
сылап, сыйдамлап кюрешеди ансы, Хаммат къатыаууз атны тыял-
май келгенинден хапары жокъду. «Не хадагъа этейим? Къалай
болсун! Къызчыкъ!» Ол сагъышла акъылын алгъан Хаммат сёде-
гейине аяусуз чабып келген Асланмырзаны эслемеди. Ол а чапха-
нын тохтатмагъанлай, жетип, эмилик атны жюгенине илинди. Мон-
гол кишнеп, ауузлугъун чайнай, къыстау солуй, тохтады.

Хамматны бети саргъалыпды. Асланмырзагъа бла Монголгъа
кезиу-кезиу къарайды. Сора атдан ашыгъышлы тюшюп, арлакъ-
да кырдыкга олтурады...

Былагъа не болгъанды, неге ёпге солуу этедиле дегенча, къыз-
чыкъ жашлагъа сансыз бир къарады ансы, жеринден тепген да эт-

меди. Къум юйчюгюн сылайды, сыйпайды, эшигин кенгертеди, къубултхан этгенча не эсе да бир затла мурулдайды. Андан — элден да, бир къауумла чабып келедиле. Кесини юйчюгюн «къубултуп» кюрешеди ансы, къызчыкъны ала бла да иши жокъду.

Асланмырза Монголну ауузлугъундан къаты тутханлай турады. Эмилик ат энди шошайыпды. Не аман этдим дегенча, башын ары бла бери булгъайды. Бирде арт аягъын кетюрюп, быгъынына къоннган саксы чибиннге бир узалады. Бирде уа суу чайкъалтханча этеди. Алай этсе, тюгоне къоннган чибин учуп кетеди, сора атны башха жерине къонады. Ол заманда Монгол агъачдан жонулуп ишленгенге ушагъан ариу башын артха булгъайды. Пырхчырх этеди.

Энди Хаммат бираз эс жыйды. Юсюн-башын къагъа, жеринден ёрге турду.

— Тейри, жаш, Монголну келюне бир бек тийген болурса ансы, туура былай къылыкъсызлыкъ этерик болмаз эди,— деди арбачы Хусей. Ол былайда болгъан ишни кёрюп, элден болушургъа келгенледен бириди.

— Кесигиз билгенликден, кеп жекгенме муну. Акъыллы хайыуанды. Бир жол манга да этгенди алай. Черекден ётюп тебирегенибизлей, суу ичерге къоймагъаным ючюн. Къалай къоярыкъ эдим, терлеп эди сора! Бешинчи бригадагъа барлыкъ эдим да, ат орун таба айланды да, ауузлугъундан тартып аямай кюрешдим. Тыялмадым. Сюртюлюп келеди, къулакъларын да жумуп. Ауузлугъундан аямай артха тартама. Жолмуду, бахчамыды деп къарамайды. Энди аманнга къалды иш дейме кесим кесиме да, теммегими жерге атама.

— Тейри, Хусей, бёксюмюнге кёре уа букъуну бек иги кетюрген болур эдинг,— деди Мухаммат тамата.

Сора арлакъда башын энишге ийип тургъан Хамматны къатына жанлады да, аны имбашына къолун салды.

— Аперим! Къоркъмагъанса! Бюсюредим!.. Алай, эсингде болсун, энди атланы суу ичирирге элтирик туююлсе.

Хаммат башын андан да энишге тутду. Мухаммат тамата жашны жарсыгъанын кёрюп, жумушады. Бармакъ къыйыры бла думкъара мыйыкъларын сылай ышарды. Алайдагъылагъа къарады да, кёзюн къысаракъ этип, сорду:

— Мен айтханнга къалай къарайсыз?

— Иги жашды. Къоркъбакъ туююлдю. Анга мындан ары да атланы суугъа элте турургъа эркин эт, тамата,— деп тиледиле алайдагъыла. Хаммат кёзлери юле къарады алагъа. Барып, Асланмырзаны къучакълады. Экиси да, бир бирни кезиу-кезиу кетюре, къучакълашханлай иги кесек турдула.

Атларыбызны алып кетген эдиле да, Маммаш бла мен алайгъа кечирек жетдик. Хаммат бла Асланмырзагъа къошулуп, тёртюбюз

да чомп болдукъ. Бизде бир къууанч бар эди! Бир бирни кѣпден бери кѣрмей тургъан кирик.

«Мычыгъыз бир кесекге, балаларым», — деген ауазны эшитип, дыркъ тохтадыкъ. Ол Адемей аппаны ауазы эди. Къумдан юйчюк ишлей тургъан къызчыкъны къойнуна алып, ол бизге жууукълашды. Бу не тюрлю адамды дегенча, Асланмырзагъа бир аз къарап турду. Бир кесекден къартны акъ ургъан узун къашлары ёрге кѣтюрюлдюле. Аппаны акъылында не болгъанын алыкъа ангылаялмайбыз. Бир заманда хуржунундан ол биз таныгъан жюлгючню чыгъарды. Аны къолан сыртындан сылагъан да бир этди, сора Асланмырзагъа узатды.

— Жашым, бу жюлгючню мени бетимден жюрют, — дегенден башха абери айтмай, къызчыкъны да башчыгъын сылай, эл таба тебиреди.

Аппаны саугъасына барыбыз да къууандыкъ.

БИР ЭРТТЕНЛИКДЕ

Халим танг тюбюнден белги бере уянды. Эснеди, созулду. Жарты жукъулу болгъанлыкъгъа, тюрслеп, тегерегине къарады. Хар зат да жериндеди: анняны ундуругъу, юсюне къолан жабыу жайылгъан тѣртгюл стол, къабыргъа сагъат, аттяны сураты... Аны кѣзю атасыны суратына жетгенде, экиси да бир бирге къарап тохтадыла. Суратдан жашчыкъгъа аскер кийимли узунбет, къошкъаш адам кѣзлери кюле къарайды. «Аття келген этерикди, жукълама» — деген эди ання. Къайдады да? Халимни ол сагъышларын Къаражухну тунукъ юрген тауушу бѣлдю. «Эшикге чыкъгъан кѣрме аття. Мен жукълап къалгъанма ансы, уппа этген эди да...»

Жашчыкъ иги да жайыкъгъынчы, аякъларын кѣтюртмеден энишге узатды, къармап, чарыкъларын къаплады да, эшикге чыкъды. Халимни бетин салкъын аяз сылады. Кѣгде ёчюле башлагъан жулдузла сууукъ къалтырауукъ этедиле ансы, дуня терен жукъугъа батыпды. Халжарда уммо (Халим гылжа ийнеклерине алай айтыучуду) эшик ачылгъанны эшитсе, бир мѣнгюрдеучю эди да, бу жол аны да тауушу чыкъмайды. «Келген болмаз. Ол тюшюм болур эди...»

Юйлери аллы Къара сыртдан ургъан салкъын аяз жашчыкъны сууукъсуратды. Анасыны: «Эл халжарлагъа бѣрюле Къара сыртдан энип тюшюучюдюле», — деучюсю жашчыкъны жюрегине къоркъуу салды. Жетип окъуна къалдыла да дегенча, ол муштухул юйге ташайды.

Халим тѣшегине кирмеди. «Анния бла жатайым... Къоркъгъан а этмейме, сууукъ болгъанма ансы...» Ол кеси кесин жапсарыргъа юрешди. Хыликкя этерле деп, къоркъгъанын жашырыргъа юре-

шиучюдо. Чурайдан а бютюн да. Чурайланы тауукъ эркеклери кьюугъанда кюркзупму къачхан эди? Угъай. Чурай жилигъанын кёрмесин деп.

— Нек къалтырайса? Ауругъанынг ишми барды? — деп, анасы Сурат тынгысыз болду. Жашчыгъыны мангылайына кюлун салып кёрдю.

— Угъай, аллах бирди, сууукъ къалтырауугъунг барды, юсюнг ачылып иш къалгъан болур ансы,— деп жашчыкъны ёшюнюне къысды.

— Аття келликди дегененг да... Алдауукъчу, — Халим ёпкелеп, башын бир жанына бурду.

— Сакълап тургъанма да... Ол а келмей къалгъанды.

— Келликди, балачыкъ, келликди! Иши алай болуп чырмалгъан болур,— деп Сурат жашчыгъыны кюн саргъалтхан жумушакъ чашчыгъын сылады. Алай энди Халимни жукъусу келмейди. Танг аласы татлы жукъудан анасын да айыргъанды.

— Аття атланымы юйретеди, ання?

— Угъай, аскерчи жашланы парашют бла секирирге юйретеди.

— Ол неди?.. Палашют? Аны бла хунаданмы секиредиле?

— Хуна дегенинг? Аны бла аэропландан секиредиле, телибашчыкъ. Ол чилле кюмачдан этиледи. Адам тагъылырча баулары барды. Кеси да уллу затды... Юй чакълы бир,— деп, Сурат билгенича ангылатыргъа кюрешди. Болса да, Халимни ийнандыргъан алай тынч туююл эди. Сурат да эринмей жууап береди.

— Гитче айрыпланчыкъгъа ол уллу зат къалай сыйынады?

— Аэроплан уллу болады.

Халим анасыны жууабына ийнаналмай:

— Айрыпланны учуп баргъанын кёргенме, гитчечикди. Кюшдан уллу туююлдо. Мени алдатма.

— Ол алай гитчечик бийикде учханы ючюн кёрюнеди, телечик.

— Чурайланы эшек тешню бек бийигине дери чыгъыучуду да, гитче нек болмайды?

Асыры кюллюгю келгенден, Сурат жууап бералмай къалды. Жууап сакълап тургъан Халимни мангылайындан уппа этди да, тешегинден тюшдю.

«Аття келгенлей, палашют бла секирирге мени да юйрет дерикме. Къара сыртны башындан секирликме. Чурай сора кюру мени бла ойнап турлукъду». Халим алай сагъыш эте тургъунчу, кюп иги кесек кётюрюлдо, эл малы Къара сыртны кюнлюм бетине жайылды. Сурат да, мал къыстап къайтханлай, ашыгъышлы-бушугъушлу ауузланды да, имбашларында чагалары бла, бир бирге лакъырда эте, ойнай-кюле, ханс артыргъа бара тургъан бёлек тишируну ызларындан къыстау атланды.

— Балачыкъ, эшикни ачыкъ кююп кетме. Тауукъла кирип, юйню халек этерле. Ынна да бусагъат келликди,— деди Сурат Халимге орамдан.

Халим бу кенг арбазны иеси болду. Не этерге, неден башларгъа билмей, желкесин къашый, бир кесек суюлди. Чурай юч нёгери бла Халимланы сехлеге минип ойнай тургъанын кёргенде уа къаты чамланды:

— Аття келсе, айтмай къоймам! Аття палашыт бла секирип, тюз юсюгюзге туюшуп къалса кёрюрсюз!

Чурай да, нёгерлери да Халимни айтханына къулакъ салмай, биягъыча сехледе къыллыуча ойнайдыла.

— Къаражухну бошласам... Тейри, къуйругъунгдан хап деп бек къабар! Сора кёрюрсе! — деди Халим аланы къатларына жанларгъа болмай.

Чурайлары уа, къозутхан этгенча, безиреулерин къоймайдыла.

— Алаймыды? Тюшмейсиз да? Сора мен да барып, сизни сехлеге бир минейим... Сора кёрюрсе,— деп, Халим Чурайланы сехле таба арсарсыз тебиреди. Чурай безирегенин тохтатды. Халимни ызындан бираз къарап турду да, бу телими болгъанды дегенча, сехледен туюшуп, тенгини аллына суюелип тохтады. Чурайны нёгерлери да тегерекни алып сакълайдыла.

— Былай бармагъынг бла тийип бир кёрчю! — деди Чурай эки къолун жан суюеклерине салып. — Ата сен мин да ойна депми иш-легенди?

— Сен мингенсе да!.. Мен да минмесем кёрюрсе! — деп, Халим таукел тебиреди. Алай Чурай жашчыкъны этегинден артха тартды. Халим артха туракълап, жумдурухларын къаты къысды, кёкюрекчигин тургъузуп, алгъа тебинди:

— Алаймыса! Энди бармагъынг бла окъуна къатылып кёрчю. Кёрчю бир!

— Да, ма!

Чурай Халимни кёлегине бармагъын жетдирди. Халим адакъча, бойнун созуп, Чурайны кёкюрегинден къатыракъ тюртдю. Чурай бурнун женги бла сюртдю да, тишлерин къаты къысды. Сора бир къыйыры энишге салынган, кирден къара тырмы басхан къалпагъын алчи кийди.

— Алаймыса! Тююшгенми этесе! Мен урсам, тейри!.. — Чурай артхаракъ туракълады.

— Къоркъакъ! Къоркъакъ! — деп, Чурайны нёгерлеринден бири, эки къол аязын бирге ура, жашчыкъны тегерегине «тепсеп» тебиреди. Чурай, бир аягъын бир аягъы бла къашый, Халимни къатына жанлады.

— Мачы, къоркъакъ эсем! — деп, Чурай Халимни кёкюрегине иги да жетдирди. Экиси да ёрелешдиле, туюп-баш болдула.

— Санга ма алай керекди! — деп, Чурай Халимни туюбунден къутулургъа кюрешеди.

— Кёрдюнг да, къалай болганынгы! — дейди Халим да, Чурайны юсюне олтуруп, эки къолундан жерге басханлай.

Чурайны хорланнганын кёрген нёгерлери Халимни бир жанына аудуруп, юсюне къаланышдыла. Чурай, къум къаралтхан эринлерин тил къыйыры бла жалай, юсюн-башын къагъа, ёрге турду.

Науушну, Халимни ыннасыны, узун этеклери жерге жете, жаулугъун къолуна алып, къолун булгъай, къутуруп келгенин кёрюп, Чурай жел алып кетген къагъыт журунча, думп болуп, арбазларына ташайып кетди. Нёгерлери да чач-тук болдула. Ынна къаргъышдан тегерекни зынгырдатып келеди. Кёз жашларын женги бла сюрте, жеринден акъырын кётюрюлюп келген Халимге да къарамай, Наууш Чурайланы сехлеринден ары къарап, дунияны дауурун этеди. Халим симсирегенин тохтатмай, ыннасыны къатына жанлайды.

— Аберинги ачитдыламы, жашым?

Ынна Халимни тегерегине, башына тюрслеп къарайды.

— Ечюллюкле! Жанлы жыйын кибик, кёремисе аланы! Келчи, токълум, бетинги жууайым, юсюнг-башынг да букъу болгъанды. Кесинг да ач болурса,— деп, Наууш Халимни къолундан тутханлай, юйге кирип кетди. Ыннаны къаргъышы юйде да ёчюлмей, тунукъ эшитилгенлей иги кесекге дери турду.

Хумжу хычинле

Кюн жарыгъын къызгъылдым бет алгъан къаялагъа чомарт береди. Аны жылыууна къууана, къушла Къара сыртны башындан элге ёхтем къарагъан, билеуча, сыйдам къаяны тырхыкларына къона да энишге саркъа, бири къонса, бири ычхына да кете турадыла. Бирде къыртчыгъа Къара сыртны тырхыгына жете келгенлей, тёммегин арсарсыз жерге атады, сора, тюз ёрге чыгъа, къанатларын къыстау ишлетгенлей, нени эсе да марагъанлай турады.

Халим, босагъа юсюне чёкгенлей, Къара сыртны башы къаяда къушланы «оюнларына» къарап туругъа бек суюючюдю. Бийикледен къоркъмагъан, ёхтем къушлагъа сукъланган окъуна этиучюдю. «Эх, анасыны, Къара сырт башы къаягъа чыгълсам, къуш уя къаллай болгъанын кёралсам эди. Не уа къуш балачыгым болса... Чурай аз сукъланмаз эди»,— деучюдю ол.

Бюгюн да олтурады Халим босагъада. Къаядан кёзюн айырмай. Бюгюн да сукъланады ол къушла бийикликлерине. Алай юйден бурнуна ургъан хычин ийис анга тынчлыкъ бермейди да, ынна къачан чакъырады деп, сагъайгъанлай турады.

Ынна уа хычин эте биледи. Тышлары жукъа, ичлери — созулма хумжу.

Жумушакъ хычинлени туурап, ынна Халимни аллына салады.

— Дагъыда бардыла да, ынна, хычинле? — деди ол аллына салгъан табакъдан тоймазлыкъ сунуп.

— Бардыла, токълучугъум, жетерикдиле. Ашагъан эт ансы.— Ынна жашындан туугъаннга сөйдүмлю къарай, ал ботасы бла кьолларын сыйпай, табада тютюн эте башлагъан хычинине чабады. Бармагъын кюйдюреди да, арсарсыз аузуна салады. Алалмазлыгъын билген болур эди, таба тутуучугъа узалады. Алай аны жеринде кёрмейди.

— Ай, думп болуп кьалыгъыз, алай алай да, муну жеринде кьойсагъыз! — деп, кимге этгенин да билмей, кьаргъышны тегеди. Таба тутуучуну тапхынчы хычин, кюйюп, къара мукъут болады.

— Тоба-тоба! Къара халек болгъун! — дей, ынна, чибин кьоруулагъанча, эшикни ачып, ал ботасы бла тютюнню тышына чыгъарыгъа кюрешеди.

Иги ач болгъан кёреем, Халим жумушакъ хумжу туурамланы бюклеп-бюклеп жутады. Бармакъ орталары бла саркыгъан жауну тилин иги да чыгъарып жалайды. Халим табакъны иги кесек эндиргенди. Тояр акъылы уа жокъду. Хычинле таркыя баргъанлары кьадар, печь юсюнде сай табакъдагъы кьалаугъа терк-терк кёз жетдиреди. Алай алыкъа аллындагъы табакъны да тубюн ачаргъа керекди. Халим энди хычин туурамлагъа акъырындан акъырын узала башлагъанды. Алай туруп кетерге да кёзю кыймайды.

Ыннасы Наууш ийнекни суу бойнуна кьууалап кьайтыргъа, Халим арбазда Къаражух бла ойнай тура эди. Бир заманлада жыйын бёрюню арасына арсарсыз кирип кетиучю Къаражухну кёзлери мутхуз болгъандыла. Къартлыкъ бла бирге эринчеклик да келгенди. Орунунда асыры кёп жатхандан, туюю туюшюп, кьарын туюю ачылгъанды. Бёрю бойнун кьырккып алыучю жютю гетмен тишлери эгелгендиле, кириулери бла тенг болгъандыла. Чырпа кьуйругъу инчгергенди. Энди Къаражух Халим бла ойнаргъа артыкъ тартынмайды, тынчайса суюди.

Халим арбазда ары-бери тюртюле кетип, сехлеге минип, узакъ да тар аузуу бла ёрге ёрлей да, суу бойнуна эне, дагъыда ёрге чыгъа, кьыланч айланып ишленген акъ жолгъа кёзлери арыгъынчы къарап турду.

Элде кымылдагъан жан кёрюнмейди, сабийден, кьарт-кьуртдан кьалгъанла сабанда бла бичендедиле. Ташлы орам бла, кёк кюкюрегенча, дауур этип, ёгюз арбала бир бири ызындан озадыла: колхоз ишни кьыстау заманыды.

Тансыкълыкъ

Наууш кызына барып кьайтса, Чурайны ыннасы Сапа, урчугъун бура, сабыр атлай, лахор этерге келиучю эди да, бу жол не эсе да кёрюнмейди. Арбазда санлап бирде чыгъыучу кьанжал тауушу да эшитилмейди. «Ауруп ишми кьалгъан болур, Сапа? Танг сюркеле айланыучу эди да, харип. Алай болур ансы, аны отоуну тёрт мюйюшюнде иги тыяrsa. Бирде кьарасанг, мал орун-

да кюреше туруп, кёз кыакъгынчы бахчагъа жетер, чалманны ачылгъан жерлерин бегите кюрешир... Алайды Сапаны иши. Юйде ол этмеген не барды. Юйню чигинжисиди, харип, Сапа, аурума-сын. Бир сораыйм кесин да».

Наууш, жаулугъун башына атып, тышына чыкъды. Сехледе тагъылып, акъ жолдан кёзлерин айырмай тургъан Халимни кёргенлей, эрттенбла Чурайгъа бла аны нёгерлерине этген къаргъышлары эсине тюшдюле да, Сапа нек кёрюнмей тургъанын кесича ангылады.

— Келчи манга, жашым, жангыз кесчигинг эригип турма алай-да. Кел, кёзюмю жарыгъы, кьойнумда бир кесек солу,— деп, Наууш кюн жылыуу хыраландыргъан Халимни кьойнуна алып, босагъагъа олтурду. Аны уа ыннаны кьойнунда жукълагъандан сюйгени жокъду. Бусагъатда акъ жолда эл таба келген машина иш кёрюнюрмю деген мурад бла кюн кызыуунда иги кесек туруп, санлары бошайгъан Халим ыннаны кьойнунда терк кьалкъыды. Уянып кьалыр деп, ынна тобукъларын бешик этип, мурулдай тургъанлай, Сапа, биягъы урчугъун бура, арбазгъа кирди.

— Э кыыз, жарлы, бюгюн тауушунг бир да чыкъмады да,— деп тырман этди Наууш, ёрге кьобаргъа кюреше.

— Аллахынг бла тилейме, тепме жерингден! Сабийни да уятып кьояса.— Сапа муштухул узалып, Науушну имбашындан эниште басды. Наууш, Сапагъа жер кьоя, арлакъгъа тепди.

— И аурунг, керти да бир жары чыккъгъан болур эдинг ансы, бюгюнлю эригип ёлдум да. Сабийлеге урушханем да, Сапаны кёлюне ишми тийген болурма деп тура эдим.

— Кыыз кьалай тура эсе да бир кёрюп келейим деп баргъанем. Эшитген болурса, жыгъылгъанлы бери болалмайды, харип. Ангынчы; аны ол иште жиберген Хаути жеринден кьобалмай кьалгъа эди... ол суубурун! — Хаути эшитсин дегенча, ауазын кётюрюп сёлешди Сапа. Ёмюрюнде бир ачы сёзюн эшитмеген Наууш Сапагъа тюрслеп къарады. Ол да алгъа бираз иймекленди. Сора жан киргенча болду:

— Хаути деп бир хадагъагъа кьалгъанбыз да, солуу бермей кьойду да, солууун алалмай кьалыр эсе, алай алай да! Баш тюзге жол ишлетеме деп, халкъны къанын ичди да, тюзелмей кьаллыкъ ариу!

— Да, харип, Сапа, анда не терслик? Ол жол Хаутиге угъай, колхозгъа керекди. Бар малы Баш тюзде кечинеди. Ары уа жол болмагъанын кесинг билесе,— деди Наууш Сапаны сёзлерине бюсюремей.

— Хау, ол ёлмесин, Хаутини атасы Саламгерий да, жаннетли болсун, харип, Баш тюзден базмолкла бла кёп сют ташыгъан болур эди!

— Малкбоз де,— деп тюзетди ышара Наууш Сапаны.

— Э кыыз, неге кюлесе! Алай тьуйюлмюдю? Бизни ата-бабала-

рыбыз да андан айранны, бишлакъны да эшекле бла эндирип тургъандыла. Аны ючюн бизден эсе ала къолайлы жашагъандыла.

— Заман алайды, жаным,— деп сёзню къысха кесди Наууш, Сапаны ийнандыралмазлыгъын билип.

Кюн къая башына жууукълаша келгени къадар, юйню ауанасы къабыргъагъа къысыла барады.

Бийик башлы галошлары къызып, аякъларын жыйрыкъ этеклерине букъдура баргъан Сапа, тёзалмай:

— Э къыз, хапаргъа болуп, кюн юсюбюзге тюшгенин эслемей турабыз да. Бу сабийни да къыйнадыкъ, аллах хакъына,— деп, жеринден ёрге суху турду. Аякъларын къыздыргъан бийик башлы галошларын Сапа тешген окъуна этерик эди, Науушдан уялады ансы. Сапа бла Наууш тенгле болгъанлыкъгъа, Сапаны эри Муррай, жаннетли болсун, Науушну атасыны къарындашындан туугъанды. Замансыз ёлюп кетген эрини бетинден Сапа келинликни тенгликден да алгъа салады.

— Биз не десек да, жашау айтханым этдирмей къоярыкъ туйюлдю. Аны айтханым, кюнле, айла, ала бла бирге уа жылла оза баргъанлары къадар жашау тюрлене барады, эгечим. Эндиге дери Баш тюзге жол керек болмагъан эсе, андан жау, бишлакъны эшекле бла ташып тургъан эсек, энди ол улоу тамамлыкъ этмейди. Алгъын алай азлыкъдан, тарлыкъдан эди, жанымы къыйыры. Энди уа анда колхозну малыны, жау-бишлагъыны санап саны жокъду. Аны себепли керек болгъанды Баш тюзге жол, эгечим.— Наууш Халимни уятмаз ючюн тепмей турургъа ыразы эди, алай Сапа аны къолтукъларындан тутуп, ёрге тургъузду.

— Окъугъан къуранынг бла тилейме, къызы, бу сабийни быллай бир къыйнамай, тёшекге сал,— деди Сапа, Науушну босагъадан отоугъа тюрте.

Халим башы жастыкъгъа жетгенлей, къымылдагъан да бир этди. Наууш уянып къалмагъа эди деп, сир болуп тургъан Сапагъа къарады. Алай жашчыкъны уяныр акъылы жокъду. Ол эки къолчугъун ынна юсюне жапхан жабыудан тышына чыгъарып, узатып, биягъы терен жукъугъа кетди.

— И, таланмагъан, бу сабий атасына не термилип кетди. Уянганлай биринчи сёзю: «Аття келгенмиди?» — деп соргъаны болады. Угъай десек, бир бек мудахчыкъ болады да, не айтыргъа билмей, сылтау табаргъа кюрешебиз. Келин да ишден бошап, атасына элталмай, жашчыкъ да ишин къоюп келалмай, арада сабийни армау этип турадыла, жарлы.— Наууш, ох-тух эте Сапаны къатына чёкдю.

— Тансыкъ болгъан болур, харипчик. Нек эсе да бу жол кёп къалды жашчыкъ. Сабийни къой, мен окъуна болгъанма тансыкъ, анамы жаны ючюн,— деди Сапа.

Халим кёзлерин жарты ачып, хар заманда этиучюсюча, отоуну къабыргъаларына кёз жетдире келип, баш мюйюшде губу аугъа къарап тохтады. Иш кёллю губу ауун аяусуз эшеди, халысын бир ары чалдишдиреди, бир бери тартады. Чибин зызылдагъанны эшитсе, ышыкъгъа кысылып, марлап тохтайды. Сора, жаплы къуугъанча, ышыгъындан чартлап чыгъады, биягъы эшиу ишин башлайды: халыны къарап кёзге илинмеген жаркъачыкъгъа илиндиреди, чырмашхан жерин ычындырып, бир кыйбырын да башха жары тутдурады. Губу гуржабагъа ушагъан ауун иги кесек кенгертип, юзюлген халысы, жыртылгъан жери болурму дегенча, тегерегине-башына ашыгъышлы къарап, биягъы ышыгъына ташайып кетеди.

Губуну «гуржаба» эшиуюне асыры тюрслеп къарагъандан, Халим ыннасыны отоугъа киргенин эслемеди. Наууш жашындан туугъаннга бла юйню мюйюшюне кезиу-кезиу къарай келип, тынгысызгъа къалады.

— Жашым, не болгъанды санга? Ауругъан ишми этесе? — деп, мангылайына кьол аязын салады.

— Угъай, ынна, губугъа къарап турама.

Наууш ауур жюкню юсюнден атханча женгилленеди, жюреги хош болады.

— Игиди сора, балам, игиди. Атанг да келгенди. Кеси ёлмесин, арбазгъа чыгъып турады,— деди ынна Халим ийнаныусуз къарагъанын кёрюп.

Ур-р-а-а-а! Сора кьошха барлыкъбыз!.. Атха минип! — Халим ундуругъундан эрлай тюшдю, чындайларын кие турмай, ыннасы накъышла салып тикген чарыкъларын къаплады да, жортуп, арбазгъа чыкды. Арбазда адам эслемегенинде, армау болуп бираз сирелди, мудах болду. Жиярыгъы тамагъына тыгылды. Эки уурту кызыл ингилик болдула, атасы келгенин эшитгенде къанат битгенча тирилген санлары сууда кёп тургъан сапынча хырандыла. «Ынна энтда да алдады. Аття келсе, мен билмей къалай кьоярыкъ эдим!»

Халим жерге къарагъанлай, юйге кирди. Тегенеде ун элей тургъан ыннасыны этегине башын салып, жюрексинип жиялап башлады.

— Энтда да алдагъан этгенсе-е! — Наууш тынгысыз болду. Ун жугъу кьолларын ал ботасына сыйпай, Халимни кьойнуна кысыды. Кёз жашларын сыйпай:

— Кертиди, келгенди атанг, сенден алгъа чыгъарыкъ мен анангы жаны. Санга мен ётюрюк къалай айтырем, кёз жарыкчыгъым.

Ынна жашындан туугъанны кёзюнден, къашындан уппа этди.

Ол кезинде Науушну келини Сурат, кѣмюгю киришине жете, челек бла сют алып кирди.

— Жаш не болду, келин? Къайдан аузум кѣуруп айтдым эсем да келгенин... Кѣрмегенден сора уа, харипчик, бир аман эриди...

— Правленнге жетип къайтайым деп кетгенди.

Аны эшитгенде, Халимге жан кирди. Ыннасыны кѣйнундан секирип жерге тюшдю.

— Ынна, алдамагъанса да? Аття келгенди да? Орайда, орайда!.. Сора мен аття бла къошха барама!.. Атха минип!

Халим бир ыннаны, бир анасын кѣучакълап, чартлап эшикге чыкъды. Битеу дуня эшитсин дегенча: «Аття келгенди!» — деп кючюнден келгенин кѣычырды. Къая кызы да Халимни «Аття келгенди!» деген сѣзлерин мычымай артха къайтарды.

— Жанынга кѣурман болайым. Иги этдинг къайтханынги. Игиден иги тууады деп халкъда керти айтадыла. Атанг да, харип, жаннет ахлусу болсун, мангылай жарыгъы болгъан адам эди. Кѣп ахшылыгъын кѣргенме. Сен а тюз бурнундан чючгюрюп тюшгенча ушайса атанга, ол келгинчи ары барма,— деп, Сапа саламлашыргъа баргъанына асыры ыразы болгъандан дуняны алгъышын эте, Халимни атасы Иссаны ызындан чыкъды.

Кѣууаннгандан аякъ тюбюнде чѣп сынмай, арбазда улакъча ойнай тургъан Халим Сапа бла хапар айта келген атасын кѣргенлей, бузулгъан сагъатча, дыркъ тохтады. Кѣзлерин жерге кѣаратып, бармагъы бла кѣумну тѣбе эте да оя, башын кѣтюрюп атасыны бетине кѣараргъа болмай сюеледи.

— Атангы нек кѣучакъламайса, ассыдан туугъан? — деди Сапа.— Тансыкъ болмагъанмыса?!

Халим кѣз кѣыйыры бла кѣарап, атасы кѣатында сюелип ышара тургъанын кѣрдю да, башын кѣтюрмей, бир жанына бурду.

— Халим киши туююлмюдю. Эркегырыуча саламлашайым деп турады ансы,— деди Исса.

Ол алай айтхандан сора Халим, кѣзлерин жерден айырмай, атасына кѣолун узатды.

Ауур ушакъ

Кюн, сабыр кѣтюрюле келип, Акъ къая башына кѣонуп, тѣгерекни жарытады. Кюнлюмню жашил тѣппелери, къабыргъалары да, кюз артындача, саргъылдым бет алгъандыла. Огъарыдан эннген мал, кѣой сюрюуле сыртланы кюн саргъалтхан къабыргъаларына «жабышыпдыла». Чегет жанында уа орунлада ийнек мѣнгюрдеген, кѣой макъыргъан тауушла эшитиледиле: малгъа кѣарар заманды. Таулада алайды: элни бир жанын кюн жарытып тура эсе, башха жанын ахшам бийлейди. Мында да кюнлюмчюлени маллары арбазларына киргинчи, чегетчиле ныгъышха чыгъыучудула.

Мухаммат акъсакъал, башым эшик башына тиймеге эди дегенча, энишге ийилип, юйге кирди. Стол төгерегинде олтургъанла — Наууш, Сапа, Исса — жерлеринден ёрге турдула. Мухаммат Иссаны атасыны къарындашыды. Элде намысы жүрюген акъсакъалладан бириди. Эскиден кыйырлары бююлген къалпагъын иликичге такъды да, гырхы жүлюннген башын къол аязы бла сылай, Иссаны къатына жанлады. Кёзлерини суйдюмлю къарагъанлары болмаса, Мухаммат Иссаны келгенине къууаниганын бла къууанмагъанын билген тынч туююлдо.

— Сау кел, жаш!.. Былай къарайма да, хатанг болмагъанча кёрюнесе. Аскер кийимле да юсюнге жарашмай къалмайдыла, мен бир зат ангылай эсем.— Мухаммат, алай туююлмюдо дегенча, къарт келини Науушха къарады.

— Олтурчу былай, уллу жаш,— деп, Наууш къайынына төрдеги шинтикни кёргюзтдо. Мухаммат Иссаны башындан аягъына дери дагъыда бир къарап чыкъды да:

— Игиди, игиди,— деп, шинтикге ауур олтурду.

Кёп да турмай, тийре-хоншу Науушну юйюне жыйылдыла, Исса бла саламлашып, саурукъ-тынчлыкъ сорушуп, эки отоуну толтурдула. Боза, ичги да бар. Не айтаса, Наууш ыннагъа кванат битгенча болгъанды. Туура аш-суу этиуде, ууакъ жумушланы тындырыуда да келининден артха къалмайды. Науушну муштухул жортуууна иги кесекден бери къарап тургъан Мухаммат, нёгерлерине да кёз кысып, къарт келинин тохтатды.

— Аберими керекди, уллу жаш? — Наууш къолларын ал ботасына сыйпай, Мухамматны къатына жанлады. Мухаммат боза аякны столгъа салып, мыйыкъларын сылай сорду:

— Бююн не эсе да ауур атлайса, келин, ауругъанынг ишми барды?

— Жашчыкъ, сен а! Мени сау жерим бармыды да? Бир бутум, бир белим, бир башым... Къайсы бирин айтхын. Ох-тух этмеген кюнюм жокъду, сени да, мени да жаратхан аллахны хакъына.

Мухаммат кюллююн кючден тыйды. Къалгъанла да, Науушну кёлюне тиер дегенден, Мухамматны лакъырдасын ангыламагъанча этип къойдула.

Боза башына чапхан Мухаммат ауур төммегин Исса таба акъырын бурду.

— Тейри, мен бир зат ангылай эсем, эригип тура болурса дейме, жаш!

— Угъай, оллахий, Мамма. Сизден тансыгъымы алалмай турама.

— Да, мен бир зат ангылай эсем, сени дуниядан хапарынг болур?

Мухамматны соруууна жууапны неден башларгъа билмей, Исса бираз сагъыш этип турду.

— Дунияда аз тюрлю ишле бола турмайдыла. Бирин айт да, бирин кьой...

— Биягъы Герман тынмагъан хапары барды,— деп кьошду Мухаммат, хапаргъа жол ача.

— Европада уруш тютюню чыгъа башлагъанды энтда да. Гитлерчи малгъунла Польшаны аякъ тюп этип келедиле.

— Ит итлигин этмей кьоймаз. Алай аны аллын кялай тыялмайды бу, андан онглуракъ ушайды да? — Ары дери сёзге кьошулмай тургъан Чокка, туююшюрюк хоразча кызарып, жеринден ёрге суху турду.

— Олтур. Сен секирип тургъанлыкъгъа, Польшагъа Германны хорлар кюч кьошуллуку туююлду, къарындашым,— деди да, Мухаммат Чокканы жерине олтуртду.

— Тейри, ол башхалагъа да къатыла-къатыла турады да... — деди олтургъанладан къайсы эсе да, алай анга сёзюн бошаргъа кьоймадыла.

— Сен кялай ангылайса, жаш, бизге къатылыргъа уа базынырмы Итлер малгъун? — Мухаммат ол соруууна кеси жууап берди,— тейри, угъай, базынмаз. Алай этсе, аркъасындан къайишлик аллыгъыбызны ангылар.

— «Жыгъылгъан жыгъышхандан тоймаз», — дегенлей, не къаугъачы кырал эди бу,— деп кьошду Чокка дагъыда.

— Алай эте келип бир ууатырла... ёрге кьопмазлыкъ этерле.

— Германия бизге чабаргъа базынмаз деп ышанырча туююлду,— деди Исса ахырында.

Ол ингирде Науушну кьонакълары хапар айта, лахор эте, кече ортагъа дери олтуруп чачылышдыла.

Къоншула

Халим танг ата уянды. Отоу шошду. Юйде бары да жукълап болурла ансы, кымылдагъан жан кёрюнмейди.

«Эртте турлукъбуз. Жол узакъды деген эди да аття. Кетип къалгъан болурму, мени алдап?!» Артдагъы сагъышы Халимни ундуругъундан жерге арсарсыз атды. Аякълары жерге жетгени, Халимни да арбазгъа чартлап чыкъгъаны болду. Танг жарыгъы бла бирге уянган чыпчыкъланы жырлары, сюрюучю Бекканы къамичи тауушу — Халимни кьулагъына биринчи эшитилген ала болдула.

— Кетгенди. Мени кьоюп,— Халимчик мудахланып, артха бурлду. Сора ыннасыны ауазын эшитип, жан киргенча болду.

— Хайыр болмазлыкъ! Ай, аман бёрю ашасын! Сютню тёкдюрюп жиберирге аз кьойду да, бёрю азыгъы боллукъ. Этмеген кылыкъларын этип!

Наууш гылжагъа урушханын кьоймай, мал орундан чыкъды да, Халимни эслемей, эшик таба муштухул тебиреди.

— Ынна!

— Оу, кюнюм! — Наууш, сескенип, артха туракълады, сора Халим болгъанын кёрюп:

— Жаным барып табанымда тохтап къалды да. Былай эртте нек уянганса, кёз жарыкъчыгъым? — дей, сейирсинди. Ынна челегин бир жанына салып, тунтуюп тургъан Халимни кёкюрегине къысды. Эндиге дери кесин кючден-бутдан тыйып тургъан Халим, тыйыла-жыйыла кетип, хунаны оюп, энишге айланган ырхыча бошланды да, эки жумдуруху бла кёзлерин ууа, кючсюнюп, жияяп башлады.

Наууш баппуш балалары кёлде жюзген гурт тауукъча, тынгысызгъа къалды. Ауругъан ишми эте болур деп, жашчыкъны кёлегин ёрге этип, къарнын сыларгъа кюрешди.

— Иги болады, балачыгъым. Сабийде алай бола туруучуду. Жияяма, мен ананг ёллюк,— деп, аны дагъыда кёкюрегине къаты къысды.

— Аття... хы-хы... мени да къошха... хы-хы... биргесине ала барыргъа айтхан эди да... хы-хы...

Туудугъу нек жияягъанын билгенден сора ыннагъа жан кирди. Халимни уппа-чуппа этди.

— Аллахха шукур, балам, аллахха шукур. Ауругъан этген сунуп, жаным чыгъып къала эди да! Кетмегенди атанг, юйдеди. Тургъан да этмегенди алыкъа, кёз гинжим. Ол сени къоюп кетерик туйюлдю, айтхан эсе.

Халимни кёлю кётюрюлдю, кюн жарытханча болду. Энди анга жерк талада чыпчыкъланы жырлагъанлары бютюн ариу, бютюн жарыкъ эшитиледиле.

Наууш ийнекни къууалап къайтханда, юйдегиле барысы да аякъ юсюне эдиле. Исса бла Халим жолгъа хазырланадыла. Правленде жайлыкъгъа чыгъып, малчылагъа къыралыбызда, дуняда да бола тургъан ишледен хапар айтсанг эди деп тилегендиле да, Исса, заманы аз болса да, угъай деялмагъанды. Малчылагъа бир къауум китап, журнал, газет элтирге умут эте эди да, артмакъгъа сыйынмайдыла.

— Жол азыкъны асыры кёп салгъансыз. Ким ашарыкъды алай бирни,— деп, Исса эт, бишлакъ чулгъамланы артмакъдан чыгарып башлады.

— Угъай, жашым. Жол узакъды, жолоучулукъда уа азыкъдан иги нёгер жокъду. Ол эсингде болсун! Аны юсюне да сабий биргенге барады. Ач болса, эрттеди, кечди демез,— бер дер да тохтар...

Болмазлыгъын кёргенден сора, Исса китапны, журналны да бау бла бирге къысып, къолгъа алырча этди.

— Жашы, ауруунгу алайым, сабийге сакъ бол. Ким биледи, жолда не боллугъун.

— Аны ючюн къайгъы этме, анам.

Тауланы төппелеринде кюн жарытхан ёмюрлюк кьарлагъа кьараса, Халимни кёзлери кьамайдыла. Бу алакат кьудуретге кьарап тоялмай келеди. Арыгъан деген а кьайда!..

Жолочула сыйдам кьаяны этегине экинди бола жетдиле. Элден кьарагъанда билеуча сыйдам кёрюнючю кьаяны техтирлерин, тырхыкларын кёргенде, Халим сейир-тамаша болду.

— Кьаяны ортасындагъы техтирни кёремисе? — деп сорду атасы жашындан.— Жугьутурланы жатыучу жерлериди ол. Аладан башха бир жан чыгьалмайды ары. Таулула бла жугьутурла ёмюрледе да кьоншудула.

— Жугьутурла жыгьылмай кьалай чыгьалалла, аття? — деп сорду сейирге кьалгъан Халим.

— Кийикге не жол керекди? Аягъы илинир жер болса, чыгьады да кетеди. Тюрслепп кьарачы. Кьарындаш бла ызлагъанча, ол сёдегей ызлыкъны кёресе да? Ма олду жугьутурланы жоллары.

— Кьоншу эселе, бизни бла жашасала уа.

— Да жашайдыла бек.

Жолоучула кьошха жетгенде, мал ыстауатха жыйылып эди. Иги кесекден бери элге энмей тургъан малчыла кьонакьлагъа бек жарыкь болдула, кьууандыла.

Кьуугьунчу

Бир эрттенликде Халим уянганда, кьошда жан жокь эди. Ыстауатда кьой-кьозу макьыргъаннга, бузоу мёнгюрдегеннге челек тауушла, адам ауазла да кьошулуп, кьулагъынга хычыуун эшитиледе. Нечик игиди мында! Жылы кьош... жумушакь мулжар... бичен ийис...

Ийнек саууп бошагъандан сора бирле малланы кьууалап кетдиле, бирсиле кьошха кьайтдыла.

— Тюз айтаса, жанымы кьыйыры, бирле ишлейдиле, бирле оядыла,— деди ферма башчы Саламмырза, тюнене кече Исса башлагъан ушакъны андан ары бардырыгъа кереклисин билдире.

— Ол мурдар Гитлерге не керекди? Жетмеймиди кесини кьыралы? Угъай, анга башхаланы да тонаргъа керекди. Ит малгьун! — Асыры кьызып сёлешгенден, Саламмырзаны, чариш атныча, бурун сюеклери тургъандыла.

— Аллах да аллайланы нек жарата болур? — деп сорду бузоучу Алий.

— Чапса уа, ант этип айтама, исси кьапдырыбыз.

Таулада кюн бир такъыйкъаны ичинде тюрленеди да кьалады. Эрттенликде кьарлы төппелени жылтыратхан кюнню бетин кьарап кьарагъынчы кьара булутла жапдыла. «Жауарыкьды, жашла». Алай айтып, Саламмырза тышына чыгып, тегерекге-башха кьарады, ыстауатха мал зат кьайтса деп, гёзенекни ачды.

Сакь жауун кесин кёп сакьлатмады. Жели бла бирге жетди.

Элия да, деменгили Нарт кьама бла узалгъанча, келип жерге тийсе, ачы таууш этдиреди.

Аллай кыямада кьош аллы сыртлыкъгъа бир атлы чыкъды. Кёк кюкюрей келип, алайлай биягъы элия жерге кесин алай урду, алай да, жер эки жарылгъанча болду, тауладан, сыртладан келген ырхыла бирге кьошулуп, гюрюлдеп, тар ауузгъа ёшюн ура башладыла. Элияны ачы тауушундан элгенип, ат бир жанына секирди, юсюндегин атаргъа аздан кьойду.

— «Буттукъ баш кюн тирилик» деп, бу келген кьайры жан ата болур?

— Безирей айлана болмаз быллайда. Мал иш излей болур.

— Элде кьайгъы болмагъы эди.

— Кьуугъунчу ишми болур?

Кьошдагъыла бир бирлерине алай сора, экили бола тургъунчу, атлы да кьош аллына жетди.

— Аллах, аллах, бу кыямада не этесе? Не болгъанды? — Саламмырза ашыгъышлы кьонакъны атыны ауузлугъуна узала, тынгысыз сорду.

— Сизни кьууандырырча хапар келтирмегенме, оллахий. Уруш башланганды... Герман бла. Исса, сен, Саламмырза, Малик элге терк энерге керексиз...

Колхоз правлен аллы кенг майдан, адам кёплюгюнден, уясындан ёнгелеген бал чибин жыйынча шуулдайды: эл жашларын урушха ашырады.

Кимледиле ала? Ара мюлкге халал кьыйыналарын салып ишлегенле, колхозну токъ этгенле, гелеу сыртлыкълада сюрюу кютгенле. Бюгюн а ала жерибизге сугъанакълыкъ этген душманны аллына нарт батырлача чыгъаргъа хазырдыла. Бизге татлы жашауну келтирив ючюн жанларын аямай кюрешген, кьарангы дунияны бугъоуларын юзген аталаны жашлары. Тюненеги сюрюучю бюгюн мужураны орнуна кьолуна ушкок алады.

Жашла арбалагъа минип акъ жолла таба айланганлай, майдан жилау-сыйытха кьалды.

«Сакълагъыз! Хорлам бла кьайтырыгъыбызгъа ийнаныгъыз!» Жашыны ол сёзлерин арбазына жетгинчи Наууш ненча кере кьайтарып айтхан болур эди. «Сакълагъыз!.. Хорлам бла кьайтырыгъыбызгъа ийнаныгъыз!»

Наууш, келини Сурат, Халим да шош отоугъа кирдиле. Олтурдула. Тёгерек сагъайыпды. Кьайгъыны сезгенча, мал мёнгюрдёген, ит юрген таууш да жокъдула. Ыннасыны бла анасыны мылы кёзлерине кьараса, Халимни жюреги кысылады, кёкюреги кёрюк бла кёпдюрёгенча болады.

Ол ууахтыда Халимни кёзлери атасыны суратына жетдиле. Бу жол сурат анга ышаргъанча кёрюндю. «Кьоркьма, жашым, фашистлеге жерибизни малтатмабыз!» — дейдиле аны кёзлери.

Орамда ойнай тургъан сабийле почтачы Амашны кѳргенлей, сакълайып тохтадыла. Энде энди андан багъалы адам жокъду. Хар юй аны ашыгъып сакълайды. «Аттядан къагъыт келсе эди. Сора ынна сау болуп къаллыкъ эди...» Халим кѳзлерин къаты кысыды, къулакъларын къол аязы бла жапды. Кѳпмю, азмы турду ол халда, Халим кѳзлерин ачханда, Амаш тюзюнлей ала таба бурулгъанын кѳрдю.

— Ма, жашым, атанг жиберген къагъытны окъу да, ыннангы бир къууандыр, кесине да почтачы Амашдан салам айт. Тохта, аурупдуму дейсе? Сора кесим берейим, окъуп, къууандыргъан да этейим.

Халим чабып кетди. Амаш юйге киргенде, ол ыннасыны ундуругъуну аллында сюелип тура эди.

— Саусуз болма, Наууш!

— Сау бол, поштачы жаш. Кел олтур, аурунг.

Науушну бир къайыныны аты Амашды да, аны атын букъдургъан этиучюдю.

— Не ахшы хапарынг барды хронданды?

Амаш гетен сумкасын ачып, Науушка ючгюл письмону узатды.

— Иссанданды.

Ынна арсарлы болуп бираз турду.

— Поштачы жаш, атанг жаннетде жатсын, тюзюн айт, къууандырыр къагъытмыды, бушуу къагъытмыды? — Сора жууап сакълай турмай, ючгюл письмону къолуна алды. Алгъа ийисгеп кѳрдю. Башдан аякъ къарап чыкъды. Къол аязы бла ары-бери айландырып сылады. Жарыкъгъа тутуп да къарады.

— Алгъа Сапагъа таш салдырырмы эдик, поштачы жаш? — унамай иш къоймагъыед дегенча, ынна Амашха ышанлап къарады.

— Эгечим, бу сени къайгъы этдирир къагъыт туююлдю. Энди аланы айырыргъа уа юйреннгенме, тышындан къарап, ачхан да этмей, ичинде не жазылгъанын билеме. — Амаш письмону ачып, окъуп башлады:

«Багъалы анам! Манга къайгъы этмегиз. Сау-саламатма. Урушдан чыгъып, солургъа келип турабыз. Душманны аямай ууатабыз. Алгъа ол онглуракъ болгъан эсе да, энди бизни кючюбюз уллуду. Бир да аякъ урдурмайбыз малгъунлагъа...»

— Жанынга къурман болайым! Мени къалай къууандырдынг эсе да, аллахдан алай къууан, поштачы жаш!

Наууш жаулукъ къанаты бла жибиген кѳзлерин сюрте, Амашха дуняны алгъышын этеди. Жашыны къагъыты санларын жетгиллетди. Иги кесекден бери тѳшек болуп тургъан Наууш, почтачы чыгъып тебирегенде, алгъышын эте, ызындан чыкъды.

Ыннаны тирилгени Халимни мудах бетчигин да жарытды, кѳ-

люн кётюрдю. Аны ойнарыгы келди. Къара сыртны этегинде ойнай тургъан Чурайланы кѳргенинде уа, Мухаммат ишлеген агъач къамасын белине такъды да, чыбыкъ атына минип, тѳрткюллѳп, тенглери таба чабып кетди.

— Э кыыз, жарлы, ол аман хапарны эшитдингми? Ол атлары ѳчюллук атайтмазла Нальжикни алгъан хапарлары барды да!.. Бююн-тамбла бери жетерге боллукъдула дейдиле. Не кюн келикди бизге? Алларына тюбегенни сау къоймайдыла дегенни айтадыла. Нек Тынгылайса?! Не амал этерикбиз?!

— Бизге не боллукъ сунаса, айымыса... Ташха талауму тиерикди. Бу сабийге бла келинге къоркъама ансы. Быланы сакъляял-масам, артда жашыма не айтырма,— дей, Наууш Халимни кѳкюрегине кысыды.

... Жашындан письмо алгъанлай, Наууш тирилип, аякъ юсюне тургъанын айтханбыз. Энди аны юйде олтуруп хазна кѳрмезсе. Танг бла чыкъса, ингир бла къайтады.

— Ынна, харип, эл кыдырып, кюн узуну ашыз-суусуз айлануунгу бир да ангыламайма. Къартлыгынгда санларынгы быллай бир нек кыйнайса? Ол атайтмазланы алларын сенми тыярыкъса?

Ынна келинини жумушакъ тырманына жууап къайтармай, тынгылап олтурады.

Сурат ыннаны аллына айран бла гыржын салды.

— Келин, кесигиз а ауузланганмысыз? — Ынна айраннга бушто этип башлады. Сагъышлары уа аны аузуна къашыкъны элтирге къоймайдыла.

— Жашым не болду? Жукълагъан ишми этгенди? — деп сорду дагъыда.

— Чурайлары бла ойнаргъа барама деп чыкъгъан эди.

— Бош жибергенсе... замансыз заманда.

Наууш кыйырлары кемирилген агъач къашыкъны аякъны бла аузуну арасында терк-терк жүрютеди. Ол заманда ыннаны тюпжыягы кѳрюкча ѳрге бла энишге барады.

— Келин, не болдун? — Наууш тыш отоуда сют сюзе тургъан Суратны къатына барды. — Тернатмы дейсиз... Хау, ары сабийчикле келтирген хапар барды. Харипчикле ѳксюздюле дейдиле. Атааналары урушда ѳлгенле. — Ынна, келин не айтырыкъ болур деп, Суратны кѳзюне ышанлап къарады. — Аллай бир сабийге тернатчыла къараялырламы дейсе. Къараялмазла, аллах бирди. Сен анга не айтаса, келин?

— Не айтырыкъма, ынна? Сен айтханнга мен угъаймы дерикме.

Келини акылын ангылагъанына Наууш ичинден ыразы болду. «Сени бла мени ана бла бала этип тюбетген аллахха жаным къурман болсун» — деди ол ичинден.

— Келин, жарлы, ол жаш кълалды да кетди. Тѳгерек-башха бир

къарайым. Ачдан да ёле болур, мен анасы ёллюк. — Ынна ботасын башына атып тышына тебиреди.

— Олтурчу, ынна, бюгюнлю бери айланнганынг да татып турады,— деп, Сурат къайын анасын тохтатды.— Мен къарайым... Узакъ болмазла.

Серёжа бла Таня

— Ма, балам, была энди бизде турлукъдула, эгеч бла къарындашдыла. Бири Сирижа, бири да Тайна... Ексюзчюкледиле. — Науушну уллу кёзлери мылы болдула. Эки сабийни да башчыкъларындан сылай, ахтына, иймекленип тургъан Халимни аллына келтирип сюеди.

— Бир бирге иги болугъуз, балаларым. — Ынна жаулукъ къыйыры бла кёзлерин толтургъан жилимукъларын сюртдю да, нартюх гюттюню эки этип, къонакъ жашчыкъны бла кызычыкъны алларына айран салды.

Серёжа бла Таня кёп тилетмедиле. Бир бири бла эришгенча, муштухул ашап башладыла.

— Сен да къабарменг абери, жашым? — деди ынна аладан кёзюн айырмай тургъан Халимге.

— Хау, ынна.

Халим бушто этип башлагъанда, Серёжа бла Таня ашагъанларын къоюп, сейирсинип, анга къарап тохтадыла. Ол бушто этип бошагъандан сора, алагъа да бушто этер акъыл бла Серёжаны гыржынына узалды. Серёжа огъурсуз бет алып, Халимни къолун бир жанына тюртдю да:

— Берлик туйюлме! Меникиди! — деп, къолуна къаты къысды. Таня да гыржын бурхусун арсарсыз къойнуна букъдурду. Халим, къолун мурса кюйдюргенча, терк артха алды да, жунчугъандан болур, кёзлерин терк-терк къысып, экисине да кезиу-кезиу къарады.

— Мен сизге да бушто этейим дей эдим ансы,— деди, кечгинлик тилегенча, акъырын ауаз бла.

— Жашым, сабийлени ашама къой.

Ыннаны алай айтханы алайсызлай да тунтуюп тургъан Халимге бютюн да ауур тийди.

— Мен иги болсун дегенем ансы. Хы-хы ... Кесимеми дейме...

Халимни жиламсырагъанын кёргенде, Серёжа бла Таня абызырап, не этерге билмей къалдыла. Сора гыржын бурхуларын Халимге бирден узатдыла. Ынна ишин къоюп, кюле-ышара, сабийлени къатларына келип айтды:

— Ашагъыз, токълуларым, ашагъыз. Бу юйде сизни аууз къабыныгъызын киши да сыйырлыкъ туйюлдю. Жашым да сизге иги болсун дегенди ансы...

Ыннаны огъурлу ауазы, сюйдюмлю кёзлери, жумушакъ къоллары сабийлени жүреклерин жау жакъгъанча жумушатдыла. Се-

рѣжа бла Тая, биягыча, кыстау ашап башладыла. Халимни уа энди ашар кѣлю жокъду. Ашха да ач болуп угъай, Серѣжа бла Тая бир татылуу ашай эдиле да, аны ючюн олтургъан эди.

Жылны алаамат заманыды. Кеч кюз. Мал семирген заман. Къара сыртдан энишге айлансала, тегене сыртлы, жаланган танала ойнакълап, къургъакъ тѣшно букъугъа алдырадыла. Бу жерлеге кыш эртде келиучю эди, бу жол а, менсиз бир кѣрейим жашаяллыгыгыгызны дегенча, кыш элни къуршалагъан тауну артына бугъуп, кесини суукъ тылпыуун андан аз-аз жибере турады. Адам да, къудрет да кышны сакълагъан кезиудю. Аллаи алаамат заманыды жылны. Болса да адамланы жюреклерин къайгы алыпды. «Не хадагъа этейик. Къарт, сабий, тиширыу — элде башха инсан жокъ. Малгъунла Акъ жоллагъа жетген хапарлары барды. Не амал этейик! Къарт, жаш деп айыртламайдыла дейдиле. Болгъанны тонап, малны, ырысхыны аякъ тюп этип келедиле дейдиле. Я аллах, сен бизни кесинги сюйген инсанларынгдан эт! Къутхар!» Адамланы жарсыулары, къайгылары да олду.

Тардан ургъан жел орамда къагъыт, къаура тапханын сибирип, хуна, ышыкъ таба жыйышдырады. Тѣгерек къарангы бет алгъанды. «Заманы болгъанды, энди жауса да айтып туююдю», — деп адамла кѣкге терк-терк къарайдыла. Алай къар къатыш бир-эки тамычы тамгъан кибики этеди да, Къара сыртны башы къара бутдан тазалана тебирейди.

Аллаи шургулу кезиуде Гогуй эфендини азан кычыргъан ауазы битеу элге эшитиледи. «Ай, бу ахшылыкъгъа туююдю замансыз заманда, аллах игилигин берсин ансы. Атайтмазла жетип ишми къалдыла?»

Адамланы алайсыз да тынгысыз жюреклерин бютюн уллу къайгы алды.

Гогуй эфенди быллай кюнлени эртдеден сакълай эди. Атасыны мюлкю ючюн ичинден кѣплеге жаный эди, къара билеу эте эди. «Елмеген алтын аякъ бла суу ичеди. Бизни кюнюбюз да тие башлагъанды», — деп къууана эди. Тышындан а жойкъул сѣзюн аямай эди.

— Келин, манга къарама. Ишинги эт. — Ботасын башына атып, Наууш Тюп эл таба ашыгъышлы кетди.

— Жамауатым, — деп башлады Гогуй эфенди. — Халны, ишни да менден эсе сиз иги билесиз. Герман аскер келеди деп бирле, юлерин-мюкклерин къоюп, таугъа кетип барадыла. Чалпыйдыла, жангыладыла ала. Тепмегиз жеригизден, сууутмагъыз тѣшеклеригизни. Ала да адамдыла бизни кибики. Къоркъмагъыз, тиерик туююдюле. Ийнаныгъыз манга. Абызырамагъыз, къайтыгъыз юлеригизге, барыбыз да аллахны къолундабыз!

Гогуй эфенди сѣзюн бошагъандан сора Науушну «Бираз мычыгъыз! — дегенине жыйылгъанланы барысы да бирден бурулду-

ла. Эфенди, бюсюремесе да, кетип кыалыргыа болмай, акъ ура башлагъан сакъалын сылай, арлакыда тохтады.

— Адамла, эфенди айтханны мен иги ангылаялмадым. «Юйюнге жау чапса, кыолунга балта ал»,— дегендиле бурунгулула. Душман бизге игилик этергеми келеди? Анга ким ийнанырыккыды! Мен — угъай, сен да — угъай, ол да — угъай! Кыолуна балта алыкыла чыкыгъандыла зулмучуланы алларына. Биз а кыарт-кыурт, сабий-балий кыалгъанбыз да, малгъунлагыа сибирткими болайыкы! Угъай! Ким хау дей эсе да, мен угъай дейме.

Ол кюн окыуна элни гитчеси, уллусу да Кыара сыртны башы тукыурлагыа чыкыдыла. Уллу дорбун битеу элни сыйындыралмады. Бирлеге таш, кыая ышыгына кысылыргыа тышдю. Наууш Уллу дорбунну аллындагы ийилме ташны тубюндеги ышыкыда тохтады. Ингир ала, туманла толан-толан болуп, бийикледен эниште саркыа башладыла. Сууукъ жел урады. Сабий жылагъан, чоюн, табакъ тауушла андан-мындан эшитиледиле. Халим бла Серёжа сууукъдан ыннаны кыолан кийизини тубюне киргендиле. Ол алагыа, бугъумуч ойнагъанча, хычыуун кёрюнеди. Экиси да кыуш-муш этедиле, кюледиле. Таяуа келини кыойнунда жукылагъанды. Таудан ургъан жел аны чашчыгын будай башча чайкыайды.

Кечени бир заманында Халим сууукъсурап уянды. Кийизни юсюне бегирек тартып, имбашларын жабаргыа кюреше тургъанлай, бёрю улугъанны эшитип, сагыайып тохтады. Бёрю дагыда улуду. Бу жол ол жууукыда эшитилди. Жашчыкы солууун тохтатып, башын кийиз бла тумалады. Энди бёрю улугъан тауушла андан-мындан да чыкыгъанча кёрюндюле. Халим Серёжаны уятды.

— Бёрю жыйын чапханды. Эшитемесе? — деп шыбырады Серёжаны кыулагына. Серёжа Халимге кысылды.

— Мен кыоркыгъан этеме,— деп, Серёжа симсиреп тебиреди.— Бёрю адамы ашап кыояды.— Ол Халимге бегирек кысылыргыа кюрешди. Экисини да ичлерин сууукъ кыалтырауукъ алып, тишлерин зынг-зынг этдиреди.

— Сен а... кыоркыакычыкы! Бёрю кийиз тубюнеми кирликки? Мен кыатынгда болсам,— бир да кыоркыма. Мен аланы кёбюсюн ёлтюргенме.— Халим батырлыгын кёргюзтюр ючюн кийизден башын тышына кыаратды. Халимге тегерегинде бёрю жыйып олтургъанча, аланы кёзлери сууукъ жанганча, башын кыаратханда, анга тишлерин чарх-чарх этдирип хырылдагъанча кёрюндю. Сора Халим башын кийиз тубюне муштухул тумалады.

— Мени кёргенлей, бёрюле узун тишлерин ачып, хырылдап турадыла. Кёзлери да жанып.

Серёжа кыымсыз болду. Ыннаны бла Халимни арасында тынгысыз бурулургыа кыалды.

Ол кече танг алай кыыйынлыкы бла атды. Жукыламай эзилген, кече сууугыу жунчутхан адамла бири дорбундан, бири таш тубюнден кериле-созула чыкыдыла.

Халим Серёжаны кьолундан тутуп, ара орам бла школ таба барады. Башы ачыкъ машинасына бир уллу итни да олтуртуп, немецли офицер букьу этдирип озады. Колхоз правлен табадан кьалын кьара тютюн чыгьады. Жашчыкьла школ аллына жетгенлеринде, бир ненча гитлерчи солдат Сталинни таш суратыны бойнуна аркьан атып, аударургьа кьореше тура эдиле. Алай тартды-созду эте келдиле да, бир заманда сурат аууп, жерни тепдиргенча этди. Гитлерчиле жан жанына чачылышдыла. Школ тегереги ушкок, топ окьдан толуду. Баям, былайда кьаты уруш баргьан болур эди. Бир кьауум немецли школдан парталаны тышына чыгьарып атадыла. Бир бирле да шинтик, глобус, карта тапханларын терезеден-терезеден быргьайдыла. Халим бла Серёжа уа буруудан кьарап турадыла. Гитлерчилени школ отоуланы кеслерине фатар этип, бегинип тохтаргьады акьыллары. «Ала мында кепге бегиналмазла. Кьара Кьурада бизникиле уллу кьоч жыйышдыра тургьан хапарлары барды да, ала малгьунлагьа аман кюн туудурурла». Ыннасыны ол сезлери Халимни эсине тюшдюле.

Жашчыкьла буруудан кьарап турадыла. Сталинни таш суратын аударуп, ууата тургьан гитлерчиле жашчыкьланы кередила. Аягьы сууукь болгьанды да, Серёжа анда-санда ерге-егре секирирге кьорешеди. Халим, кьалауурда тургьан солдат киби, сын болгьанлай сюеледи. Быланы керген солдатладан бири, бармагьы бла кергюзтуп, жашчыкьланы кесине чакьырады. Алгьа ала кьачып кетерге умут этедиле. «Андан хайыр жокьду. Атып кьойса не этериксе?» — дейди Халим негерине. Кьоркьа-кьоркьа, башларын имбашларына жетдирип, Халим бла Серёжа гитлерчилени кьатларына барадыла. Ол чакьыргьан немецли суулугьун Халимге узатып, энишге кьыстау саркьып баргьан сууну кергюзтдю. Негери да белинден алып, суулугьун Серёжагьа берди. «Шнель, шнель!» — деп, гитлерчиле жашчыкьланы аркьаларындан тюртдюле. Экиси да боккабарла киби, букьу этдирип, суу бойну таба чабып баргьанларында, гитлерчиле безиреп, болгьанны хахай-тухайгьа алдырдыла.

Халим алгьаракь болду да, суулукьну толтуруп, артха кьыстау айланды. Серёжа негерини билегинден тутду.

— Тохтачы, эсиме бир зат тюшгенди, — деп шыбырдады ол, эшитип кьоймагьа эдиле дегенча, сора, ийилип, школ таба кьарады.

— Сени атанг урушдады да?

— Хау.

— Мени атам да урушдады. Анамы уа гитлерчиле Германиягьа алып кетгендиле.

Серёжа не хыйсап бла соргьанын ангыламай, Халим негерине соруулу кьарады.

— Алай эсе,— деди Серёжа,— биз фронтха болушургъа керек-биз. Быланы суугъа атсакъ, гитлерчиле суусапдан онгсуз болурла, ёлюп окъуна къалырла.

Халимни кёзлери жандыла. Къууаннганын ичине сыйындыралмай, Серёжаны къучакълап, уппа этди.

— Аперим, Серёжка! Тюз айтаса. Алай суугъа атмайкъ да, суулукъланы ма ол ташны тубюне букъдуруп къояыкъ. Кесибиэ а тирмен жаны бла ёрге къачайыкъ да кетейик. — Жашчыкъла айтханларыча этдиле. Суу бойну бла ёрге чыгып, Тёбе арты бла юйге къайтдыла.

— Кёрдюнгмю биз алагъа къалай этдик, Серёжа! Аз адыргы эте болмазла! Ха-ха-ха! Анса уа, артда мен суулукъланы Чурайлагъа кёргюзтсем, аз сукъланмазла бизге, харипле! Сен жигит кёреме, Серёжа! Ол таш тубюнде къалгъан кечебизде уа сени бир къоркъакъ сунган эдим. Халим юйге жетгинчи, аузун жапмай, жаншагъанлай келди.

— Эшитемисе, суулукъланы юсюнден бир жаннга чууунгу чыгъарма,— деди Серёжа Халимни тохтатып. Ол тасхады. Аны уа бир кишиге да билдирирге жарарыкъ туююдю.

— Ыннагъадамы?

— Хау.

— Аннягъадамы?

— Айтдым да! Бир жан билмезге керекди!

Ол эди эки нёгерни да чакъырылмагъан къонакълагъа биринчи дерт жетдиргенлери. Халимни бла Серёжаны къууаннгандан аякъ тюплеринде чёп сынмайды. Ала экиси да бюгюн башха кюнледен эсе жарыкъдыла. Не эсе да бир жашыргъанлары барды. Аны ынна да, Сурат да сезип турадыла. Тюрслеп жашчыкълагъа къарайдыла, кёрмеген, билмеген кибиэ этип, ышша бла келин кими урчугъуна, кими да эшиуюне къадаладыла. Жашчыкъланы уа къуш-мушлары тохтамайды. Наууш кесин тыяргъа не бек кюрешди эсе да, ахырында тёзуюму тауусулду. Танячыкъдан: «Къызым, бу эки къуш-мушчуну не эте айланнганларын иш билмеймисе?» — деп сорду. Танячыкъ жукъ билмей эди.

Отоуну аргъы мюйюшюнде олтуруп, кеслерини мындан ары этерик ишлерини, душманнга къажау къалай кюреширге керек болгъаныны планларын жарашдыра тургъан Халим бла Серёжа Танячыкъ, ойнагъан кибиэ этип, аланы шыбырдагъанларына къулакъ салып тургъанын алгъа эслемедиле. Алай эслегенден сора уа Танячыкъгъа къутурдула. Тюерге окъуна чапдыла.

— Кет былайдан! Ойнаргъа кесинге башха жер изле! — деп, Серёжа къызчыкъны омурауундан тутуп, ыन्नаны къатына элтди.

— Да сора мен ким бла ойнарыкъма да! — деп жилиямсырады Таня.

— Ким бла суйсенг, аны бла. Сени бла ойнай турургъа бизни заманыбыз жокъду! Андан эсе уллуракъ ишибиз барды! — деди

да, Сережа, абадан адамча, уллу-уллу атлай, Халимни къатына барып, жерине олтурду.

Аны кѣрюп тургъан ынна жашчыкълагъа бютюн да ишекли болду.

— Анаканы жаны ючюн, быланы бизден жашыргъан бир ишлери барды. Аллах бирди, акъылларын билгинчи къоймам бу кошт балаланы.

Наууш урчугъун бир жанына салды да, курт-мурт кибик эте, жашчыкъланы къатларына жанлады, Халим бла Серѣжа, ауузларына къууут алгъанча, дыркъ деп тохтадыла.

— Балачыкъла, не эсе да бир жашырын ишигиз барды. Айтчыгъыз, ким биледи, мени да бир хайырым тийсе уа,— деди ынна жашчыкъланы къатларына чѣге. Халим бла Серѣжа башларын энишге ийип, мугурайып тохтадыла.

— Анаканы жаны ючюн, барды бир ишигиз.— Ынна Халимни имбашына къолун салды да, андан башха абери айтмай, акъырын ѳрге турду.

— Ыннака, ол военна тайнады ансы...— Халим бир Серѣжагъа, бир ыннагъа къарай, жеринден ѳрге туруп, дерсде жууап эталмагъан сабийча, Науушну аллында мугурайып тохтады. Аны узакъ ѳмюрю, тынгысыз жашауу жукъартхан къашлары бирге жетдиле. Алай Наууш бек ачыуланса болуучуду.

— Не дейсе сен, кошт баласы! Не байна-тайнады ол?

Ынна жеринден турмай, армау болуп тургъан Серѣжагъа айланды.

— Жашым, сен мунуча тели тѳюйлсе, неди ол байна-тайна дегенигиз.

Серѣжа алгъа не айтыргъа билмей, армау болду, бираз жунчуду. Сора кеси кесин къолгъа алды да:

— Ол а, ынна, сабий оюнду... Бир къаууму кызыл аскер, бир къаууму душман аскер болуп,— деди.

Ыннаны алай терк алдап къоярса. Жашчыкъланы бюгюн биринчи кере кѣргенча, кезиу-кезиу кѣзлерине къарайды.

— Билген эдим сиз алай ойнагъаныгъызны. Энди ойнасагъыз, эшитдим-эшитмедим демегиз!— деп, ауругъан бутун къол аязы бла сылай, арбазгъа чыгып кетди. Сора терк окъуна ызына къайтып, къолан кийизде олтуруп, эшиу эте тургъан келинини къатына олтурду.

— Амма, не эсе да бюгюн тынгысызса,— деп сорду Сурат.

— Тынгысыз болмай а, келин жарлы. Бу сабийле байна-тайна деп, бир къужур оюн чыгъаргъандыла да, жаным кетип турады. Не болгъанын айтыргъа унамагъандыла. Бир хатагъа тѳшюп къалмагъа эдиле деп къоркъама. Кесим да бир аман тѳш кѣргенме да.

— Айтчы тѳшюнгю, ынна.

Наууш урчугъун кьолуна алды да, юзмелтни бошлай, кьрген: тюшон айтып башлады.

— Юрдю суу кьутуруп келгенча боладыда, ташны-агъачны алып барады. Жаш бла мен кьайдан эсе да келе болабыз. Ташкё-пюрге жете келгенибизде, ол сен таныгъан ёмюрлюк таш хуна кьалтырагъанча, тепгенча кёрюнеди. Жюрегим бек кьоркьады. Жашны бетине кьарайма. Аны кьайгъысы жокъча кёрюнеди. Мени да жюрегиме хошлукъ келеди. Кёпюрге арсарсыз атлайма. Ол а жокъ болады да кьалады. Суу келтирген бир уллу терекни тёммеги кёпюр орнуна салынганча болады. Аны юсю бла сакъ атлай келип, ётдюм кёре эдим деп артыма кьарасам — тёммек да жокъ, жаш да жокъ. Кьаралып, жан жанын ашай баргъан сууда жашымы, сау кьалыгъыз дей, кьол булгъагъанын кёрюп, кьычырыкъ этгениме уянып кьалдым. Аллах игиге тёрелесин ансы, ма аллай бир тюш кёрдюм мен бюгече, келин.

— Ол, ыннака, сени жашынга кёрюнмегенди. Алай, аллах хатадан сакъласын, барды тийреде бир уллу бушуу,— деди Сурат терен кючсюнюп.

«Тюзлюкню келечилери»

Атайтмазла келгенли жокъду элде тынчлыкъ. Жилию-сыйыт да тохтамайды. Бу партизанды, бу аны сабийиди деп, малгъунла адам ачитмагъан кюн озмайды. Ма бюгюн да Омарланы юнюю кьурутуп кетгендиле. Биргелерине да Гогуй эфенди болгъанды.

— Не излеиле была бизден, эфенди? Энди жюзжыллыкъ кьартлагъа да ишеклими бола башлагъандыла «аллахны суюген кьуллеры», — деп хыликкя этгенин Гогуй эфендини кёзюне тутдура айтды Омар.

Эфенди кьарт Омарны оспар сёзлерине ичинден чамланса да, тышындан билдирмезге кюрешеди. Гогуй эфендини теке сакъалчыгъы кьалтырагъандан окъуна кёпню кьрген Омар эфендини чамланнганын ангылагъан эди. Алай кеси ёмюрюнде адамгъа тюк чаклы бир хата этмеген Омар бир кишиден да кьоркьмай эди.

— Сен бла мен жер башында жюрюенликге, Омар,— деди Гогуй эфенди, арбазда эки аягын да кенг салып, кьол кьапларын бир бирге ура, сюелип тургъан немецли офицерге кьарап,— бу тюзлюкню келечиси, жер тюбю бла жюрюген адамды. Андан абери жашыраллыкъ туююлсе.

— Не затны букъдура эсек да, айтыгъыз. Бу арбазны сен танымагъан адам туююлсе, эфенди. Айт да кьармама кьой. Биз айтмасакъ да, этериклери бир болур,— деди кьарт Омар, бирде Гогуй эфендиге, бирде уа офицерге кьарай.

Офицер Омарны не айтханын ангылагъанча, эки солдатына буйрукъ берип, кьартны эки кьолун артына байлатды да, ала Омарны тюртдю-мюртдю эте, юйге хыны алып кирдиле.

— Была менден не излейдиле, аны бир ангылатсанг эди,— деп сорду Омар Гогуй эфендиге жютю къарап.

— Юйюнгю партизанланы тасха тюбеучю жерлериди деп эшитгенбиз, Омар. Ма бу тюзлюкню келечиси, жюйюсхан апчар, ала кимле болганларын билирге сюеди,— деди Гогуй эфенди.

— Бери бир адамны аягъы басмагъанды. Тауда, агъачда партизанла, абрекле бар эселе, аланы анда излерге керексиз деп айтчы бу «аллахны тюз къулуна».

Омарны алай таукел селешгенине бюсюремей, немецли офицер не эсе да бир сёзле айтып кычыра, къутургъан итча, аузундан шытылары бара, къара сахтиян къол къабы бла Омарны жыягъына айландырып-айландырып урду. Ачыудан сарыуу къайнагъан Омар къарт башын бир жанына бурмады, кёзюн кысмады. Немецли офицерге кёзлерин аз кысаракъ этип, мыйыкъ тюбюнден кюле, хыликкя этгенча къарады.

Ол кезинде эшик сакъ ачылды да, юйге сууукъ жел бла бирге Сапа кирди.

— Эфенди, быллай бир азап чекдирирча, не хата этгенди бу жангыз къарт деп сорчу бу малгъуулагъа! — Эфендини жууабын да сакъламай, Сапа аузуна келген аманны айта, офицерни къатына барды.

Офицерни кёзлерине къан чапды.

— Бу алмостуну эшикге атыгъыз! — деп кычырды немецли солдатларына. Ала уа Омарны къойдула да, Сапаны эки къолтугъундан тутуп, чыгъара барып, эски быстырны атханча, атлауучладан арбазгъа сызып жибердиле. Гогуй не айтыргъа билмей, кёзлерин терк-терк кыса турганлай, къоллары бошланган Омар теммегин офицерге атханы, герох атылган таууш да бир болдула.

— Партизанлагъа болушхан ким болса да, боллугъу былайды. Эфенди, сен аны ангылат бу хайыуанлагъа,— деди офицер.

— Бек ахшы, жюйюсхан,— дей, Гогуй эфенди, немецлилени ызларындан жёбелей, арбаздан чыгып кетди.

Кёпмю, азмы озду заман. Сапа эсин жыйып, мен къайдама дегенча, тегерегине терк-терк къарады. Тардан ургъан сууукъ жел ачылып къалган эшикни ары-бери тепдиреди. Алай этгени сайын аны тот басхан безгилери, жау сюртюлмеген арба чархча, гыжылдайдыла. Сапа не болганын эсине тюшюрюрге кюреше, къол аязы бла мангылайын сылай, олтургъан формасында танг кесек турду. «Я арабий, мен бери нек келгенем? Хы-ы, Омар... Ол мурдарла анга бир хата этмеге эдиле, хатадан къутулмазлыкъ башлары! Угъай, угъай... Эфенди инжитирге къоймаз». Сапа ох-тух эте, кючден-бутдан аягъы юсюне турду. Сора, аяклары къаймише, сюрюне, бёксююн Омарны жарты ачылып турган эшиги таба атды. Сапа босагъадан ары къараганлай, Омарны сойланып турганын кёрдю.

— Оу, кюнюм жабылган! Союп кетдиле да жангыз билегими! Не этип кьойдула была санга?! Не хата этгененг сен, кьой кибик бир тынч адам, былагъа? — деп, Сапа сарнауун кьайгылы тегерекге аяусуз жаяды. Омарны юю элден кенгирекде эди да, бу ачы ишлени кечирек эшитген эллиле Омарны арбазына жашырын бир-бир, эки-эки жыйыла башладыла.

Дертчиле

Бир эрттенликде Наууш Халимни бла Серёжаны дорбунлагъа дери ашырды. Ызыбыздан марагъан адам болмагъа эди деп, ынна тегерекге, башха сакъ кьарай, бир ауукъ заманны мычыды. Марлагъан болмагъанын ангылагъандан сора жашчыкълагъа былай айтды:

— Ол кьара агъачны кьоресиз да? Аны кыйырында сизге адам тубер. Хыны да болур. Кьоркмагъыз. Ол бизники боллукъду. Кимсиз деп сорса уа «Ынна» дегиз. Саламмырзагъа уа ол мен айтханны бир сёзюн да кьоймай айтырсыз.— Ынна сёзюн тохта-тып, жашчыкъланы кезиу-кезиу кьучакълады, кьекюрегине кьысыды. Кёлю толуп, жилимукълары кезлерин толтурдула. Алай сабийлени жунчутмайым деп, кесин тыйды.

Аллахха аманат болугъуз, балачыкъларым! — Ынна узая баргъан жашчыкъланы ызларындан кьарагъанлай кёпге дери турду.

... Деменгили дорбун. Аллы жассы гыйы ташла бла кьаланыпды. Партизанла от жагъаны тегерек алып олтурадыла. Халим бла Серёжаны алларына кьош кьалачны бла гоппан айранны салгъандыла да, ач болуп келген жашчыкъла муштухул ашайдыла.

— Омар ючюн, бизни эржюрек жолдашыбыз ючюн, алай дерт жетдирибиз!.. Саламмырза бир ауукъну отха мудах кьарап турду, сора ант этгенча айтды:

— Жанларын кьолларына алып айланырча этербиз, мурдарланы! Гогуй эфендиге уа жаны саулай, тутуп, ма былайда ол малгъунла инжилтип ёлтюргенлени, битеу халккыбызны да атындан кьаты сют этерикбиз. Тамлагъы борчубуз алайды.— Саламмырза жеринден ёрге туруп, сёзюн тауусханын билдирди.

...Партизанланы жортуулларындан сора ууучлаучула гумулжук уягъа кьатылгъанлай болдула. Ишекли болгъан адамларыны юйлерине кирип, кьартды, тиширүду, саусузду деп кьарамай, тюртдю этип, правлен аллына жыйып башладыла. Тегереклерин итле бла автоматчыла кьуршалагъан эллиле, кьайгыгъа кьалып, бир бирлери бла шургулу шыбырдашдыла.

— Э кьыз, жарлы, была бир бек дыгаласха кьалгъандыла. Бир кьан жаудурмагъа эдиле,— деди Сапа кьатында армау болуп сьуелген Науушха.

— Аллах аны ыспасы этсин. Энди кьартлагъа бла тешекдеги ыраخينлагъа дерт жетдирирге кьалгъан эсе башлары, ишлери

кырты болгъанларын бил да къой пасыкъланы,— деди Наууш, ауазын игирек да эшитдирип.

— Мен окъугъан къуран бла тилейме, бираз сабырыракъ сёлеш. Быланы бет къанларын жаратмайма. Къарачы, э къыз, ол итни бла аны иесини кёзлерине... Къутургъан этгенча нечик къызарыпдыла,— деди Сапа алларында башын ёрге тутуп сюелген немецлиден кёзюн айырмай.

— Былада бет къаны болгъан кёрмейме мен,— деп къошулду сёзге Науушну бла Сапаны шош хапарларын эшитип тургъан Мухаммат.— Да, мен бир зат ангылай эсем, бир аман кюн келе башлагъанды башларына къан ичген губуланы... Чочугъанларына кёре... къамичи иги тие болур.

Олсагъатдан колхозну алгъыннгы правленини, шёндю уа комендатураны, эшиклери кенг ачылдыла, бир къауум солдатны ашырыуу бла немецли комендант терк атлай чыкъды. Была бери нек жыйылгъандыла дегенча, ол бир ненча сагъатны аягъы юслеринде къыйналып тургъан адамлагъа жютю къарап тохтады.

— Бизни кибик къарыусузлагъа не ючюн зарауатлыкъ сынатханларын сормай къоймам, оллахий, мен бир зат ангылай эсем,— деп, Мухаммат алгъа атлады.

Тёгерекни алып тургъан солдатладан бири Мухамматны автомат къалагъы бла артха хыны тюртдю.

— Тохтачы, алан бир, мен санга чириген лыппырма болгъанма, аллах къурамазлыкъ! — деп, Мухаммат кенг ёшюню бла немецлини сюрюндюрдю. Кеслерича бир зат айтып, ол бёксюмюн Мухамматха атды, алай комендант къолун кётюргенлей, солдат сын болуп тохтады.

— Къарт-къуртну былайгъа нек жыйгъанларын билирге сюе эдик биз. Аны ангылатчы къонакъларыбызгъа, Гогуй!

Гогуй эфенди тилманчны къулагъына шыбырдады. Ол да Мухамматны сорууун комендантха ангылатды.

— Биз, уллу Германияны келечилери, сизни жеригизге огъурлу ниетле бла келген эдик. Эзилген жарлы халкъланы большевиклени азабындан къутхарыргъа эди акъылыбыз.

Алай айтды да, комендант жыйылгъанлагъа жютю къарап тохтады. Алгъа сёзюн жумушакъ ауаз бла башлагъан немецлини мангылай териси бирге жыйырылгъанча болду, бети тюрленди. Сора, къыжырыкъланып, башын къалтыратып, къычырды:

— Мажюсю халкъсыз сиз!. Ахшылыкъны ангыламагъан! Партизанлагъа болушасыз!.. Азатлаучуларыгъызны душманларына! Бюгече чабып, къалауурларыбызны да ёлтюрюп, эки солдатыбызны да жесирге алып кетгендиле. Сизден болушлукъ болмаса, ала базиналыкъ туююл эдиле ол ишге! Сиз игиликни билмеген, аман къарауашласыз! Большевиклени къарауашларысыз! Фюрерни хар солдаты ючюн онугъузну думп этерикме!

Комендант сёзюн дыркъ тохтатып, кёзлерин биягъыча халкъ-

гъа аралтды. Сора: «Сен, сен, сен...» — деп, бармагъы бла кёр-гюзтют башлады. Солдатла Мухамматны, Науушну, Сакинатны, почтачы Амышны, дагъыда бир бёлек адамны тюртют, ортагъа чыгъардыла да, сюрют кетдиле. Къалгъанларына уа юйлерине ча-чылышыргъа буюрдула.

«Не айтырыкъма жашым къайтса...»

...Заман озду. Бу ёмюрлюк жерлерибизге бийлик этер умут бла келгенле да ыспассыз жоюлдула. Ырахат журтлагъа кеп зарауат-лыкъ этдиле, халеклик да салдыла. Алай кишини да тобукълан-дыралмадыла.

Ала бла бирге сууукъла, боранла да кетдиле. Кюнлюм бетле кёгере башладыла. Алай энди алада токъ сюрюуле, эл малы жа-бышып, кёрлюк туюлсе. Биягъы къаяла уа, абери кёрмегенча, жукъ билмегенча, шош сюеледиле. Бир жан да кымылдамагъан-чады. Ит юрген, мал мёнгюрдеген эшитилмейди. Жалан да биягъы Акъ къаяны аллында къушла тегерек учадыла. Халим бла Серё-жа сехлени баш агъачына олтуруп, алагъа къарап турадыла.

— Игисагъан аланы уяларын бир кёрют эди,— дейди Серёжа, сукъланганча къарап.— Халим, сен кёргенмисе ёмюрюнде бир кере окъуна?

— Угъай, Серёжа, ары киши да чыгълмайды. Къуш уясын са-лырча бир техтирчикле бар эселе ансы, сыйдам къаяды,— деди Ха-лим.

— Эх, анасыны, мен лётчик болсам эди, самолётну тюз Акъ къаягъа жууукъ элтип, ол уяланы кёрют эдим.

— Сен а бир да кьоймаз эдинг! Бизни Мухамматны эшегине да миналмайса къоркъмай,— деп кюлдо Халим Серёжаны имба-шына къолун салып.

— Сенсе да тёртгюллетип айланган аны. Эшекни сюрют кел дегенлеринде менсиз барыргъа къоркъгъанынг эсингдемиди? — деди да Серёжа ёпкелеп, сехледен туюшуп кетди.

Немецлиле «соруу» этип жиберген кюнден бери Наууш тёшек-ден турмагъанды. Неден да бек адыргы этдирген а келинини къайтмай къалгъаныды. Сауун-шауун бир киши билмейди. Соруп, къармап кюрешгенди ынна, алай ызын табалмагъанды. «Не айты-рыкъма жашым къайтса? Къалай болсунла бу сабийле?» Аягъы юсюне турлукъ эсе да, аллай къайгъылы сагъышла Науушну къа-рыуун алып тохтагъандыла.

Халимни туюшю

Халим кюндюз сагъышларын кече туюшюнде кёреди: орамгъа чыгъып, Акъ жолладан кёзюм айырмай турады. Олсагъатдан бир машина букъу этдирип, теш артындан чыгъады. Анасы... Машина-

ны юсюнде сюелип, жашына узакдан кьол булгъайды. Чачы желде чайкъала келеди. Анасын кёрюп асыры кьууаннгандан, Халим кесин алгъа атады. Алай бутлары айтханын этмейдиле. Машина узая, гитчеден гитче бола, кёзден ташайып кетеди... Жашчыкъ «Амма! Амма!» деген ауазындан уянды. Жюреги, тауукъ баланы жюрегича, терк-терк урады. Отоугъа кьарайды. Ыннаны акьырын ынчхагъанын эшитеди ансы, тегерек шошду, кьарангыды. Танг атаргъа алыкьа узакъды.

Ары-бери бурула, Халим тангын кьыйналып атдырды. Аз жарыгъанлай, арбазгъа чыкъды. Эрттеден да жюлюнмей тургъан чачы кёзюн жабып кьоймай эди да, суу мылы этип, артха кьайырды. Отоугъа кьайтып киргенинде, ынна уянып, Серёжа бла Тая уа кьаты жукьлап эдиле.

— Не эртте тургъанса, токьлучугъум? Келчи былай кьатыма, кёз жарыгъым,— деди ынна кьарыусуз ауазы бла Халимге, асыры арыкьдан кьан тамырлары карта ызлыкьлагъа ушагъан кьолун узата.

— Ананы бла баланы бир бирден айыргъан кьанлы Германия тьуп болгъу эди. Кьоркьма, кёзюмю жарыгъы, атанг, ананг да сау-саламат келирле.

— Ынна, мен бюгече тьуш кёргенме,— деди Халим.— Амма машинагъа минип келе тура эди да, манга кьол булгъады, сора кетип кьалды кьайры эсе да.

— Тейри ахшыгъа жораласын, балачыгъым. Бизде бир насып бар эсе уа...

Ынна кесин кючден тьйды. Тегюлюрге бек сюе эди. Битеу кёрген кьыйынлыкьлары: аты-чууу чыкъмай тас болуп кетген келини, кьанлы кьазауатха кетген жашы, ата-анасына тансыкьдан жерге мудах кьарагъан туудугъу, эки жанындан да ёксюз Серёжа бла Тая, немецлини соруулары, огъурсуз кьарамы, аны кьызылжух болушлукьчусуну ауур кьолу — ма ала жюрегин бир бек кьысыпдыла да, Наууш аланы юсюнден тап-тап айтып, бир иги жилирыкъ эди. Алай сагъайып тургъан сабийлени жунчутургъа болмай эди.

Кьууанчлы хапар

Бир кьауум кюн озгъандан сора жаз башыны жылыууну кючю чегетге да жетди. Кьулделеге, чунгурлагъа кьысылып тургъан кьар куртла жылы хауагъа бой салдыла, жибидиле. Алаамат эрттенлик эди ол.

Булбулла кёкге бютюн бийик кётюрюлюп, алгъындан да жарыкъ жырлагъанча кёрюндюле.

Аллай бир жарыкъ, жылы кюн Мухаммат, тьягъына тьяна, ух-тух эте, босагъадан атлады. Энди ол алгъыннгы мазаллы Мухаммат тьуйюлду. Элия уруп сындыргъан терекча, кьынгыр болгъан-

ды. Бир заманлада гебенни сыртына салып кетиучю пелиуан атлагъанында табанларын жерге сөйрейди, ол кьурурукъла алып кетип, соруу этген кюнден бери уа бир да жокъду онгу.

Наууш къайыныны ауазын эшитгенлей, башына ботасын атды, жууургъанын ёрге тартды.

— Саууз болма, келин! Тейри, мен бир зат ангылай эсем, кёп тёнгерединг бу жол а,— деди Мухаммат, ундурукъ аягъында шинтикге олтура.

— Сау бол, уллу жаш. Ий аурунг, кесинг да бек ауругъан хапарынг барды. Бу кызыуда быллай бир нек кыйналдынг? Энди уа иги болгъанмыса, аллах айтса, уллу жаш?

— Аягъы юсюбюзге тургъанбыз.

— Аллахха шукур. Хронтдан хапарынг а бармыды? Жашдан иги кесекден бери бир тюрю хапар жокъду да. Тюз чабакъны суудан чыгъарып атханча болуп турабыз.

— Мен бир зат ангылай эсем, табанларын жерге жетдирмей сюрген хапарын айтадыла малгъунланы. Айыуну куркасына кёп къалмагъанды жетерге дейдиле.

— Ай аузунга кьор болайым. Не иги хапар айтдынг, уллу жаш. Ол дуняда төре бар эсе, мени ючюн окъуна жаннетге барырса, аллах бирди! Ол пасыкълагъа кёл кенгдирмей ёлсем, къабырым эки жарылыр эди,— деди Наууш ол иги хапарны эшитгенине бир аз тирилген ауазы бла.

— Энди аны бели сыннганына толу ийнанып къал, келин, мен бир зат ангылай эсем. Бизге къазгъан урусун кеси тюшгенди.

— Игисагъан!

— Да, келин, жаным-кёзюм, дагъыда бир иги хапар айтырыкъма санга,— деди Мухаммат, шинтигин алгъа тепдире.— Поштачы Амаш айтды дедиле урушда ранин болгъан бир къауум жашны Нальчикде тюшюрдюле деп. Къалай эсе да жашчыкъ да ала блады деп дыркъ жүрегиме тюшюп къалгъанды.

Мухаммат алай айтханында, Наууш башын жастыкъдан айырды.

— Аузунга кьор болайым, къарындашынгдан туугъанны тюз аллыма сюеп кьойгъанча этдинг,— деп, ынна башын акъырын жастыкъга салды.

— Аллах саурукъ берсин, келин. Кете барайым. Аллахны буюргъанына тюберикбиз,— деп, Мухаммат, акъырын атлай, чыгып кетди.

Ол кюнден сора ыннагъа бир асыурукъ келди: кётюрюле, арбазгъа чыгъа башлады. Элни кьой, төгерегиндеги кьудуретни чёбюне дери да билген Наууш, терен солуп, хар неге да кёзюм жетдирди. Сары къаяла, гелеулю сыртла бир да тюрленмегендиле. Алада кьозу макъыргъан, бузоу мёнгюрдеген тауушла ёчюлмегендиле.

Сапа юйге муштухул киргенинде, ынна, абызырап, не кел, не олтур деялмады.

— Суйюнчюнг мени — жашчыкъ келе турады, — деди Сапа. Аны эшитгенлей, Наууш ботасын излеп, отоу ичинде жетмеген жери къалмады, тапмагъандан сора уа чартлап арбазгъа чыкъды.

— Тынмагъын сен, къызы, мени кѳрген не айтыр!

Ынна керти да билмей эди не этгенин.

— Бу сабийле да къайры думп болдула? Жашым, не болдунг? — дей, Наууш арбазда бир ауукъ заман мычып къалды.

Сабийле уа Сапаны хапарын эшитгенлей окъуна, бир бирин къууа, Тѳбен эл таба жортуп кетген эдиле.

Халимлары кѳпюр къулагына жетгенлеринде, кѳп адам орамны ѳрге тутуп келгенлерин кѳрдюле да, чапханларын тохтатдыла. Орталарында уа бир атлы. Атны башындан биреулен, ѳзенгилеринден да экеулен тутуп келедиле. Халим атасын кенгден таныды.

Гитче, уллу бла да саламлаша келеди Исса. Аягъы тобугъуна дери байланыпды. Ёшюнюнде орденлери бла майдаллары кюн жарыгъында жылтырайдыла.

... Ол кюн бир терк тауусулгъанча кѳрюндю Халимге. Адамла, саламлашырга келгенлей, кѳпге дери турдула. Халим бла Серѳжа Иссаны къатындан кетериклери келмей олтурадыла. Ыннаны къойнунда жукълап къалгъаны ючюн ала Танячыкъны сѳгедиле. «Былай кюн жукълаймыды адам!» — дейдиле бир бирге.

Мухаммат, Амаш, Саламмырза да келгендиле да, олтуруу кѳпге созулду. Халимни бла Серѳжаны кѳзлери къысыла башлагъанын кѳрген ынна бир-бир кѳтюрюп, тѳшеклерине салды.

— Мен бир зат ангылай эсем, ол жол айтханыбыз бола тура болур дейме, жаш, — деди Мухаммат.

— Хау, сиз ол заманда тюз айтхан эдигиз, — деди Исса, жаралы аягъын эки къолу бла тутуп тюзете.

— Кеч, эртте болсун, тюзлюк хорламай амалы жокъду, — деп къошду почтачы Амаш.

...Халим, хораз къычыргъанданмы болду, жарты жукъулу уянды да, жастыкъдан башын айырды, жууургъанын юсюне тартхантай, олтуруп, кѳзлерин жайыкъгъынчы ууду. Сора отоуну тѳбюнден башына дери къарады. Атасыны шош жукълагъанына кѳпге дери тынгылап турду. Тюнене кѳргенлери тѳш болмагъанына ийнанганында, жюреги кѳтюрюлдю. жастыгъына дагъыда башын салды да, отоуну баш мюйюшюнде биягъы губугъа кѳзю жетди. Къачан кѳрген эди ол аны? Халим ол заманны эсине тѳшюрюрге кюреше, сагъышланды.

Ол а биягъы ауун аяусуз эшеди, халысын бир ары, бир бери чалдишдиреди. Чибин зызылдагъанны эшитсе, ышыкъгъа къысылып, марлап тохтайды. Сора ышыгъындан чартлап чыгъады, биягъы «гуржабасын» эшеди: халыны къарап кѳзге илинмеген жерлеге илиндиреди, чырмашхан жерин ычхындырып, бир къыйырын баш-

ха жары тутдурады. Губу алай эте келип, «гуржабасыны» жыртылганы, юзюлгени болурму дегенча, төгерегине, башына ашыгышлы айланып, биягы ышыгына ташайып кетеди. Бир зукку чибин тюшер ауума деп сакълайды ол ышыгындан. Андан бери не къадар тюрлениуле болдула, бу аман губу уа ишин тохтатмайды. Кеси да Серёжа бла ол, суу келтирмей, алдап кетген солдатланы таматасына къалай ушайды.

Наууш

Душман ууатылды, къайры эсе да бирге кетдиле къара кюнле. Адамла да, ауур боюнсаларын атып, женгиллендиле.

Алай Науушну жүреги тынчаймайды. Жашы Исса ахтынса, ауур таш басханча болады. Термиледи, жукълаялмайды. Нек тынчаймайса деп жашына къалай сорсун Наууш. Биледи ынна ол нек тынгысыз болганын.

Аллай кезиучюкде туруп, ынна юй тюбюнде шош айланады. Терезеден тышына къарайды. Көргени уа — арбазы, сехлери, орамны бир кесеги — Къара сырт. Сора ынна, барып, сабийле жатхан отоуну эшигин акъырын ачады, ариу солууларына тынгылап турды. Ыннаны огурлу кезлери татлы жукъугъа кетип тургъан сабийлени бетлерине сюдююлю къарайдыла. «Артымда къалыгызы, балачыкъларым. Биз, абаданла, къыйынлыкъ сынадыкъ эсек да, сизге ол эки да къайтып къыйынлыкъ болду», — дейди кез жашлары келе. Бирси отоу Иссаныкъыды. Наууш ары къарамай болалмады.

Исса кенг агъач ундурукъда сыртындан тюшюп, эки къолун кенг жайып жукълайды. Аны хурулдаганы Науушха бир татлы макъамча эшитиледи. «Балам, харип, сен көрмеген да не къалды?» Наууш алай айтханы, кез жашларыны төгюлгенлери да бир болдула. Уятып къоймайым деп, ол жашыны бир жанына кетген жууургъанын юсюне акъырын атып, шыбыртсыз чыгып кетди.

Ол кече Науушну «тынчайыуу» алай болду. Танг къарангысы бла, челек таууш эте, эшикке чыкъды. Бир алаMAT эрттенлик. Тауладан ургъан салкъын аяз ыннаны бетин хычыуун сылайды. Науушну келю кетюрюледи. «Аллахха шукур, жашым къолума жыйылды, сабийин да сау-саламат сакъладым».

Ыннагъа кюч-къарыу берген да ма ол эди. Алай келини Сурат белгисиз жокъ болуп къалганы Науушну жүрегине къара тамгъа салганды да, не кече, не кюн тынчылыкъ бермейди. Жашы тынгылап тургъанлыкъгъа, адыргы этгенин ынна кёреди. Жюреги таралады.

Атасы урушдан къайтханлы бери шошайып тургъан Халим, энди анасы эсине тюшюп, тунтуюп, жерге къарап тохтады. «Ауруп иш къалмагъа эди», — деп, ынна Халимни мангылайына тийип кёрдю, къойнуна алыргъа кюрешди. Къатына кишини къоймайды.

Ыннасы уа, гурт тауукъ кирик, аны тегерегине айланады. Мынга не болгъанды дегенча, Исса Серёжагъа бла Танягъа кезиу-кезиу къарайды... Ала да, имбашларын жыйырып, не болгъанын айталмайдыла.

— Анам нек келмейди? Къайда эсе да нек излемейсиз? — деп, Халим бир ыннаны, бир атасыны этеклеринден тартады, жиляйды.

Исса тышына чыгып кетеди. Ынна кез жашларын тыялмай, Халимни кёкюрегине кысады. Эрттеден бери да кюч бла тыйып тургъан жюрегин бошлайды. Серёжа бла Таня да, ыннаны этегине кысылып, аны бла тенг жиляйдыла.

Ол кезиучюкде эшик кыагъылды. Наууш, Халимни жерге салып, айыплы болуп кыалмагъа эдим дегенча, кезлерин ашыгышылы сюртеди да:

— Эшик ачыкъды, ким эсенг да! — дейди.

— Кюн ахшы болсун! — Почтачы Амаш босагъадан атлайды. Сыртында ауур артмагъын жерге салады да, ары узалгъынчы, ышарып Науушну кезюне кыарап тохтайды.

— Букъдурмай айт, поштачы жаш,— дейди Наууш, дуниядан тюнгюлген адамча, жумушакъ ауазы бла.

— Эгечим, сен бюгюн жиляргъа угъай, кыуаныргъа керексе! Почтачы Амаш сени мудах этген кюн ёлсун да кыалсын! — деп, ыннаны кыолуна конвертни тутдурады. Наууш аны алгъынчы, артха да бир туракълайды. Бети кыызгъанча болады. Келинини бет сыфаты кез аллына келеди. Сора, кыолун узатып тургъан Амашха жанлап:

— Мухуруна кыарачы, почтачы жаш. Къайдан келген болур? — деп сорду.

— Узакъданды. Латвия деп аллай республика барды. Балтий тенгизни жагъасында... Ма анданды.

— Сора бизге туююлдо,— деп, ынна мудах болады. Алай олсагъатдан башын кётюрюп, Амашны кезлерине жютю кыарады.

— Бизни атыбыз бламы келгенди? Иги кыарачы, поштачы жаш!

— Хау, сени бла Иссаны аты барды мында.

Амаш алай айтханлай, Наууш бираз сюрюндю да, барып ундурукъ кыйырына чёкдю. Алайлай бир кесек заманны турду. Не эсе да бир зат сора келип, Халим этегинден тартып кюрешгенин Наууш сезген окъуна этмедн. Ма алай сагъышлы халында башын кётюрмей айтды:

— Окъу, поштачы жаш! Бу сабийледе бир насып бар эсе уа...

Амаш письмону окъуп башлады:

«Багъалы Наууш Жарашуевна бла Исса Ахматович! Сизге узакъ Латвиядан танымагъан шуёхугъуз жазады. Атым Ирмады. Сурат мени хапарымы билдиригиз дегенди да, бу кыагъытны андан жазама...»

— Поштачы жаш, кьорунг болайым, ёмюрде унутулмазлыкь кьууанч келтирдинг юйюме! — деди Наууш олтургъан формасында, бутлары кьыркьылгъандыла да, тебер кьарыуу болмай.

— Балаларым! Келчигиз поштачы жаш бизге кьууанчлы хапар келтиргенди, сиз да бир эшитигиз! — деп, арбазда ойнай тургъан сабийлени чакьырды Наууш.

Асыры кёп чапхандан уууртлары алмача кьызаргъан Халим юйге гургуу солуу эте киргенинде, ынна аны бетинден, кёзюнден уипа эте:

— Атанг не болду, бала? Бир кьарачы Сапалада иш эсе! — деди.

— Амаш биягъындан бери сюелип тургъанын, тюбюне шинтик салынмагъанын Наууш энди сезди.

— Оу, мени башым кьурусун. Олтур деп да айталмадым санга, поштачы жаш! — деди Наууш Амашха шинтикни кёргозте. — Ач да болгъан болурса, мен ананг ёллюк.

— Къайгъы этме, ач туююлме, арыгъаным да жокьду, — деди Амаш ынна берген шинтикге олтура. Алай печь башындагъы сай табакьгъа уа кёзю терк-терк жетеди.

Исса келеди. Жюрюшюнде, кьылыгъында тюрлени жокь. Алгъынча сабыр. Амаш бла саламлашады. Ынна экисини алларына аш-суу салады.

— Окьучу бу кьагъытны, балам. Мен аллахха не ахшылыкь этген болур эдим! — деп Наууш письмону Иссаны кьолуна берди.

...Поезд кюнбатыш таба барады ашыгъып. Темир жолну кьошулгъан жерлерине тийселе, вагонну чархлары метрлени санагъанларын билдиредиле. Исса терезеден кёзюн айырмайды. Элле, шахарла бир бирни алышындырадыла. Поезд бирде субай ёсген нарат агъачны ичине ташайып кетеди, бирде уа кюн жарытхан ёзеннге чыгъады. Сабанла кёк жашнапдыла. Ханс арта тургъан тиширьюла жолоучулагъа кьол булгъайдыла. Паровоз да, аланы алгъышлагъанча, гудогун кьычыртады. Атланы жууундура тургъан жашчыкьла, поездни кёргенлей, арсарсыз ызындан кьууадыла. Бпр ауукь заманны аны бла тенг келедиле, сора артхадан артха кьала башлайдыла. Исса былайланы иги таныйды. Элине, орамына дери да биледи. Балтий тенгизни тийресиндеги халкъланы фашист ёлюмден кьутхара, ол бу жерле бла аз жол кьыдырмагъанды. Оюлгъан, куйген юйлени, ёксюз сабийле аналарын, аталарын излеп жиягъанларын кёрюп, жюреги аз таралмагъанды.

Энди уа бу мамыр элlege кьарай, хар ташын, агъачын да эсине тюшюре, кёлю кётюрюлюк келеди. Сурат бла кьалай тюбеширигини сагъышын этеди. Мен сени бла барам деп ызындан жиялай кьалгъан Халим да эсине тюшеди. Энтда да орам жанында хунагъа тыянып, жиялай тургъан сунады. «Ала келсем боллукь эди», — дейди кеси кесине.

Науушну жашаган дунясында бююнден уллу кьууанчы болмаганды. Кёзлери кюлгенлей турадыла. Келгенлени алларына табылганны аямай салады. Ала да, алгыыш эте, жаулу хычинлени бюклеп-бюклеп ташайтадыла. Алгыыш этедиле.

— Келиним, замансыз акь ургъанды башынга, мен бир зат ангылай эсем. Энди, аллахха шукур болсун, от жагъанга кьайтдынг. Сабийинги ёксюз этмединг. Айт кёрген-билгенингден,— деди Мухаммат, Наууш узатхан жан жаулукъ бла жаулу эринлерин сюрте.

— Хапар айтырча кьарыуу да жокьду,— деди Наууш, Мухамматны соргъанына ыразы болмагъанын билдире.

— Аллай бир кьарыусуз туююлме, амма, сен жарсырча,— деп, Сурат хапарын башлады.

— Ол кюн, сизден айырып, бир кьауум тиширыуну подвалгъа атдыла. Сууукъдан кьабыша, жияу-сыйыт эте, тангыбызны аманны кебинден атдырдыкъ. Сау чыгъар акылыбыз жокъ. Кьырып кетерикдиле деген кьоркьуу алгъанды да, бир бирибизге кьысылыргъа кюрешебиз.

Эрттенликде уа эшик суху ачылады. Къап-къара жылтырауукъ кьол кьабы бла кьол аязына ура, тюненеги офицер эшик юсюнде сюелип тохтайды.

— Комиссарланы, коммунистлени кьатынлары, аналары, кьызлары болсун, манга башха туююлдю, алгъа чыгъыгъыз! — деп кьычырды.

Жерибизден бирибиз да тепмедик. Офицер бютюн кюйсюз бет алып, сорууун дагъыда кьатлады.

Жеринден тепген адам болмады.

Сора артында сюелген эки солдатха не эсе да бир зат айтды. Ала терк окьуна ушкок кьалакьла бла хыны-хыны тюртюп, барыбызны да эшикке чыгъардыла. Томуроуланы атханлай, бир-бир машинагъа атдыла да, алып кетдиле. Кьайры элтелле, нек элтелле — ким билсин. Сууукъдан онгубуз кьуругъанды да, бир бирибизге кьысылып жылыныргъа кюрешебиз. Нальчикге келтирип, бир кьарангы, ийисли подвалгъа атдыла. Ичи адамдан тыкь толуду. Олтурур жер тапсанг — бек иги. Ненча кюн тургъаныбызны да билмейбиз. Дуня жарыгъын унутханбыз. Табакъ-кьашыкь жуугъан суугъа ушагъан бир затны кюнден бир бередила.

Аны юсюне да жолда аурудум да, бирде сууукъ кьалтырауукъ тиеди, ол озгъанлай а — кьызыулукъ. Нёгерлерим кьолдан келген болушлукьну аямайдыла. Юслеринде болгъан эски-бюскюлерин юсюме атаргъа кюрешедиле. Бир оруслу тиширыу бар эди, Зина деп, ол барындан да иги кьарай эди. «Ауругъанны бу атайтмазла жоюп кьоядыла, не да болсун билдирмезге кюрешигиз, маржа»,—

деп юйрете эди Зина нёгерлерине. Эшик ачылса, аллыма сюелип, жашырыгъа кюреше эдиле.

Ма аллай азаплыкъда бир бёлек кюн жашадыкъ. Асыры къа-рыусуздан аягъы юсюме туралмайма. Бир ингирде уа немецлиле дыгаласха къалдыла. Офицерле биринден сора бири кирип, абери айтмай чыгып кетедиле. Тышында машинала, мотоциклле да, чепкен сокъгъанча, ары-бери озгъанлары эшитилип турады. «Аман дыгаласха къалгъандыла была. Бизникиле ызларындан къыстау болгъан болурла ансы»,— дейбиз ичибизден. Ма бусагъат бизни солдат эшикни кенг ачып «Чыгъыгъыз, эгечлерим! Малгъунланы къурутдукъ!» дерик сунуп, кёзлерибизни эшикден айырмай къа-райбыз.

Алай эшикни гитлерчи солдатла ачдыла. Хыны-суху тюрте, вокзалгъа келтирдиле. Зина тутуп келмесе, жолда аууп къаллыкъ эдим. Ол ингирде барыбызны да вагоннга жыйдыла. Къайры элт-генлеринден хапарыбыз жокъ. Сууукъдан, ачдан жунчуйбуз...

Бир эрттенликде уа болгъан топ-окъ тауушха къалды. Поезд тохтады. Нарат агъачны ичиди. Юй, журт жокъ. Ауругъанымдан болур эди, вагонну эшиги ачылгъанны да хазна эслеялмайма, эсим аууп къалады.

Уянганымда уа ундурукъ аякъда бир къартайгъан тиширыу олтуруп тургъанын кёрдюм. Ол кёз ачханыма къууанды. Жерин-ден ёрге турду. Мылы кёзлерин жаулугъуну къанаты бла сюрте айтды.

— Уянмазлыкъ сунуп, бек къоркъуп тура эдим.

— Мен къайдама? Кимсе сен?

— Хаталы адам туююлме. Къоркъма, жаным.

Орусча жармалатып сёлешгенине, ол тиширыуну атайтмазла-дан сундум. Алай бир жумушакъ ауазы, огъурлу къарамы бар эди да, жүрегим бир кесек шошайды.

— Немецлиле бармыдыла? — деп сордум. Башым асыры ауру-гъандан а чачылыпмы къалады дерчады.

— Угъай, къызым. Кетгендиле. Мени атым Ирмады,— сора бы-лай айтды:

— Кечени бир заманында ушкок, автомат тауушла эшитип са-гъайдым. Эрттенликге дери тышына чыгъалмадым къоркъгъандан. Ушкок тауушла да башланганларыча терк тохтадыла. Эрттен-ликде уа станция къыйырына чыкъсам — аллайгъа къара. Паровоз аууп, бир къауум вагон кюе. Ёлгенле кёп. Сен а темир жолдан ар-лакъда. Ёлген сунуп, кетип да бир тебиредим. Сора ынчадын да, ар-тах къайтдым...

Ол огъурлу тиширыу ундурукъ къыйырына олтургъанлай, ба-шыма мылы быстыр сала да алышындыра, суу уртлата, кёп тангны жукъусуз атдыргъан эди. Гыржын бурхусун къызгъанмады мен-ден. Ана-бала болдукъ бир бирге. Узакъ Латвияда ёксюзлюгююм, кёрген зарауатлыгъымы да унутдургъан ма аллай ана тапдым.

— Хау, кыйынлыккыны ауурлугуун кетюрюр ючюн квалмагъанса, келинчигим, мен бир зат ангылай эсем, — деди Мухаммат, анасыны тобукъларына тыянып, андан кезюн айырмай тургъан Халимни башын сылай.

— Сени бюгюн бизге тубетген Ирма эгечибизге — аты алайды да? — мен бир зат ангылай эсем, жаным кюрман болсун. Бу сабийлени жерге къаратмагъан властыбызны, аны деу Аскерини да кючлери кеп болсун! Айтханем, эсигизде эсе, Итлерни аркъасындан къайишлик аллыгъыбызны. Тюз айтханымча болду, мен бир зат ангылай эсем.

Мухаммат алай айтды да, тыягъына тыянып, жеринден ёрге ауур турду. — Жашауну хорларыкъ кюч жокъду дунияда, мен бир зат ангылай эсем!..

КЪАРЫНДАШЛА

Исхакъ илму къуллукъчуду. Малланы къумаландырыу иш бла кюрешеди. Аны ючюн Исхакъны алимлени жыйылыуларына терктерк чакъыра турадыла. Ол алада кесини жангы амалыны юсюнден селешуучюдо. Къайтып келсе уа бизге, тенглерине, не кергенинден, не кыйгъанындан хапар айтыучуду. Бу жол да Исхакъ Сибирни уллу шахарларындан биринде бизни кыралны, тыш кыралланы да уллу алимлери къатышхан жыйылыуда болгъанды. Не айтаса, бек жарыкъды. Ойнагъанлай, кюлгенлей турады. «Бошуракъ болайыкъ да, шуёларым, хауагъа бир чыгъайыкъ. Мен сизге аллай хапар айтырыкъма...» — деди Исхакъ. Керти окъуна солуу кюнню бек ашыгъып сакълайбыз. Исхакъны аллай хапар айтырыкъма... деген сёзлери мыйыма къадалгъандыла да, кече сайын тюшюмде кесими суу бойнунда олтургъанлай кереме.

Ол кюн да жетди. Тенгле айтылгъан заманга алайгъа табылдыкъ. Бир аламат ариу жерди былайы. Тегерегин квалын агъач кюршалапды. Кырдыкны ийиси асыры ариудан учундургъан этгенча, тирилик береди. Ол къудуретни тюз ортасы бла уа асыры тазадан кексюлдумге тартхан тау суучукъ саркъады. Аны ташдан ташха секире баргъанына эрикмей къарагъанлай, жагъасына солургъа келгенлени алгъышлагъанча, шургулу шууулдаууна тынгылагъанлай туруучума.

Кюн бийикге кетюрюле баргъаны къадар, хауа иссиден исси бола, кезге квалтырагъан этгенча керюнеди. Анда уа, агъачлы дуппурланы, гелеу сыртланы башларында тауланы кърлы тёпелери жылтырайдыла. Кеп къарап турсанг, ала кюн жарыгъында кезлеринги къаматхан окъуна этедиле.

Бизни аллыбыз агъачны этегинде уллу талада чалгъы жырлагъан тауушла къулагъыма бир хычыуун эшитиледиле. Чалгъычы жыйын таланы кыйырындан «кемире», тюппе-тюз дурула тюшюре барады.

Къызыудан буюкъгъан болурла ансы, чыпчыкъла да бир бирге эришип жырламайдыла.

Суу жагъадан эсе терек салкынын сайлап, дуня къудуретинден тоялмай тургъаныкълай, Исхакъ да, къалпагъы бла бетине жел этдире, уф-туф болуп жетди.

— Танг эртте къолгъа алгъанды бюгюн къызыулукъ,— деди ол палатогу бла бетин сюрте.

Толу адамды да, Исхакъ иссини артыкъ кётюрмейди.

— Да, Исхакъ, бир ыйыкъ болады биз сени сакълагъанлы. Бюгюн да кюн иги ёрлегинчи келмединг,— деп тырман этерге кюрешдим.

— Алай да болады жашауда, къарындашым,— деп, Исхакъ тырманыма кенгден жууап берип къойду.

Айт бу эрттеден сакълатхан тахлыкъ хапарынгы.

— Бир солуу да алма къой, маржа.

Исхакъ, бизни къоймазыбызны ангылап, хапар айтыргъа киришди.

— Новосибирскени вокзалында бизни бёлек адам сакълап тура эди. Шагъырейленебиз, ары дери кёрмегенлерибиз да бар. Айтханма мен сизге Кирилл деп бир ахшы шуёхум болгъанын. Жаш адамды. Илму ишлери бла уа белгили алимледен бириди. Не заманда да барайым, къонакъ юйге жиберирге амалы жокъду. Менде турлукъса деп, сёзню кесгин салып тохтаучуду.

Айтханымча, Кирилл бла татлы саламлашдыкъ, къучакълашдыкъ. Ол бу жол да тёресин бузмады. Вокзалдан мени тюзюнлей юйюне алып кетди... Юй бийчеси — Катя, жашчыгъы — Коля, хар замандача, бек жарыкъ болдула.

— Аны бир эшитген болурма дейме, Исхакъ — дедим мен.

Исхакъ абери айтмайды. Алай манга къарагъан формасындан сёзюн бёлгениме бюсюремегенин ангылайма.

— Ары да бир жетме къой.

Къайры жетерге кереклигин мен ангылаялмадым. Болса да ол сёзле манга тырманча эшитилдиде.

Исхакъ акъ ура башлагъан къалын мыйыкъларын базыкъ бармагъы бла сылай олтурады. Сора кёлегин тешип, къурутургъа салгъан кирик, кырдык юсюне жаяды.

— Анда доклад этген эдим да, арып келип, диванда тыянып тургъанымлай, Кирилл бир нёгери бла кирип келеди. Экиси да бираз жарыгъыракъдыла. Катя бла Коля Кириллны биргесине келген къонакъгъа тюз манга болгъанча жарыкъ тубейдиде. Бири къалпагъын алады, башхасы — плащын. Къонакъ да, не айтаса, бу юйню адамыча, кесин эркин жюрютеди.

— Танышыгъыз, деменгили Кавказ тауланы бла Сибирни учу къыйыры кёрюмеген тюзлерин бирге къошхан нёгерим Исхакъ,— деп, Кирилл мени жангы къонагъы бла шагъырей этди. — Алапат фахмулу алимди.

— Асыры бийикге кётюрюп кьойдунг, Кирилл, мени.

Жаш сабыр атлай кьатыма жанлады да, кьолун узатды.

— Алексей. Бек кьууандым сизни кьргениме. Артыкъ да Кавказдан болгъаныгъыз ючюн. Кирилл сизни юсююзден манга кеп хапар айтханды.

— Бизни жаш акьылманларыбыздан бириди,— деди Кирилл, Алексейни имбашына кьолун салып.

— Алексейни артыкъ да «Кавказдан болгъаныгъыз ючюн» дегени не эсе да жюрегиме кьадалып тохтады.

Ишни, жашауну юсюнден хапарыбызны бардыргъанда да Алексейге тюрслеп кьарагъанлай турдум. Къайда эсе да бир узакьда кьалгъан кьыйын сабийлигим эсиме тюшдю...

Исхакъ алай айтып хапарын тохтатды да: «Келчигиз, бир салкьынлайыкъ»,— деп, суу таба тебиреди.

Бёкем санлы сабыр адамды Исхакъ. Атлашы да сабырды. Ишке жетсе уа — от. Жашауну ныхытлы жоллары юйретгендиде Исхакъны анга. Сабийлигинде окьуна уруш оту жюрегин кюйдюргенди. Жангыз кесинден сора бир адамы кьалмагъанды дунияда. Алай жашау неден да кючлю болгъанды. Исхакъ ёсгенди, билим алгъанды, жашауда кесини жерин тапханды.

Салкьын сууда чайкьалып жангы кюч алгъанча, Исхакъ, тирилип, жерине къайтды.

— Нечик алааматды! — деп, ол тегерек кьудретге кьарап, битиу хауаны жутуп кьоярыкъча, терен солуду.

— Алексей алай айтхандан сора сабий заманым, атамы, анамы бет сыфатлары кезюме кёрюндюле,— дей, Исхакъ хапарын жангыдан башлады.— Къарындашчыгъымы да, мени да эки солдат кьююнларына алып, жубандыргъанлары, кеп сабийлени араларына тюшгенибиз эсима мутхуз, чаре тюшдюле.

Кирилл, мудахлыгъымы сезип, тынгысыз болду. Не болгъанын сорургъа кьалды. «Бош, бош»,— дерге кюрешдим, алай андан кьутулгъан тынч туююл эди. Аны юсюне да, Алексейни кьргенимлей, бир ишеклик жюрегиме тынчлыкъ бермей тохтады. Бурну, кезю, къашы — хар неси миллет адамы болгъанын кьргюзте эдиле.

Кеч болду. Алексей, саламлашып, юйюне кетди.

— Уста кибернетикди Алексей. Академик Петров ёсдюргенди кесин да. Туугъан сабийи туююлдю. Алай ата-бала болуп, бир бирге былача иги, былача татлы болгъанны алыкъа кьремегенме.

— Таныйма Алексей Петровични. Уллу алимди.

— Хау. Ма олду атасы. Кесини тукьум атын бергенди жашха.

Ол кече мени кезюме жукьу кирмеди. Тёшегимде ары-бери бурула, тангига аманны кебинден чыкъдым.

«Алексейни кьадарын билирге керекди. Ким биледи, насыбым тутуп, кьаршы адамым табылып кьалса уа? Хоу бир да, къайда манга аллай насып. Къалай-алай болса да, энтда да тюберге керекди»,— деген сагъышны этеме.

Ол актылымы Кириллгъа билдиреме. Кирилл мени тынгысыздыгымы ангылады. Ингирде Алексей бла тубетирге сѣз берди.

Бир да тауусулмагъан кюн эди ол. Жыйылыу да узакъгъа созулгъанча кѣрнюдю. Юйге келип, китап окъургъа, телевизоргъа къараргъа да кюрешеме, заман а озгъанча кѣрнюмейди. Шахаргъа чыгып, майданларында айланып, тюкенлерине къарап да къайтама. Биягъы кюн жеринден тепмей тургъанча бийикдеди.

Не десенг да, заман кесини ишин этмей къоймайды. Ингир болады. Катя, ауур сумканы кѣтюрюп, ишден келди. Саламлашып, ал ботасын къысып, олсагъатдан окъуна аш-суугъа къармашып башлайды. Коля, ич отоуда диваннга тыянып, журналны суратларына къарай турады. Бир кесекден Кирилл, аны ызындан да Алексей келедиле.

— Салам алейкум,— деп, кесибизча саламлашды Алексей бу жол.— Кечгинлик беригиз, Кавказ тилден андан сора сѣз билмейме,— деди ол мени къатыма олтура.

— Кавказда кѣп миллетле жашайдыла, тилле да кѣпдюле.

— Билеме. Андан болгъанымы былай мутхуз сеземе. Не медет, миллетим къайсы, тилим къайсы болгъанын билалмайма. Тукъумуму, кеси атымы окъуна да.

— Эсингде къалгъандан толуракъ хапар айтырмы эдинг,— дедим хапарны эшитирге ашыгъа.

— Не къалгъанды дейсе. Қаллай бир заман озуп кетди андан бери. Алай, сабий кѣргенин унутмаз деп, кѣрген-билгеними айтыргъа кюрешейим.

Алексей алай айтып терен кючсюндю да, хапарын башлады:

— Ол заманда манга юч жылдан кѣп бола болмаз эди. Атам имбашына артмагъын атып, юйден чыгып тебирейди. Анам аны этегинден тутуп, жиберирге унамай жилягъаны, анга къошулуп мен да жилягъаным бюгюн да кѣз аллымдача турадыла. Қъарындашым да бар эди. Мени уллум.

Элибиз къалайда болгъанын, къалай айтыучуларын билмейме. Алай тау ауузда эди. Бир жанында бийик сары къаяла, бирси жанында уа — агъач сыртла. Аллында коридору бла узун юйюбюз бар эди. Сырт башында эди. Арбаздан энишге къарасанг — элни экиге бѣлюп баргъан тау суу. Тийре сабийлени ызларындан терилип, аны жагъасына эниучюм эсимдеди.

Андан сорасын а билмейме. Кертиди, анамы излеп жилягъаным «Амма!.. Қъайдаса?» дегенлей, юй тѣгерегинде хахай эте айлана тургъанымлай бир адамла келгенлери, булжуталмай кѣп кюрешгенлери, неден да бек а аладан бири хуржунундан чыгъарып балтуз бергенинде дыркъ тохтап къалгъаным, тюш кѣргенча, къалгъандыла эсимде.

Туугъан элими, ата-анамы юсюнден эсимде къалгъан затла аладыла. Атамы бет сыфатын келтираллыкъ туйюлме. Мазаллы кѣрнюючю эди. Анам акъбет, узун, субай адам эди. Жумушакъ

сөлөшө, кыруу да ариу ышаргъанлай, ызымдан айланганлай туруучу эди.

Алексей мудахланып, аллына кыарагъанлай бираз турду.

— Арта уа — уллу юй, кёп сабийле. Кыарындашым биргемеди да, кыолундан тутханлай турама, бир жары жибермейме. Сабийле манга кыарагъанларына кёре, келип, туююп тебирерик сунама. Алай ала мени кыайгъылы туююдюле. Хар бирини кыолунда бирер оюнчакъ. Кыми юй туююнде машинасын «сюреди», кими — жуюрюк атын. Ол оюнчакълагъа сукъланып кыарап турама. Кыарындашым — кыатымда. Юйню кыабыргъаларында алаамат суратла ишленипдиле. Кыйикни кыуууп баргъан кыаплан да, туюккюню тутхан кыуш да — мында болмагъан сен тапхын. Кыарындашым ол суратладан кёзюн айырмай кыарайды. Мени уа ачыуланырыгъым келеди. «Мындан сыйырып, манга нек бермейсе бу ариу машиначыкыны!» — деп кыычырылыгъым келеди. Не этерик эдим. Тёземе. Ол кылытырауукъ машиначыкыладан бирин сермеп кыачарыгъым келеди, базырмайма ансы.

Алай тургъанымлай, жашаулу, чалбаш тиширыу кыатыма келип тохтагъанын сезмей кыалдым. Не эсе да бир затла айтады, башымдан сылайды. Мен...

Алексей былайгъа жетгенлей, терен куюксюндю. Солууу тыйылгъанча болуп, хауаны кесине терен тартды.

— ...алып кетерик сунуп, кыарындашымы билегинден кыаты тутдум. Кыоркыдум, жылямсырадым. Ол заманда тиширыу башха отоугъа ашыгъышлы кирип кетди. Олсагъат окъуна кыолунда бир кыолан машинасы бла кыайтды да, не эсе да айта, манга узатды. Бетине кыарадым. Анамы татлы ышарыуун кёрдюм аны бетинде. Кыарындашыма да кыарадым. Кыоркыгъанча кёрюнмейди. Мен да сабыр болдум. Арта алып кетер деп, тынгысыз болдум да, машинаны тиширыуну кыолундан терк алдым.

Ол кюн менде бир кыууанч бар эди да, кыарындашым бир кёрейим дегенде да ышанмадым.

Ол огъурлу тиширыу, энди ол манга алай кёрюндю, ышара, башымдан дагъыда сылады. Сора, энишге чёгюп, кёзюме кыарап танг кесек турду. Кёзлери манга мудахлы кыарай эдиле. Бу жол башымы бир жанына тартмадым. Ол тиширыудан манга анамы ийнси ургъанча кёрюндю. Кыюлгени да — тюз аны кирик.

— Аннады мени атым... Анна Сергеевна. Энди биз, — ол сабийлени кёргюзтдю, — бирге жашарыкыбыз... ма бу ариу юйде, — деди экибизни да имбашларыбыздан тутуп.

«Сунмай тургъанлай, кыарындашымы табып кыойдум да! Бурну, аузу, кёзлери... Бурмай аныдыла! Энтда да кетмегенди бу кёзледен мудахлыкъ. Ата-ана жылыуундан сабийлей айырылып, кёрюннгениге жалына, ачлыкъ, жалангачлыкъ да сынай ёсген кыарындашчыгъым, энди сен кыаллай залим киши болгъанса!»

Алексейге ол ишеклигим айтыргъа да бир тебиредим. Жангы-

лып иш кялырма. Къайдан билгин, ол болмай кялса, анга да, манга да хычыуун тиймез. Эски жарала ачылырла, кыйнарла деген акъыл хорлады. Кеси кесими тыйдым. Алексей хапарын андан ары бардырады:

— Ол юй кёп заманлагъа жашау юйюбюз болду. Бара-бара нёгерлерибиз бла да шуёх болдукъ. Ойнагъан да — бирге, ашагъан да — бирге. Ал кюнледеча къайырылышмайбыз бир бирге. Оюнчакъларыбызны бир бирден букъдурмайбыз. Ётмек туурамны ултурагъы манга тюшмегенди деп жиялжубуз да кялгъанды. Энди Анна Сергеевна не айтханын ангылай башлагъанма. Не керек болгъанын да айтып ангылати тебирегенме.

Арада кяаллай бир заман озду, не билейим. Эсли болдукъ. Кёп затны ангылай башладыкъ. Уллу юйюрге жашагъанлыгъыма, Анна Сергеевнаны бла къарындашымы кёрмеген кюнюм меники туююлду.

Энди окъуп башлагъанма. Ол мени жашауумда унутулмазлыкъ кюнлеримден бириди. Анна Сергеевна, хар замандача огъурлу ышара, мени къатыма келген эди. Къолунда бир ариу портфели. «Ол меники болса эди»... Аллаи бир кёзюм къарагъан эди ол портфелге. Аны аркъама салып чыкъсам, битеу дуния манга сукъланып къарарыкъ сунама.

— Алеша, ма бу сеникиди, — дейди Анна Сергеевна, кёзюм къарап тургъан ол къара портфелни манга узата. Ишекли болуп къарагъанымы сезип:

— Хау, хау. Сеникиди. Бюгюн жашауунда бек магъаналы атлам этесе. Ол да сени биринчи классха баргъанынгды. Ма бу портфелде санга керекли хар зат да барды.

Анна Сергеевна къолумдан тутуп келеди. Аллаи бир къууанчымы барды — битеу дуния манга къарагъан сунама...

Алексей алайгъа жетип тохтаиды. Отоу асыры шошдан чибин учхан таууш окъуна эшитиледи. Ол хуржунуна узалып, сигаретни чыгъарады. Аны эзе, жумушата кёп турады. Къабындырыгъа ашыкъмайды.

— Школгъа жюриюп башладым. Къарындашым абадан классха жюриюидю. Амал табып, Анна Сергеевна къуру да мени къатымда болады. Болушады. Окъууда къарыусуз жерим — орус тил эди да. Анна Сергеевна заманын аямайды. Ол айтханны жангылмай къайтарсам — къууанады. Мен да къууанама, андан да кёп билирге кюрешеме. Къысхасы, ол заманда манга алай кёрюнюочю эди.

Алай барып турлукъ болур эди, бир кюн терезеден къарап, бизден абаданыракъ класслада окъугъан жашланы тизип, алып бара тургъанларын кёрдюм. Къарындашым — аланы биргелерине. Артха терк-терк къарай барады. Узакъгъа алып кетмеге эдиле деп, къайгъылы болдум. Устаз къангагъа жазгъан харфланы акъырын дефтериме тюшюрге кюрешеме. «Табийгъат бла шагъырейлендире болур устазлары. Къайтырла бусагъат».

Къайтмады къарындашым ол кюн да, экинчи кюн да. Шош жашауум бузулду. Излей барыргъа къаст этдим. Дерсге жюриуюнжу къойдум. Анна Сергеевна: «Къайтырыкъдыла, юч-тёрт кюнден кеп турлукъ туююлдюле»,— деп, жапсарыргъа юрешди. Тынгыламадым. Тап заманны сайлап, къарындашымы излей кетдим. Сурай барып, вокзалны тапдым. Ары къарадым, бери къарадым. Таш-топуракъ — адам, къарындашым а — жокъ.

Алай эте, къарангыгъа дери турдум. «Энди уа жаппа-жангыз къалдым да. Къайры элтип кетдиле, къайсы жанында излейим къарындашымы деп, сагъышха къалып, шош жилий тургъанымлай, ким эсе да къолун имбашыма акъырын салды. Къарындашым сундум да, къыстау бурулдум. Ол Анна Сергеевна эди. Эндиге дери кесин тыяргъа юрешип тургъан жаш алай тегюлдю алай да, кез жашларым къарап къарагъынчы Анна Сергеевнаны къол жаулу-гъун суугъа сугъуп чыгаргъанча этдиле. «Жилияма, балачыкъ, эки-биз да биргебиз. Окъурга жибергендиле къарындашынгы. Къайтырыкъды». Анна Сергеевна билгени къадар жубатыргъа юрешеди. Кеси да манга къошулуп жилияды.

Юч кюн турдум ол халда. Тенглерими ойнагъанлары, кюлген-лери кыйын керюнеди. «Неге къууана болурла была?» — дейме кеси кесиме. Бир адамы сёзюн эшитирге суймейме. Ючюнчу кюн къачаргъа бел байлайма. Жашырын хазырланып, ингир бла биягъыча сыпдырылып кетеме. Энди вокзалны танийма. Поездгъа бир минаясам, ол мени къарындашым болгъан жерге элтир деген акъылдама.

Керти да, ол заманда поездланы барысы да бир жерге барып къайтхан сунуучу эдим.

...Вокзалны ичине кирмедим. Ызымдан келирле да керюрле деп. Темир жолну кыйырына чыгып сакълайма. Кеч кюзю. Терекле чапыракъларын артып, жалан болгъандыла, женгилленгендиле. Вокзал аллы майданда сууукъ жел къагъыт журунланы, шыбыр-шыбыр этдирип, ары-бери сюреди. Вагонланы дингиллерин чегюч бла къагъа айланган бир-эки адам барды ансы, алайда менден сора жан керюнемейди. Желкемден ургъан жел сууукъсурата башлагъанды. «Къачан келлик болур бу»,— деп, станцияны тебен жанындан кезюмю айырмай къарайма. Анда уа, узакъда, бир кызыл чыракъ жанады ансы, абери кермейме.

Къаллай бир заман озду, не билейим. Алай тургъанымлай, вокзалны уллу эшигинден бир къауум адам ашыгышлы чыкъдыла. Чыракъ жарыгъында ала кимле болгъанларын таныдым: интернатны таматасы, устазым, дагъыда Анна Сергеевна эдиле. Биргелерине да — милиционер. Айтханымча, вокзалдан иги кесек арлакъдама да, тюзюнлей юсюме келип къалмасала, кераллыкъ туююлдюле. Сууукъ, ач да болгъанма, алай къайтыргъа суймейме. Энди, къарындашымы тапхынчы, манга артха жол жокъду.

Бир ауукъдан Анна Сергеевна бла милиционер ючюнчу жолда

бир состав тура эди да, аны таба тебиредиле. «Аха, энди была вагонлагъа къарарыкъдыла. Анда уа иги табарсыз мени!» Къалгъанла вокзалгъа кирип кетдиле. Анна Сергеевна хар вагонну тюбюне-башына къарай, милиционерге жетдирмей келеди. Жукъа къара пальтосу, эшилген акъ жаулугъу, къалынтабан чурукълары бу арыкъ тиширууну жаш къызчыкъгъа ушатадыла. Муштухул къарайды ол хар вагоннга, нёгерине не эсе да айтады. Уллу къайгъыгъа къалып айланганы кёрюнюп турады. Жаным ауруйду Анна Сергеевнагъа. Чыгъып къалыргъа да бир болама.

Тюз ма ол кезиучюкде паровозну тауушу эшитилди. Алыкъа кёрюнмейди, алай келгенин билдиргенди. «Энди не амал бла да анга минерге керекди». Бираздан паровоз, ух-тух эте, жетди. Жюк ташыгъан состав эди ол. Иги да тохтагъынчы, биягъы эки темир жолчу вагонланы дингиллерине чёгюч бла къагъа, башындан аягъына чыкъдыла. Къап-къара жаулу кийимлери бла биреулен башына чыкъды да, зурнук бурну кибик, бир уллу быргъыны кесине тартып, паровозну ичине аямай суу къуйду. Сора, уллу къычырып, жагъынлы атча, артха-алгъа тебе кетип, паровоз жолгъа атланды. Чабып бир вагонну атлаучуна миндим. Сууукъ жел энди урду бетиме, тюз ийне бла чанчханча этди. Терк окъуна тамбургъа чыкъдым. Ачыкъдача туююлдо, мында къаты урмайды жел. Юсюм-башым къалын туююлдо. Къалтырауукъ алгъанды. Башымы пальто жагъасына букъдурургъа кюрешеме. Менден къайры къутулаллыкъса дегенча, сууукъ бойнумдан, женгимден киреди, аркъамдан ётеди. Тюсюп окъуна кетерем деп акъыл этеме поезд тохтаса. Аны уа тохтауу жокъду. Шо бир аз кесекчикге къалкъыр эди деп термилеме. Жукъласам жылынырыкъ сунама. Поезд алгъа ёшюн уруш этгенлей барады. Арыгъаны-талгъаны жокъ. Бирде агъачны ичине ташаяды. Жалан терекле, сууукъдан буюгъуп, бир бирлерине къысылгъанча кёрюнедиле. Жел сызгъырмайды. Вагон чархланы темир жолну жалгъаннган жерлерине тийген тауушлары уллу эшитиледиле. Бирде ачыкъ талагъа чыгъабыз. Кече жолоучулукъгъа чыкъгъан жел ары-бери эркин жортады. Ёзенни къыйыры-чегин кёрмейсе. Анда-мында бир-эки юй къаладыла артда ансы, кечени узуну не эл, не сахар тюбемедиле.

Жукъу сууукъну да хорлай кёреме. Кечени бир заманында къалай къалкъыгъанымы билмей къалама. Азмы-кёпмю жукъладым, билмейме. Вагон дыркъ тохтагъанына уяндым. Поезд бир уллу станциягъа келип тура эди. Тёгерек — чиммакъ къар. «Тюшейим ансы, къабышырыкъма», — дей тургъанымлай, бир милиционер тюз къатымда сюелип тохтады. Абызырадым. Вагонну арт жанына секирип кетерге да бир болдум. Аны ангылагъан болур эди, ол терк окъуна тамбургъа минип, билегимден тутду.

— Мен... мен... Хыли этмегенме, — деп жиямсырадым.

— Билеме. Къоркъма. Мен санга хата этерик туююлме. — Баям,

кьалтырагъаныма кесинден кьоркьгъан сунган болур эди, ариу айтыргъа, булжургъа кюрешеди.

Ол кюн окьуна бир адам бла артха, сабий юйге кьайтарадыла. Анна Сергеевнаны бир кьууанчы бар эди! Балаларына кьоркьгъан гурт тауукъча, тегерегиме айланады. «Ач болурса. Кьыйналгъанса, балачыкъ... Мен да кезюю кьысмагъанма». Терслигими ангылап, аякъларымы энишге салындырып, тёртгюл шинтикде олтурама. Анна Сергеевнаны бетине кьараялмайма.

— Энди экибиз да бирге турлукъбуз. Директор угъай демегенди. Алай айтып, Анна Сергеевна, не дерик болур дегенча, кезюме кьарады.

— Угъай, — дедим мен башымы булгъай.

— Нек?

— Кьарындашымы излери кме. Элибизге кьайтырыкъма.

— Элинг кьайда болгъанын билемисе?

— Хау. Узакъда, бийик кьаяланы ортасында.

Сагъыннганыма туююл эсе, энтда да туугъан элим кезюме кезюндю. Кюнлюмде, сары кьаяны башында кьушла бир бирни кьууа, учадыла. Аны этеги гелеуде кьойла, эчгиле жайылыпдыла. Артха кьалгъан кьозула, улакъла да аналарын излей, макъырадыла. Элни экиге бёлюп баргъан акъ суу, асыры терк саркьгъандан, шургулу лахор этеди.

Ма алай зауукъ этип тургъанымлай, Анна Сергеевна имбашыма кьолун акъырын салды да, сагъышларымы бёлдю.

— Угъай, билмейсе, балачыкъ. Кьуругъан этге эди бу уруш! Сабийлени да аямагъан! — деп, ал ботасы бла кезлерин сыйпады.

— Хау, узакъдады сени элинг... Кавказда. Ол уллу жерди. Шахарлары, эллери да — кеп. Не сен, не мен билаллыкъ туююлбюз элинги кьалайда болгъанын.— Анна Сергеевна терен кючсундю. Биягъы ал ботасын кезлерине жетдирди.

Не этерик эдим. Анна Сергеевнаны айтханына бой салдым. Экибиз да бирге жашап башладыкъ. Мени хо дегениме асыры кьууаннгандан, ол огьурлу адамны аякъ туюбюнде чеп сынмайды.

Окьууума жюрюйме. Таныгъан классым, таныгъан устазларым. Дерсден кьайтсам — ашым, сууум хазыр. Юйге берилген дерслени этеме. Андан сора Анна Сергеевна кьарайды. Терс жери болса, тюзетеди. Билмегеними тынгылы ангылатады. Бара-бара окьууум игиден иги бола башлады. Ол Анна Сергеевнаны ахшылыгъындан эди. Дерслени кьайсысындан да бек математикадан онглума. Кёлюм анга бегирек тартады. Энди чотну классыбызда кимден да алгъа чыгъарып береме. Анна Сергеевнаны уа кьууанчына чек жокъду. Кьайдан тапханын билмейме, аллай алапат китапла келтиреди. Школ библиотекада окьуна болмагъанланы.

Алай, «жарлыны ашы аллына келсе, бурну кьанар» дегенлей, ырахат жашауум кепге бармады.

Ханар алайгъа жетгенлей, Алексейни кезлери мудахландыла.

Хуржунуна узалып, тютюн чыгъарды да, кёзлерин бир жерден айырмай кёп турду. Кирилл да, мен да аны сагъышларын бёлюрге болмай, шош олтуруп турабыз. Сора Алексей тютюнюн кябындырды да, терен тартды.

Анна Сергеевна, бек ауруп, тёшекге тюшдю. Дерследе тургъан кезиучюгом болмаса, къатындан кетмейме. Къышны къаты заманыды. Юйню жылы тутаргъа керекди. От этеме, чай къайнатама. Анна Сергеевна бир аз заманчыкъгъа квалкъыса, дерслериме къармашама.

— Сен манга къайгъы этме. Иги боллугъуму сюе эсенг, кесинги ач, сууукъ этме, окъуунга уллу кёллю болма,— дей эди Анна Сергеевна.

Не медет, аны иши хоча туююл эди. Къарыусуздан къарыусуз бола барады. Ышара, кюле туруучу кёзлери тереннге кетгендиле, мутхуз болгъандыла.

Бир кюн саусузну больницагъа алып кетедиле. Юйню тёрт мюйюшюне къарап къалама. Эски кябыргъада сагъатны «тик», «тик» этгенинден башха жукъ эшитилмейди. Отоуну ичин ауур шошлукъ бийлегенди. Менгиреу кибик, бир жерден кёзюмю айырмай олтурама. Бирде туруп терезеге жанлайма. Бузлагъан терезени тылпыуум бла эритип, тышына къарайма. Учу-къыйыры кёрюнмеген къарлы ёзен. Жан-жануар кымылдап эсленмейди. Дагъыда жериме къайтама. Алай эте, азмы кёпмю турдум... Сора кесими арсарсыз тышына атама. Больницагъа барыргъа эди акъылым. Алай къайры барлыгъенг ол кыяма сууукъда — машина, арба жокъ. Артха липпирлерим тюшюп къайтама. От жокъ, суу жокъ. Бир зат этеригим да келмейди. Бу жерледе кышхыда къарангы терк келип квалыучуду. Аны да билалмадым бу жол, асыры къайгъылыдан. Жангызлыгъыма жарсыйма ансы, къркыгъан деген эсимде да жокъду. Бир сейирим — не ач, не сууукъ болмайма. Жукъладым, квалдым эсем да билмейме,— ол кечени алай оздурдум. Эрттенликде уа арсарсыз жолгъа атландым.

Мен больницагъа жетерге кюн да иги кётюрюлгенди. Ол жарык тийген эсе да, сууукъду. Мен а жол келгенден терлеген окъуна этгенме.

— Нек келгенсе школунгу кююп?

Палатаны босагъасындан атлагъанымлай, Анна Сергеевнаны биринчи сёзю ол болду. Сора башымы ёшюнюне салды да, дуняны ариуун айтды. Жилияды. Алай мени кёре келгениме кюуанганын букъдуралмады. «Жаным, кёзюм, балачыкъ... Ма экибиз энтда да биргебиз», — дей, чачымы кёпге дери сылады. Игирек кёрюнеди, сёзю да тири. Огъесе жунчутмайым дегенлигими болур?

Энди интернатха къайтханма. Бир дерсни да квалдырмай жюрюйме. Больницагъа кюнден бир бармай хазна квалмайма. Анна Сергеевна энди аягъы юсюне тура башлагъанды. Жылыракъ

кюн болса, тышына да чыгъады. Аллай кюн экибиз да больницаны аллындагы терек бахчада иги кесек айлануучубуз. Энди анга мама дейме. Алай айтсам, ол бир кѳууануу этеди, бир кѳууануу... Кѳучакълайды, ийнакълайды: «Алеша, билемисе мен къалай насыплыма. Ол насыпны манга сен бергенсе, балачыкъ!» Аны алай айтханы манга бек хычыуун кѳрюнеди.

— Кесинги жашауунгу юсюнден абери айтмагъанса. Мен бирге сѳе эдим, анам,— дедим экибиз да хауада айлана тургъан кюнледен биринде.

— Ол узакъгъа созулгъан хапар боллукъду, балачыкъ.

Сууукъ жумушагъанды. Юзмелтча юзюлген булутланы арасындан къарагъан кюн хыраландыргъан къар терек бутакъладан, мамукъ гулмакча, жерге жумушакъ тюшеди.

— Эрим чекчи эди, мен а — устаз. Минскеде таныгъан эдик бир бирни,— деди Анна Сергеевна,— Николай аскер училищени бошагъанды. Кѳуллукъ этерге къайры жиберлик болур деп, комиссияны оноуун сакълай эди.

Жашауубузда бек зауукълу кюнле эдиле ала экибизге да. Киногъа, тепсерге да барабыз. Бек сѳйгенибиз а — агъачха барыуду. О-о, бир билге эдинг сен, Алѳша, къалай иги эди анда. Къалай ариу ийис бар эди агъачда! Бюгюн да ол бурнума ургъанча кѳрюннгенлей турады. Николай табийгъатны бек сѳе эди. Хар терекни, хансны атын билиучю эди. «Къалай аламатды бу кѳудурет, Аня!» — дей эди хар терекни кѳучакълай, аны зыбыр къабугъуна жыягъын сала. Сыннган бутакъны, малтанган гюлню кѳрсе, мудахланнган этиучю эди. «Аманны иши да аман! Былайны иги адам озса эди, бутакъгъа бу кюн келлик тѳююл эди!» Николай алай айта, сыннган бутакъны алып, бир жанына салыр эди, адам аягы жерге бауурландыргъан гюл хансны сѳерге кѳрешир эди. «Билемисе, Аня, терекни да, хансны да жаны барды. Сындырсанг, малтасанг, ачыгъан этедиле ала да. Ма къара». Кертиси бла да, бутакъны сыннган жеринден жиялумукъча таза суучукъ жыйыла кетип, ауур болгъанлай, жерге тамады.

Ма аллай бѳлек аламат кюнню ѳтдюрдюк. Насыплы жашауну эшклерни кенг ачылдыла бизге. Аны толу челегинден тогъуп ичергеди умутубуз экибизни да.

Не айтаса, къаллай планла салуучукъ биз салкъын ингрледе шахарны кенг орамларында, майданларында айлана. «Чекден ѳтген душманланы тутханы ючюн Николайны аты битеу къыралгъа белгили болгъанды. Суратлары газетлени бетлеринде чыгъадыла. Мен а белгили чекчини биринчи болушлукъчусу, жол нѳгери». Алай айтабыз да, кюлебиз ол сабий умутларыбызгъа.

Бир кюн Николайны комиссиягъа чакъырдыла да, Брест къалада кѳуллукъ этерге буюргъанларын билдирдиле. Памирге жиберселе эди деп туруучю эди да, ол буйрукъгъа Николай артыкъ

ыразы болмады. Алай, не этериксе, аскерде «угъай» деген сёз жокъду.

Брест къалада Николайгъа взводну бердиле. Чекчини тынгысыз къуулдугъу башланды. Мен да сабий садда юйретиучю болдум.

Анна Сергеевна хапарын андан ары айталмады. Кёлю толду. Къол аязы бла пальтосун сылай, иги кесек заман турду. Сёз къошмадым, тынгылагъанлай турдум аны бла бирча.

— Не эсе да сууукъсурап къалдым. Палатагъа къайтайыкъ,— деди да, Анна Сергеевна жеринден суху турду.— Сен а юйге бар, дерслеринги эт.

— Ала ючюн жарсыма, мама. Тынгылы этгенме,— дедим.— Хапарынга тынгыларыгъым келеди. Сен бир тап айта билесе.

— Охо, тынгыла сора, балачыкъ,— деп, Анна Сергеевна мени кесине къысды.

— Къалайда тохтагъан эдим? — деп сорду ол, пальтосун эшик къатында агъырлыкъгъа тагъа.

— Чекде ишлеп башладыгъыз...

— Хау, Мында да аман туююлдо. Ал кезиуледе туугъан шахарыма тансыкъ болгъан эдим. Бара-бара аны да унутдум. Николай заставада, мен — сабийле бла. Ишден бош заманыбызда уа — бирге. Киногъа, тепсерге барабыз. Битеу застава болуп, бир уллу шуёх юйюрча жашайбыз. Жашчыкъ да туады — Коля. Кесим атагъан эдим алай Николайны бетинден. Добарчыкъды. Къууанчыбызгъа чек жокъду. Бютюн бек а — Николайны. Билемисе, Алёша, тогъуз айчыгъында окъуна атлап башлагъан эди. Аллай тирн сабий эди...

Анна Сергеевна, жашчыгъын излегенча, отоуну тёрт мюйюшюне терк-терк къарады. Сора ундурукъ къулагъына тагъылып тургъан жан жаулукъну алып, аны бла кёзлерин къургъакъсытды. Манга, къалай айтайым,— алай ана баласына къараяллыкъды,— былай бир суйдюмлю къарап, танг кесек турду да, кёкюрегине къысды. Башымдап сылай, Анна Сергеевна хапарын андан ары айтып башлады.

— Коляны школгъа барыр жылы эди. Мен кийимлерин хазырайма. Николай а — китапларын, тетрадларын. Ишден келсе, Коляны къатына олтуруп, букварны харфларын созуп окъуйду. Коля да — аны ызындан.

«Иги окъусанг — устаз боллукъса, жашчыгъым», — дейди ата-сы. «Угъай, чекчи боллукъма, сенича! Сиз шпионну туталмайсыз да,— мен а тутарыкъма! Берчи герохунгу, бусагъат окъуна тутуп келейим шпионну», — дейди Коля харфланы къоюп.

Эрттенликде биягъы танг аласы бла турдукъ. Жазны жылы тангы. Кёкню булутла жабыпдыла. Хауа тохтапды. Аллай бир шоллукъ барды, терек чапыракъла окъуна къымылдамайдыла,

шургулу лахорларын этмейдиле. «Жаугъан этмеге эди»,— деди Николай кёкге къарап.

— Ким биледи,— дедим да, Коляны уятыр акъылда, юй таба тебиредим. Ол кезиуде кёкню кюнбатыш жанындан гюрюлдеген таууш эшитилди. «Николай билген кёре эдим жауарыгъын»,— дедим кеси кесиме. Алай гюрюлдеу тохтамады. Жууукъдан жууукъ бола, уллудан уллу эшитиле келеди.

— Не эсе да бир иш барды. Костюмуму берчи,— деп, Николай ашыгъышлы болады. Жюрегиме къалай эсе да бир къоркбуу тюшеди.

Биз алай тургъанлай, Буг суу жанындан самолётла чыгъадыла. «Ай, малгъунла! Кир ишлерин этмей къоймадыла да!»— деп кычырды Николай, самолётлагъа жумдурухун кёргюзте. Сора, костюмун къаплай, заставагъа чабып кетди.

Самолётла оздула. Бир такыйкъагъа застава чачылгъан гумулжук тебеча болду. Кёп да турмай, къабыргъаларында жорлары болгъан самолётланы экинчи къаууму булутла ичинден чартлап чыкъдыла. Бирлери алгъыннгыланы къуууп кетдиле, башхалары уа, жыртхыч къушлача, заставаны башында айланып башладыла. Зениткала самолётлагъа окъланы тохтаусуз къуадыла. Самолётла алашаракъ эне келип, бомбала атып башладыла. Тёгерек кычырыкъ-хахайгъа къалды. Тиширыу, сабий жиягъан ауазла, командирлени кысха буйрукълары, ат кишнеген тауушла, окъ-топ атылгъан — дуня ма алай болду да къалды.

Коляны этегиме кысып, алай армау болуп тургъанымлай, заставаны командири жетди.

— Сабийлени кьутхарыгъыз. Машина хазырды. Терк болугъуз!— деп, кыстау артха бурулду. Николайны соруп, ызындан кычырдым. Эшитмеди. Къайры эшитирик эди ол кыямада.

Сабийлени машинагъа ашыгъышлы миндирдик. Ол кюн алай да бир жияуу бар эди. Машина тебирегенде, Коляны къолчукъларын манга узатып, не эсе да бир затла айта жиягъаны эсимден кетмейди. Бююн да къолчукъларын узатып: «Мама, мама»,— дей, жиягъанлай тургъан сунама.

Экинчи машина бла тиширыулары, ауур жаралылары ашырдыкъ. Заставаны врачыны тилеги бла жаралылагъа къараргъа бир ненча тиширыу къалдыкъ. Алайсыз да кетерик туююл эдим Николайны кююп.

Самолётла кеслерини «жюклерин» атып кетгенлей, суудан ётюп, фашист аскерле къалагъа чабыуул этдиле. Душман чабар деп сакъламагъан чекчиле ал кезиуде бираз жунчугъан эселе да, энди эс табып, къалада бегинип тохтагъандыла. Башлары хайран, кеф фашист солдатла, женглериин артха къайырып, автоматларын тутуп, ёхтем келедиле. Къалада уа асыры шошдан кымылдагъан жан кёрюнмейди.

«Жууукъ келме кьоюгъуз!» Командирни ол буйругъу къаланы кьоруулагъанлагъа эшитилди. Фашистле уа атлашларын алышындырмай келедиле. Ала къаланы къабыргъаларына жууукъ-лаша келгенлей, заставаны командири «Огоны!» — деп кычырды.

Немецлиле чалгъы жетген салам чёплеча ауадыла. Къалгъанлары артха ыхтырыладыла. Бир кесекден эс жыйып, дагъыда бёксюмлерин къалагъа атадыла. Бизникиле дагъыда бирден от ачадыла.

Къаланы ёшюн уруш этип алалмазлыгъын ангылагъан болур эди, душман ингир алагъа чабыуун тохтатды. Биз да бираз эс тапдыкъ. Ким бар, ким жокъ деп, бир бирни излеп башладыкъ. Ёлгенле, жаралыла да кёп. Сау кюнню кёрмей тургъан Николайны да кёрдюм. Чексиз кьууандым. Башы байланып эди. «Бу шошлукъну жаратмайма. Малгъунланы бир аман акъыллары барды», — дей эди Николай бата баргъан кюннге къарап.

Танг аласы бла уа шошлукъ бузулду. Гитлерчиле къалагъа топладан атып башладыла. Аллай кыяма кюн келди, топ, окъ чучхумагъан жангыз бир атлам жер къалмады. Кьоранчыбыз уллуду. Жаралыланы байлап жетишалмайбыз. Женгил жаралыла жерлеринден кетмейдиле. «Ыхы, энди тунчукъдурдукъ», — дегенликлери болур эди, немецлиле жангыдан чабадыла. Бу жол да кёплерин алайда кьоюп, артха кетерге тюшеди.

Алай бир бёлек заманны бермей турдукъ къаланы душманнга. Аз адам къалгъанбыз. Николайны кеси кьолум бла асырагъан эдим. Билемисе, Алёша, адам кётюрмезлик кыйынлыкъ жокъду. Мен ол кюн тели болмай къалай къалгъаныма бюгюн да сейир этгенлей турама кеси кесиме...

Бир кюн а къаладан кетерге керекди деген буйрукъ келеди. Болгъан дыккычыгъыбызны жыйып, кече бла къаланы кьоюп кетебиз.

«Жангыз къалып къалдым ушайды да. Андан эсе ёлген иги эди», — дей келеме. «Угъай, нек жангыз болама. Коля уа?!» Нек эсе да сау суна эдим Коляны. Бюгюн да ийнанырыгъым келмейди ёлгенди деп. Жарылып тохтап къалыргъа хазыр жүрегими да ма бусагъат келеди, бир бирни табабыз деген акъыл ишлетгенлей турады. Бери да мени ол умутларым келтирген эдиле...

Ол ингирде Анна Сергеевна менден мудахланып къалгъан эди. Сынтыл бола баргъан жүрек жаралары ачылгъан эдиле ол огъурлу адамны мени хатамдан.

«Жарлыгъа жар оюлур» деп, эрттенликде Анна Сергеевна ёлгенди деген ачы хапар келди. Ана жылыуун жангыдан сезе башлагъан эдим да, аны бла да тутмады насыбым. Битеу интернат — уллусу, гитчеси да — мени булжутургъа кюрешедиле. Алай кесиме жер тапмайма, кишини да кёрюрге суймейме. Анна Сергеевнаны жумушакъ ауазын, аны татлы ышарыуун, манга суй-

дюмлю къараучу кѣксюл кѣзлерин унуталмайма. Энди турал-мазлыгъымы билдим мында. «Табаргъа керекме элими. Къарындашым, бир да къуруса да, жууугъум, ахлум къалгъан болмаз-мы?» Бу сагъышла манга тынчлыкъ бермей эдиле.

Бир тап кюнню марап туруп, атланама жолгъа. Кюн жылыды, къудурет алааматды. Бираз баргъандан сора чурукъларым къысып тебирейдиле. Тешип къолума алама. Андан башха жюгюм жокъ. Ашым-сууум — бютюн да.

Къалай бардым, къалай келдим. Аны толу айта турсакъ, кѣп заман керек боллукъду,— деди Алексей былайгъа жетгенде,— аны себепли сѣзню къысхартайыкъ. Ненча тюрлю поездни, ненча вагонну алышындыргъан болур эдим, ким биледи? Ахырында Кавказгъа жетдим. Бир алаамат жер. Ол мен тюшюмде кѣрюучю таула, терен ауузла. Анда уа, энишгеде, терк саркъгъан тау черкле бел бауча инчге кѣрюнедиле. Элибизни ортасы бла саркъгъан черек да юйюбюзде алай кѣрюнюучю эди манга ол заманда. Къатына барсам а аны сууукъ тылпыуундан къоркъуучу эдим.

Энтда жангыдан кѣрдюм тауларымы. Алай мени тауум къайсыды? Элим къайсыды? Нек билмейсе сен дей, кеси кесиме тырман эте келеме. Машина уа ѳргеден ѳрге ѳрлей барады. Жангыдан жангы элле. Жангы адамла. Бег сюрлери — алаамат. Ол да унуттурады мени сагъышларымы. Не уа кюнлюм бетледе къой сюрюуле уа? Гитче заманчыгъымдан окъуна къалгъандыла ала мени кѣз аллымда. Бюгюн жангыдан кѣреме бу бетледе къой сюрюулени. Ауаналы, агъачлы чететле уа! Аз жолоучу солугъан болмаз сизни салкъыныгъызда! Шо бир такъыйкъагъа тохтаса эди машинабыз. Тогууп бир жутар эдим бу жерлени хауасындан.

Алай элим къайда? Юсю бла озгъан эсем да билмейме. Тау элле бир бирге ушагъанча кѣрюнедиле.

Кѣп къыдырдым. Элими, юйюмю табалмазымы ангыладым. Жарсыдым, не этерик эдим, барыр, кирир жеринг жокъ. Вокзалгъа къайтыргъа тюшдю. Кеч заманды. Къайры барлыгъынгы билсенг а. Артмакъчыгъымы аякъ тюбюме салып, башымы энишге ийип, теке къалкъыу эте тургъанымлай, бир къарасакъал, келбетли киши юсюме сюелип тохтады. Алгъа къоркъгъан да бир этдим, сора бу менден абери ишми сорлукъ болур деп, сагъайып, соруулу къарадым ол адамны бетине. Жунчугъанмы сунган болур эди, ышарып, бетин жумушатды. Сора былай сорду:

— Кечгинлик тилейме, къайсы поездни сакълайса?

Хыны сѣлеширгим келди бу адамгъа, аллай бир ачыуум бар эди ичимде. Алай ол адамны бурун сууу къурумагъан бир сабийге: «Кечгинлик тилейме»,— деп ариу сѣлешгени ичимде аяусуз жаннган отну ѳчюлтдю олсагъат окъуна. «Билсем а къайры барлыгъымы»,— деп мурулдадым.

— Не дейсе, жаш? — деп къайтарды ол адам.

— Къайры барлыгъымы билмейме,— дедим жиямсырай. Ары

дери да кесими кючден тыйып тура эдим да, бошландым да кьалдым.

— Эй а, сен эркегырыугъа ушамагъан затланы этесе да, хомух! — деп, ол киши кьол жаулуугъу бла бурному сюртдю, кёзлерими кьургъакъсытыргъа кюрешди.

— Къарайма да, жаш, юйде кёлюнге тийген болурла дейме.— Ол адамны лакъырдысы манга хыликкя этгенча кёрюндю. Къаты айтыргъым келди. Анымы сезди: «Къайгъырмаз, жаш жашлыгъын этеди»,— деди, кеси кеси бла сёлешгенча, акъырын. Сора къатыма шош чёкдю. Тынгылауну салгъанлай турама. Ол да тынгылайды. Бир ауукъ заманны турдукъ ол халда. Алай кёп тёзалмады ол киши.

— Юйде аз тюрлю болмайды. Урушхан да этерле, тюйген да этерле. Аны ючюн артмакъны аркъагъа атып, кетипми къалыргъа керекди? — Алай айтды да, манга жууугъуракъ олтурду.

— Билемисе, мени атам аз тюймегенди... Бел бауу бла окъуна. Манга да бек ачыу тийиучю эди. Хыличи болуучу эдим. Алай къачаргъа, юйден кетерге деген акъыл эсима бир да келмегенди.

Бу адам мени юйден къачып айланган сунганын ангыладым. «Ай атам болгъу эди ансы, кьуру да тюйгенлей тургъуед», — дедим ичимден.

— Мени юйюм жокъду,— дедим жерден кёзюю айырмай.

— Ол дегенинг? — деп сорду ол, сейрсинюм.— Бир адамынг, жууугъунг, ахлунгдамы?

— Хау.

Сагъышлы болду ол адам. Не сорургъа да билмей тохтады. Ма бу сиз эшитген хапарымы анга да айтдым.

— Атынг къалайды?

— Алёша... Алексей.

— «Аха, аха»,— дегенден башха абери айталмай ол бир кесек заманны турду.

— Энди уа къайрыды аллынг, Алёша? — деп сорду ахырында.

— Билмейме.

— Алай эсе, мени бла келесе, жанымы къыйыры,— деп тохтады ол адам. Баш булгъап, унамагъанымы билдиреме.

— Бир-эки да айтма! Солургъа келген эдим да, бошап, юйюме къайтып барама. Новосибирскеде жашайма. Сен да мени бла келесе! — деп, сёзню кесгин салып тохтады... Ма алай бла болдум мен сибирчи...

— Бир кёрге эдигиз мени халымы. Ишегим къалмады энди Алексей мени къарындашым болгъанына. Жюрегим жеринден тайып, солуууму тыйды да, абери айталмай бираз турдум. Гитче, къарыусуз къарындашчыгъым, биз кетип бара, ызымдан къарап, бёркю бла бетин жабып, жилий къалгъаны эсима тюшдю. «Олду. Кёзлери, эринлери да аныдыла. Ауазы уа, ауазы. Жумушакъ, са-

быр. Атам да алай сабыр сёлешичую эди». Андан ары тёзюм кьалмады. Алексейни кьаты кьучакьладым. Кьарындашым, кьарындашым дегенден башха сёз айталмайма. Алексей да башын имбашыма салып, акьырын жияйды. «Нек кьоюп кетген эдинг ол кюн мени? Нек кетип кьалгьаненг? Кьаллай бир излегенем мен сени? Кьаллай бир!!!»

«Не этерик эдим, кьарындашчыгьым, не этерик эдим? Узакьгьа тышген эдим».

Алексей кесини сорууун кьайтаргьанлай турады ансы, мени сёзюме кьулакь салмайды. «Нек кьоюп кетгененг ол кюн мени? Нек кетип кьалгьаненг? Кьаллай бир излегенем мен сени!»

Энди бир кетмезенг да дегенча, Алексей имбашларымдан тутханлай, кёзюме да бир кьарайды, башын имбашыма дагьыда салады. Асыры кьууаннгандан Кириллни да аякь тюбюнде чёп сынмайды. «Катя, Катя!» — деп аш юйден юй бийчесин чакьырады.

— Кьарындашла бир бирлерин тапхандыла, Катя!.. Эки жыйырма жылдан сора нечик кьууанчлы иш болду! — Катя экибизни да кезиу-кезиу кьучакьлады, кьызыу алгьышлады.

— Не затынг бар эсе да, сал столгьа, жаным! — деди Кирилл, столну ортагьа тарта.— Мени юйюмде бюгюнден уллу кьууанч болмагьанды.

— Хау, кьарындашым, жангыз билегими сени юйюнге тапдым! Чынтты кьарындаш болдунг манга! Сени юйюнгден жууукь жокьду манга энди, багьалы Кирилл!..

Болжалгьа салыргьа жарамагьан ишлери бар эди ансы, Алексей мени бла келе келлик эди. Бек адыргы болуп кьалгьанды. Кёп турмай жетерге керекди...

Ма ол эди, жашла, жаратдыгьыз эсе, сизге айтырыкь хапарым. Кьурманлыкьгьа уа артдаракь чакьырма.

ТЕРМИЛИУ

Тенгим бла кьучакьлашып саламлашдым. Жыйырма кюн угьай, жыйырма жыл кёрмей тургьанча, бир бирге тюрслеп кьарайбыз.

— Шуёхум, не айландынг, не кёрдюнг? Хапар айт, — дедим.

— Сени алай сорлугьунгу биле эдим,— деди нёгерим манга шинтикни кёргюзтюп. Ол тыш кьыралда кёргенинден, анда жашауну юсюнден сейирлик хапарла айтды. Алай туугьан жерибизден узакьда таулугьа тюбегенини, аны кьадарыны юсюнден айтып башлагьанында уа кьолума кьаламымы алдым. Мен шуёхумдан эшитгеннге сиз да тынгылагьыз. Ма аны хапары.

...Эрттенликде межгитлени, минараланы кюнню тыякълары кызартхан башлары багъыр тазгъа ушайдыла. Биз орта ёмюрледе ишленген ол деменгили межамладан кёз айырмайбыз. Кемебиз, уяна башлагъан шахаргъа салам бергенча, бир-эки кере таууш этип, портда тохтады. Атлауучла бла энишге тыюп келебиз. Жагъада адамла кёпдюле. Машинала, адамланы олтуртуп, бир бири ызларындан кетедиле. Биз да турист жолубузда тюбеген биринчи шахарда бираз айланып къайтыргъа оноулашдыкъ. Олсагъат аллыбызгъа бир къарт чыкъды. Бойнуна четен тагъылыпды. Жукъасакъал, сазбет адамды. Кёзлери теренге кетипдиле. Юсюнде эски къапталы барды. Уллуду, этеклери жерге жетедиле. Къартны кёзлери чийсил болгъандыла да, къолуну сырты бла терк-терк сыйпайды.

— Бэй эфенди, тенгиз чокъуракъ алмазменг? Багъа айтмайма. Бу шахарда быладан ариу саугъа табарыкъ туююлсе.

Къарт манга чокъуракъны узатады.

— Керти да ариу ишленгенди, оллахий, тютюн къагъаргъа алааматды,— дедим къатымдагъылагъа.

Мен алай айтхандан сора къартны бети тюрленгенча болду. Кёзлерин менден айырмай къарайды. Кетип да бир тебиреди. Алай, аберисин унутханча, къыстау артха айланды.

Къартны нек тынгысыз болгъанын билалмай, сагъышха къалдым. «Ахчаны азмы бердим?» — деп сордум. «Угъай»,— деди. Сора тегерегине сакъ къарады да, мени бир жанына чакъырды.

— Балам, сени тауча сёлешгенинги эшитгенимде, жюрегим тамагъыма тыгъылып, солуууму тыйгъанча этгенди. Къууанчымы уа чеги жокъду. Астофируллах, астофируллах, ёлмесе, адам кёрмезлик жокъду! Туугъан тауларымдан адамгъа тюбеп, жашау къадарымы айтып ёлюр кюн чыгармы деучем да, къартлыгъымда алахны манга жаны ауруду...

Къарт, энди не айтыргъем дегенча, тенгиз таба сагъышлы къарады. Аны бойнунда къан тамырларыны ургъаны башын тепдиреди, солууу жетмегенден болур, эринлери кегерипдиле. «Киши элинде — киштик», — деп ол ёмюрюн къыйынлыкъда ётдюргени, анга къартлыкъ замансыз келгени кёрюнюп турады. Онгуз къарта жаным ауруду, олтурайыкъ деп, арлакъда ышыкъ жерни кёрюздюм.

— Хау, мен таулума. Кесинг да сезген болурса. Туугъан да сен таныгъан таулада этгенме...

Мен къартны хапарына тынгыларгъа таукеллендим. Кюн иги кесек кётюрюлгенди. Тенгизден ургъан самал желчик бираз сериююнлюк береди ансы, къызыу бола башлагъанды.

— «Сабий кёргенин унутмаз»,— деп, бюгюн да кетмейдиле эсимден бизни къыйынлыкъны жолуна атланыргъа хазырлана айланган кюнлерибиз. Анам, харип, айтып кюреше эди, жибиген кёзлери бла тилеулю къарап, атабызгъа жангылгъанын, биреуню сё-

зюне терилип, юйюрюн азаплыкны жолуна тюзете тургъанын.

— Оноум оноуду! Энди бу юйде оноу этерге сенми къалгъанса?! Юй таматасы мен ушайма да! — деп къоя эди атабыз.

— Аллах бла тилейме, сабийлеринги киши жеринде киштик этме. Къайдан билесе, э киши, хатаны, хайырны?! Танымагъан жерибизди, жууукъ-ахлу жокъ, тыяныр, базыныр адамынг жокъ...

Атабыз отда асыры кѣп болгъандан къыйырлары эриген, оракъ тишли къысхачны алды да, отну ышырып башлады. Отну къыстау ышырып тебирегенинден окъуна билдим аны къызып башлагъанын. Алай болса уа, биринчи тыякъ манга тийиучюсюн билеме да, агъач ундурукъну мюйюшюнде мугурайып тургъан эгечими къойнуна къысылама. Энди уа не боллукъ болур дегенча, эгечим, башымы сылай, от жагъада олтургъанланы хапарлары не бла башаллыгъына акъылын бурупду.

Атабыз, отну чыхырларын кюлге къадалып тумалайды. Къыралбийни атларына къараучуду да, атабызгъа къамичи жетген кюнле да болуучудула. Ма аллай кюн юйге бюгюнча ачылу келиучюдо.

Анабыз да аны къыза башлагъанын ангылап, сѣзюн тохтатды. Жаулугъун мангылайына бегирек тартып, кѣз къыйыры бла атабызгъа акъыртын къарады.

— Алан, сен, тиширыу, — деди ол сол жыягъын тарта, — Эпежден, Къыралбийден да акъыллы къачан болгъанса?! — Сора къапталыны этеклерин тобукъларындан артха къайырды. Айтыр сѣзюн терк табып къоялмаса этиучю эди алай. — Жамауатны оноун этген, халкъ ауузларына къарагъан кишиледен!.. Тиширыу оноу этерге къалгъан эсе, сора ёлюп кетерге керекбиз!

Алай айтып, атам жеринден ёрге терк турду. «Мени кюнюм жете башлагъанды», — деп атам жетдириучю жерими алгъаракъ тутдум, башымы уа эгечими ёшюнюне бегирек къысдым. Эгечим да бек къоркъа болур эди ансы, жюреги терк-терк урады.

Айтханымча, атабыз суху турду жеринден. Энди, этиучюсюча, жумушакъ жериме жетдиреди деп сакълап турама. Алай бу жол эшик жанында туруучу суу челек таба атлады. Къабыргъагъа тагъылып тургъан узун саплы агъач аякны эрлай сермеп алды да, челекге узалды. Тапсаг — къойма. Агъач агъачха тийген тунукъ таууш эшитилди да къалды. Хар бирибиз тургъан жерибизде жыйырылып тохтадыкъ.

Мен а — бютюн да. Узун саплы агъач аякны жумушакъ жериме жетгени — эшикге чартлап чыкъгъаным да бир болду. Челек да тѣнгереи келип, борбайларыма тийип тохтады.

— Итни кючюгю! Бир кѣрейим бу жолдан сора юйде суу болмай! — деп къычырды ызымдан.

Гитче эдим, кѣпмю келтираллыкъ эдим. Энтда да тыякъ бир жетмеге эди дей, къоркъа-къоркъа келеме. Алгъа эшикни аз жепи

этип кырайма. Атам жокъ. Анам бла эгечим бир бирлерин кычакълап, жияй тура эдиле.

— Атам не болду?

— Межгит аллында сход болады деп чакъырып кетгендиле, — деди анам, мылы кёзлерин жаулукъ кыйыры бла кыургъакъсыта.

«Не айтыркъ болурла?» Аны билирге суюдюм. Челекни жери не салып, межгит таба жортуп кетдим. Мында уа элни адамы жыйылыпды. Атам кёрюп кыймасын деп, кенгде тохтагъанма. Айтханларын а эшитирикме.

Бир кыолу бла алыкъа акъ урмагъан кыалын сакъалын сылай, бир кыолу бла уа минчакъларын санай, Эпеж межгитден чыккъды. Ызындан да — Кыралбий. Бал чибин уа зызылдагъанча, акъырын лахор эте тургъан халкъ тунукъ дауурун сел этди да, сагъайып тохтады.

Ол кюн алайда айтылгъан сёзлени бирин да унутмагъанма алыкъа. Артыкъсыз да Эпеж айтханны.

— Жамауатым! — деген эди Эпеж, минчакъларын санагъанын тохтатмай. — Узакъ ёмюрледен бери да ата-бабаларыбыз бу кыудуретли жерибизде жашап келгендиле. Ол бизни бешигиз-тёшегиз да болгъанды. Энди уа — угъай. Нек? Жокъду да энди тауларыбызда тынчылыкъ, ма аны ючюн! Арисейде халкъ патчахха кыжау кыозгъалгъанды деген болмачы хапарны эшитгенлей, адамла бир кыужур болуп кыалгъандыла. Энди кыара халкыны кёбюсю кыайдан эсе да келген бир хаулелени ётюрюк хапарларына тынгылайды ансы, ма былайда жарыкъ бийибиз Кыралча, менича аллыгъызда айланган адамланы сёзлерине кыулакъ салмай тебиргенди! Келигиз, жанларым, кёзлерим, жангылмагъыз! Патчах кыырып салгъанды кыозгъалгъанланы уллусун, гитчесин да деген хапар барды. Келигиз, сагъыш этейик барыбыз да. Залимле залимлей кыаллыкъдыла, кыарыусузла уа — кыарыусузлай. Ёмюрледен бери келген адетди ол.

Кыралбий, Эпежни сёзюн бёлдю да, кыулагъына не эсе да бир зат айтып шыбырдады. Эпеж, хау дегенча, башын булгъап, дауурдан дауур эте баргъан адамлагъа айланып, кыолун кётюрдю.

— Жамауатым! Аны айта келгеним, сизни да былайгъа жыйгъаныбыз муну ючюндю. Башында айтдым... Ырахат тауларыбызгъа, шош юйюрлерибизге тынгысызлыкъ келгенди. Ол да Арисейден келген тынгысызлыкъды. Аны суукъ жели от жагъаларыбызны суууртургъа боллукъду. Эрттеден бери да кюрешип келедиле ол начасла бизни тунчукъдурургъа. Алай энди большевикле деп бирле чыккъандыла да, аллах бизни кери этсин аладан. Бизни, буслиманланы, гяуурлагъа айландырыгъа айтхан хапарлары барды.

— Барыбызны да тенг этерге айтадыла ала! — деп кычырды темирчи Солтан. — Жалан да ала берликдиле бизге эркинлик!

— Жашагъан кыадарымда бир кюнню да кетмегенди эсимден

ол огъурлу адамны сыфаты. Биз жангылыч жолну сайлагъаныбызны нечик биле эди ол. Бизни абаданларыбыз, къарангы адамла, байланы, эфендилени ариу сёзлерине терилип, аны айтханын хор кёрдюле, юйюрлерин, кеслерин да зарауатха къойдула.

— Кёресиз да, адамла, къалай бурадыла ала кеси жанларына бир бирлени! — деди да Эпеж Солтаннга жютю къарады. Кёзюнде огъу болса, арсарсыз урлукъ эди аны.

— Алдатмайкъ кесибизни дунияны тюрлендирирге умут этген бир-бир желбашлагъа! Аны айта келгеним, алхамдюрюлла, биз буслиманлабыз, топурагъыбыз да буслиман топуракъ болургъа керекди.

— Эпеж, не айтыргъа сюйгенинги ангыламадыкъ! — деп къычырды темирчи Солтан халкъны къалынындан алгъаракъгъа чыгъа.

— Кёчюп кетейик буслиман топурагъыбызгъа дейме! — Эпеж алай айтханында межгит аллына жыйылгъанланы дауурлары уллу болду.

— Ёмюрледен бери жашап келген журтугъузну, тыпыр ташыгъызны къоюгъуз да, къайры эсе да бир къала-балагъа кетигиз дегенлигинг туююлмюдю, Эпеж?! — деп сорду Солтан. Сора, сиз анга не айтасыз дегенча, жыйылгъан халкъгъа къарап тохтады.

— Эпеж тюз айтады! — деп къычырды къайсы эсе да.

— Малым, жеримми тыярыкъды мени?! Кетеме дегеннге арсарсыз къошулукъладан бириме! — деген сёзлерин эшитдим атамы.

— Тынгылагъыз, эллилерим, эсли адамланы сёзлерине! Аллахны тюз къуллары! Ёлсек да, буслиман топуракъгъа тюшейик! Элни акъыллысыны оноуу алайды!

«Юйюбюзню, жерибизни къоюп, жер къыйырына кеталмакъ. Тейри, Эпеж, къачан келесиз деп, тылпыу этдирип сакълай болмазла бизни анда. Аман-ахшы эсе да, туугъан жерибиз татлыды», — дегенле да болдула.

— Жангылмагъыз, эллилерим! Сизни алдаргъа кюрешедиле. Артда тюп эринигизни къабарсыз! — деп Солтан жыйылгъанлагъа билген амалы къадар ангылатыргъа кюрешди. Бирле Солтанны айтханына къулакъ салдыла, бирле да — Эпеж айтханнга.

Атам юйге кёз байлана къайтды. От жагъада томуроу шинтинине ауур олтурду. Отха къарагъанлай, терен сагъышха кетип, кёпге дерн турду. Анабызны «Э киши, бююнлю бери аузунгда халынг жокъду. Ауузланчы», — дегенине да къулакъ салмады. «Асыры терен сагъышха кетгенди да, сокъуранган болур, кечерик болмакъ ол айтхан «буслиман «топуракъларына», — дейме кеси кесиме. Сабий не биледи. Тар аузда къая тюбюне къысылып тургъан жарлы тау элден ёзге дуния кёрмеген а бююн да! Кертиси бла да, мен элибизден башха эл, жерибизден башха жер жокъ суна эдим. «Анда, тенгизни ары жанында, буслиман халкъла жашайдыла», — дегенлеринде сейир-тамашагъа къалгъан эдим. «Бир кёрсем эди

алайланы! Чабакълы сууну бойну бла барып турсам, къалайгъа чыгъарыкъ болурма? Анда таула, элле бармыдыла?» — деген сатгышланы этеме.

Атлап башлагъан биринчи кюнюмде бек алгъа кѳрген бу хуна къабыргъаладан, сууукъ болуп келсем, хычууун жылыуун бериучю от жагъабыздан, биз ойнаучу гелеулю сыртдан айырыллыгъым келмейди. Алай атам кѳчмейбиз десе, жюрегим чачылып къаллыкъ сунама.

— Хапчукну жыйып, бирге къысыгъыз. Бѳлек кюннге жетерча жол азыкъ биширигиз,— деди атам, от жагъадан кѳзюн айырмай.— Къыралбийни арбаларындан бири бери къайтырыкъды. Хазыр этигиз хар нени да.

Анабыз абери айтмады. Жеринден ауур турду. Къабыргъадан жау чыракъны алып, ич отоугъа кирип кетди. «Аха, эрттенбла кетбиз сора! Нечик игиди!!!» — Не айтаса, къууанама.

Ол кече жукъу къайда. Анам, эгечим болгъан хапчукну жыйдыла, бирге къысдыла, жол азыгъыбызны хазырладыла. Жукъла деп кюреше эдиле манга, алай жюрегим учунганды да, жукъум арталлы да келмейди. Агъач тапчанда сыртымдан тюшгенлей турама. Акъылым тамблагъы кюндеди, жол къыдырып, кѳп кюнлени узакъ жерлеге барлыгъыбыздады.

Кечени уа бошалыр акъылы жокъду. Терк атып къалыучу танг энди атмай къаллыкъ сунама.

Алай, не учунуп болсанг да, жукъу хорламай не амалы барды. Къалай къалкъыгъанымы билмей окъуна къалама. Кѳпмю-азмы жукъладым, Къыралбийни арбачысыны ѳгюзлеге къычыргъан тауушундан уяндым. Чартлап арбазгъа чыкъгъанымда, атам, анам да хапчук табылгъанны арбагъа ата тура эдиле.

— Терк болугъуз. Бирден атланайыкъ жолгъа деп сакълап турады бий,— деди арбачы.

— Сыйынмаймы турады. Болгъаныбыз буду,— деди атам.

Сора барып, таш хунагъа къол аязын салып, бираз турду. Анам бла эгечим, жаулукъ къыйырлары бла кѳз жашларын сюрте, арба артына олтурдула.

— Тебире! — деди атабыз арбачыгъа.— Аллах, сен бир онг бер биз жарлылагъа...

Танг къачан атады деп ашыгъып сакълагъан жаш энди армау кирик болгъанма да къууанырыгъым, жилярыгъым келгенин да билалмайма.

Къарт хапарын тохтатып, эски жабыу юсюне жайылып тургъан чокъуракъларына къарагъанлай, иги кесек заман оздурду. Аны мангылай тырмылары, ѳчюлюрге хазыр болуп тургъан кѳзлери да бу адам киши жеринде кѳп къыйынлыкъ сынагъанына шагъатлыкъ этедиле.

— Ингир ала тардан чыкъдыкъ,— деп башлады къарт.— Къый-

ыры-чеги кӧрюнмеген ёзенлеге тамаша болдум да кӧалдым. Эли-бизни суу бойнуна кӧысып тургъан чынгыл кӧаяладан аусанг, да-гъыда аллай кӧаялагъа тирелип кӧаллыкъ сунуучу эдим. Былай-лада уа — ёзенле, сабанла, терек бахчала. Абаданла да эте эдиле ол алаамат кӧудуретге сейир-тамаша. Арабызда бюгюннге дери элинден тышына чыкӧмай жашап тургъан гым-гым кӧартла да бар эдиле. «Аллах, аллах! Кӧара бу алааматха! Дуния нечик ул-луду! — дей келе эдиле ала.

Эслеп кӧарай келе эдим аланы кӧзлерине, бетлерине да. Алай жарыкъ жылтин кӧрмей эдим бу акъсакӧалланы кӧзлеринде. Са-гъышлы кӧарай эдиле ала тӧгерекге-башха, бир бирлерине да. «Жангылычлыкӧмы этдик ёмюрледе жашап келген жерибизден тебип, тыпыр ташыбызны сууутуп?» — деген сорууну окӧуй эдим ол кӧзледе:

Таула да мудах кӧарай эдиле, узая, кенг аулакӧда жутула бар-гъан кӧчгюнчю жыйынны ызындан. «Нек кетип барасыз ырахат жеригизни атып, бизни жарлы этип, башыгъызны азапха кӧоюп?» — дей эдиле ала. Биз а узаядан узая бара эдик туугъан жерибизден, азаплыкӧны жолуна чыкӧгъаныбызны, киши жеринде термиллиги-бизни билмей. Бара эдик «буслиман топуракӧгъа», ол бизге кӧр боллугъуну, кӧз жашларыбыздан жибиригин ангыламай.

Кӧпмю, азмы кӧыдырдыкӧ, кюнлени биринде тенгиз жагӧада бир уллу шахаргъа келип тохтадыкӧ. Кӧкге таш атсанг, адам ба-шына тиерикди ансы, жерге тюшерик туююлдю дерсе. Адам ал-лай бир кӧпдю бу шахарда. Дауур да — уллу. Чиммакӧ тытыр сюртюлген сыйдам юйледен кӧзюмю айырмай келеме. Энишгеде уа — тенгиз... Узакӧда кӧк бла кӧошулады ансы, кӧыйыры жокӧ. «Я уллулугӧу болгъан аллах, сени не деу кӧочюнг барды!» — дей келедиле бу кӧудуретни ёмюрлеринде биринчи кере кӧрген кӧартла.

Келип тохтадыкӧ бир деменгили кемени кӧатында. Базыкӧ жипле бла жагӧада темир токӧмакӧлагъа тагӧылыпды. Тенгиз толкӧунла кеслерин анга урсала, нек кӧоймайсыз дегенча, эринип кӧымылдайды. «Мынга уа, тейри, битеу элибиз сыйыныр, малы, адамы бла да», — дейме ичимден. Андан а бир омакӧ кийиннген адамла чыгӧа, тюше айланадыла. Эр кишилени башларында бийик окӧа кӧалпакӧлары, кӧолларында суюк тыякӧлары, акӧ кӧол кӧаплары, тишируулары жерде сӧйрелип баргъан узунӧтек жый-рыкӧлары, кӧолан салкынлыкӧлары. Жарыкӧ лахор этедиле бир бирлери бла, жарыкӧ кюледиле. Бизге да сансыз, бюсюреусюз кӧарайдыла. Кемени ичинден а ариу макӧамла эшитиледиле.

— Насыплыла. Кӧарынлары — токӧ, кӧайгӧылары — жокӧ. Безирей, кюнлерин ашыра айланадыла. Биз хариплени уа аякӧ тюплерине жабышхан кирге да санамайдыла, — деди анабыз мудах ауазы бла. — Жарлы жарлыды, бай байды.

Кюнню бир заманында Кӧыралбий бла Эпеж бир алаша ба-

зыкь тюркчюкню алып келдиле. Башында тегерек къара бёркчюю. Бёрк дегенлигиме, не бёрк, не къалпакъ туююл. Кенгбухчакъ кызыл шалпары желде байракъча чайкъалады. Хар затха да кез жетдире, не эсе да бир зат мурулдай айланады.

— Бу аллахны тюз кзулу бизни Тюркге жетдирирге айтады. Юзген да уллу этерикди, алай башха амалыбыз жокъду,— деди да Эпеш бизни иги да арлакъда толкъунла ары-бери ата тургъан эки гитче кемеге келтирди. Алайгъа жете келгенибизлей, экисинден да бир къарасакъалла чабып чыкъдыла. Хылыф болуп, хапчукларыбызны кемеге-кемеге сыздыла. Эки бёлдюле да, барыбызны да кемеlege жыйдыла.

Кемеле жерлеринден тепгенлей, эндиге дери сагъайып тургъан тиширыула жилиу-сыйытха къалдыла. Кемелени тегереклеринде дыгаласха къалып учхан тенгиз къанатлыланы ачы кычырыкълары тиширыулары жилиуларына кшошуп, адамланы жюреклерин бегирек да таралтады.

Мен а не, сабий, жилигъаннга, кюлгеннге да кзулакъ салмай-ма. Кёк бла суу, сора — мен. Кемедегилени кёбюсю чайкъалыуну кётюралмай къусаргъа тартышып, кыйналып келедиле. Анабыз бла эгешчигим аягъы юслерине окъуна туралмайдыла. Мени уа, не алапат, не сейир, аллай къайгъым жокъду.

— Бир тауусула билмеген не уллу эди бу кзурурлукъ, дуняны суу басып кыймагъан эсе,— дейди анабыз.

Анама жаным ауруйду. Аны кыйналып келгенине мен да кыйналама. Бир тюрлю себеплик берирге бек сюеме. Алай амалым жокъ.

Бир эрттенликде адамланы къаугъаларына уяндым. Тюз чачылгъан гумулжук уя кибик эдиле ала. Не болгъанын билирге кюрешеме. Бир киши жууап бермейди. Тиширыула бир бирлерине кысылып, мугурайып олтурадыла, акъырын симсирейдиле. «Бусагъат барып кемени иесине айтыргъа керекди! Былай да былай... мажал затыбызны кыймагъандыла деп!» Атабызны алай айтханын эшитдим. «Хазна болушху эди ол бизге. Ала бары да бир итни кыйругъу болурла»,— деди къайсы эсе да. Ахырында жыйылып бардыла кемени иесине, тарыгъуларын айтдыла.

«Этер амалым жокъду. Аман адамладыла. Кесим да кюрккъама ол башкеследен»,— деди да кыйду кемени иеси. Не этерик эдиле, тарыгъыр жерлери, айтыр адамлары болмаса. Оу-шау эте къайтдыла.

Бёлек кюнден жер кёрюндю. Адамланы бетлери жарыды. Бир гитчерек шахаргъа келип тюшдюк...

— Узун хапаргъа кетип, башынгы аурутдум, бэй эфенди. Кечгинлик тилейме,— деди къарт, кезоме соруулу къарай.

— Угъай, айт, эшитирге сюеме,— дедим.

— Биринчи кюн окъуна тас этген эдик экинчи кемени. Айтханымча, шахаргъа келип тюшгеникде, аны сакъларгъа оноулаш-

дыла. Ол кече жагдада кьалдыкь. Бухчакъдан кьуйгъанча сакъ жауун жаууп, аман жунчутду. «Къыйынлыгъа — чий гыржын», — деп, хапчугубуз, юсюбюз-башыбыз да жибидиле, аууз къабыныбыз халек болду. Экинчи, ючюнчю кюн да турдукъ алайда. Кемеден хапар жокъ. Къатыбызгъа адам келмейди. Бар эсек, жокъ эсек да киши билмейди.

Экили болуп алай тургъаныбызлай, кемени неси базыкъ тюрключюк жетди. Дууагъа келген кибики асыры мудахдан.

— Экинчи кемем тенгизге батхан ачы хапарны келтирдиле... Адамы, хапчугу бла да. Уллу къоранчха тюшдюм. Не къадар ырысхымы жутду суу, — деди ол жилиамсырагъан кибики эте.

Ол ачы хапарны эшитген адамла тенгиз толкъунла жутхан жазыкъланы жилияуларын этдиле. «Ай, жангылдыкъ дейме». Энди бу сёзле терк-терк эшитиле башладыла.

Тохтамадыкъ алайда. Жыйын болуп тебиредик, эсимде туююлду, бир жерни атын айтхан эдиле да — ары. Кюн келебиз, кече келебиз. Баш сугъар, кюнден, жауундан бугъар жер жокъ. Бир жарлы эллени ичлери бла да озабыз. Юслери, башлары сагел, сазбет адамла, жаланбыдыр сабийле, хуна башларына минип, бизге мудах къарайдыла. Тиширууларыны узун къара жыйрыкълары. Жан аурутханлары келтирип гыржын бердиле, айран ичиредиле.

Бизни къыйын жолубуз тауусулмайды. Адамла асыры ачдан, бара тургъанлай, аууп, ёлюп къалгъанлары бола эди. Хауа асыры иссиден бетибизни кюйдюре эди. Салкъынында солурча бир терек кёрсенг а бу кюйген журтда!

Мен кёрмеген не къыйынлыкъ къалгъанды, къарындашым...

«Буслиман топуракъ» кёплеге оба болду. Кюнден кюннге аздан аз бола барабыз.

Ма ол къыйынлыкъда атабыз артха къайтыргъа оноу этди. «Къайтайыкъ ол кеме бла келип тюшген шахарыбызгъа. Жангылдым биреуню сёзюне къарап. Бу «буслиман топуракъ» угъай, жаханим топурагъыды», — деди ол. Мен да санга нёгерме деген адам чыкъмады. Менгиреу кибики болгъандыла да, энди адамланы бир тюрлю оноу этер онглары окъуна жокъду.

Кёп айлангандан амалыбыз къуруп къайтдыкъ артха. Атабыз юй тапсам деп жайылып кетди. Кёп айланып, мудах болуп къайтды.

Кирирге бир гыты тапмай, жунчуп тургъанбызны юсюне анабызны ауругъаны да къошулду. Бютюн да адыргылыкъ къысды. Эгешчигим бла мен анабызны къатындан кетмейбиз. Аны терлеген мангылайына мылы быстыр сала да ала, жётел этсе, башын ёрге кётюре турабыз. Анабыз кюнден кюннге онгсуздан онгсуз бола барады. Мутхуз кёзлерин ачып, бизге къараса, бети агъарады, солуун терк-терк алады. Кезиу-кезиу бегибизни сылай, башыбызны кёкюрегине къысып жилияйды. «Балаларым, сизге не кюн келликди? Сизни бу жаханимде къоюп, къалай кетип къалайым!»

Эгечим да, мен да анабызны юсюне кяпланып жияйбыз. Ингир алагъа анабыз жан берди. Атам жилиу-сийытны юсюне келди. Ол уллу адамны таралып жиягъаны бюгюн да кезюю юсюнден кетмейди.

Бир непча кюнден атабыз бизни шахарны кыйырында, тенгиз жагъагъа жууукъда, башы жарты-кърту жабылгъан хуна ышыкъгъа келтирди. «Артха кяйтыргъа бир кесек ахча жыйгъынчы, мында кечинирге тюшерикди»,— деди. Шахардан беш кычырым чакълы арлакъда ташкёмюр чыкъгъан жер барды. Атабыз аны иеси бла селешгенди да, гытыны ол бергенди. Аны ючюн а ол ташкёмюр кязарыкъды эм да ай сайын бир тюмен ахча телерикди.

Биз жангы жерибизде жашау этип башладыкъ. Атабыз танг кьярангысы бла кетеди, кез байлана кяйтады. Эгечим бла мен а, ташкёмюр чыкъгъан жерни иесини юйюнде кьярауашлыкъ эте, анда жубанабыз. Гыты кибикни бираз адам жашар халгъа келтиргенбиз. Алай сакъ жауун кьююп башласа, ёрге сюелирге жер табылмай кялады. Башына салыргъа уа ол кьюругъан журтда абери ми табарыкъса?

Атабыз эки тюмен бла беш сом алады да, юй ючюн бергенинден кялгъанына бек дыккы жашайбыз. Иебиз Сулейман эфенди тынч адамча керюнеди. Ургъаны, туйгени жокъ. Болса да, кезлеринг арала турса да, хатер этмез. Къатыны кюйсюз адамды. Жашыны аягъындан чарыгъы тешилсе окъуна, уруп сынсытмай кюймаз. Ёксюз сабийлеге бир тюрлю жан аурумакълыгъы болмагъан ол кюйсюз ананы бизге кергюзтген зарауатлыгъын мен ёлюп кетгинчи унутмам.

Алай, азап чеге, бир кьяуум жылны оздурдукъ. Артыкъ капек тюшмеди. Атабыз бютун мудах болгъанды. Ол энди ёмюрю киши жеринде кетеригин биле эди. «Буслиман топуракъгъа» кечеме деп юйюрюн азапха салгъаны, анабызны жашлай ёлюп кетгени ючюн кеси гюняхлы болгъанына асыры кюйгенден замансыз кьарт болгъанды.

Эгечим жетгенди, чырайлы кыыз болгъанды. Мен да эслиме. Хафисат Сулейман эфендини юйюрюнде биягъыча кьярауашлыкъ этеди. Мени бираз ёсгенден сора кёмюр кязаргъа жибергенди да, анда жубанама. Экибиз ишлегенде да, кьолайыбыз хазна туйюлдю. Сабийсиндирип, ишлегеними толусунлай бермейдиле. Ишлерге уа абаданладан артха кялмай кюрешеме. Тюрклю ишчиле да бизден онглу туйюлдюле. Алай ала туугъан жерлеринде, эллериндедиле. Биз а — элсиз, журтсуз баштакъла...

Кьарт кез жашларын сюртеди. Мен аны хапарына кёлум тола тынгылайма. Тенгиз толкунла чулгъана келип, кеслерин жагъада хунагъа урадыла, сора бюсюремегенча, кыстау артха кетедиле.

— Атам бла бир бёлек заманны ишлеп турдум. Тюрклю жашла бла шуёх болганма. Уллу сёлешгенлерин эшитмегенме, Ариу айтып, булжутуп кьолларындан келгенча болушуп тура эдиле, аууз кьабынларын эки тенг эте эдиле.

Аллах бизни туугъан жерибизден тентиреген кюньюбюзде окъуна ургъан болур эди. Бир кюн, кёмюрню аяусуз оя тургъаныбызлай, теренден: «Экинчи тешик оюлгъанды, адамла ары жанында кьалгъандыла»,— деген сёзле элия ургъанча эшитилдиле. Атам... Атам да анда эди... Ол сёзле жюрегиме садакь окълача чанчыладыла. Кёмюр къазгъан жерибиз алашады. Тобукъланып ишлеучю эдик да, тёрт аякъланып тешикден чыкьдым. Экинчи тешикни алы бегитилипди. «Атам, атам! Бусагъат чыгъарайым, бусагъат!» — деп топуракъны къазаргъа кюрешеме. Кьолларым талчыкьгъандыла, кёзлерим къарангы этедиле. Алай аллымда топуракъдан сора жукь кёрмейме, сёз эшитмейме. «Атам, бусагъат!» — дегенден башха чууум да чыкьмайды. Не медет, мени кьолумдан келген болмады. Ахырында, къарыусуз болуп, топуракъны юсюне аудум да жиладым.

Атабыздан да алай айырылдыкь. Ары тыянчакь жокь, бери тыянчакь жокь. Анабызны кеси кьолубуз бла асырагъан эсек, атабыз жаны саулай терен кёрде кьалды. Эгечим, харип, меничамы этеди, чач тюрклерин жулкьады. Эки ёксюз киши жеринде атылып кьалабыз. Сулейман эфендини бизге бир тюрлю жаны аурумайды. Жашын къараучу этгенди да, ол кьуралмазлыкь, арталлы да солуу бермейди. Солургъа олтургъаныбызны кёрсе, сахтиянбаш чурукъларындан суууруп алып, кьамичи бла бир-эки сыйпамай кьоймаз. Аракьыдан бла жарты жукьудан кёз тюрлерин кёпгендиле. Къуш бурнуну кьыйырында кьызаргъаны кетип бир да кёрмезсе.

Жылла бир бирлерин кьууа озадыла. Сулейманны жашы, ингир сайын чайханада ичип келип, тынчлыкь бермегенин эгечим бир-эки кере айтханды. Анга мен тынгысыз болдум. Не сылтау бла да Сулейманны юйюне терк-терк барама. Бир ингирде, эгечим кечирек кьалгъанына тынгысыз болуп, ары тебиредим. Орамгъа чыкьгъанымда, тенгиз жагъадан дауурла эшитиледиле. Не болгъанын билмейме, алай жюрегиме кьоркьуу тюрдю. Аягьым басханны кёзюм кёрмей, алайгъа жетдим, адамла бир ёлукню юсюне ёре сюелип тура эдиле. О, аллах, аллай бир ачылыкьны сынатыр ючюн адамны дунягъа нек жарата болурса!.. Ол Хафисат эди. Аны жабылмагъан кёзлери: кьум тюзледе жангыз ёсген терекча, жалан кьалгъан жарлы къарындашым, сен не кюн кёрлюк болурса дегенча, аралып эдиле. Жалан тамагьыма бир зат буштукь болгъанды да, солуууму тыйгъанды ансы, кёз жашларым да чыкьмадыла. Эгечиме Сулейман эфендини жашы артыкьлыкь этгенин билдим. Ол малгъунну да, кесими да ёлтюрюрге деп атландым. Адамла жибермедиле. Ышанмай, экеуленни мени кьатымда кьой-

дула. Алай эгечими дертин жетдирирге ант этгенме. Ол антыма ёл-люк туйюлме...

Хафисат харипни асырагъандан сора кетерге таукел болдум. Ким биледи, аллах онг берип, туугъан журтума къайтыргъа амал болса деген акъыл тынчлыкъ бермейди. «Дертни уа къалай унутаса?» Ол сёзле ийнелеча чанчылдыла. Болса да жолгъа атландым. Аллым таулагъады. Шахардан къарагъанда жууукъ кёрюннген таулагъа жетгинчи юч кюнню кыдырдым. Ачдан къарыусуз болгъанма. Кёгетлени заманы туйюлдю. Онгсузума квалгъанымда, таш бла атып, бир жубранны сойландырама. Аз-маз бишеклендирип ашайма. Андан сора, бираз тирилип, жолума атланама. Къайры баргъанымы билмейме, алай тохтарыгъым да келмейди.

Экинчи кюн, сууу кзуругъан ыз бла ёрге бара тургъанымлай, бир къарасакъал, бёкем адам таш жанындан аллыма чыгып тохтады. Юсюнде эски чепкени барды, этеклери да седирепдиле. Аягъында гён чарыкъларына жау сюртюлюпдю да, кюнде жылтырагъан окбуна этедиле. Къарасакъалгъа салам бердим. Саламымы алды да:

— Не адамса, къайры бараса, бэй эфенди? — деп сорду.

Ол мазаллы адамны кёзлеринде мен огъурсузлукъ эслемедим. Алгъа бираз кворкъаракъ да болгъанем, алай артда тирилип:

— Иш излей айланама,— дедим.

— Къарыусуз кёрюнесе. Ауругъанынг ишми барды?

— Угъай. Ачма да андан болур,— дедим.

Ол кюйнундан быстыр чулгъамны чыгъарып манга узатды.

Гасанали, къарасакъалны аты алайды, кшошумда бир-эки кюн солу дегенди да, аны ызындан тебирейме. Шапалыкъ этерге хазырланганча, женглерин да ёрге этип, мужурасын имбашына салып барады. Анда-санда артха да къарайды. Бир ауукъдан Гасанали мени дорбуннга келтиредди.

— Жетдик. Олтур, жашым.

Тёгерегиме къарайма. Арлакъда — жаныуар териле. От жагъаны къатында — мулжар. Анга да айыу териле жайылыпдыла.

Хапарына кёре, жаныуар териле сатып ёмюр сюреди. Алгъын юйюрю-юйдегиси да болгъанды. Бу уугъа кетгенлей, жер тебип, къатыны, сабийлери да юй юслерине оюлуп ёлгендиле. Дорбуннга да андан сора кетгенди. Эски жараны ашландырмас ючюн элине къайтып бир да бармагъанды.

Гасанали бла жашап тохтадым. Мени бек ариу кёреди. Кетип квалыр деп кворкъа болур эди, уугъа, сатыугъа барса биргесине элтеди. Уста учу да болама. Кийик кёрсем, бир да ычхындырмайма. Гасаналини кзууанчына чек жокъду. Жангыдан жаш болгъанча кёрюнеди. Мен да аны тюз атамча кёреме. Болса да антым манга тынчлыкъ бермейди. Не сылтау этип кетерге билмейме. Бир жол:

— Терилени шахарда иги алыр эдиле. Ышана эсенг, бир кѳауу-
муи элтип сатып келирем, атам,— дедим.

— Ышана эсенг дегенинг? Ол сѳзлени кѳалай айтдынг? Жаны-
ма тийдинг, жашым. Бек ыразыма. Жоюп окѳуна кел. Юсюнг-
башынг да тозурапды.

Учхара сѳзле ычхындыргѳаным ючюн кесиме айып этдим. Ол
огѳурлу адамны кѳлюне тиерге керек тѳйюл эди.

Экинчи кюн Гасанали мени жолгѳа ашырды. Адамгѳа тѳберге
сѳймейме. Кече барама, кюндюз а таша жерде солуйма. Шахар-
гѳа да ингирликде киреме. Сулейманны жашын тапхан кѳыйын
тѳйюл эди. Кѳайда ичги бар эсе да андады. Кабакда болгѳанын
билип, чыгѳарын сакѳлап турдум. Кѳалтырап, кесими тыялмайма.
«Тейри, мен дертими хазна жетдираллыкѳ болмам»,— деп гурушха
болама. Алай Хафисат харипни ѳлюгю кѳзюмю юсюнден кетмейди.
Антым а таукеллик береди. «Эгечими кѳанын алсам, ѳлсем да
кѳайгѳырмайма». Ол акѳыл мени жюрегиме бираз хошлукѳ бере-
ди. Кечени бир кезиуюнде Сулейман улу кѳантулукѳ эки нѳгери
бла кабакдан чыкѳды. Мен ызларындан болдум. Ары-бери аууша,
кюле барадыла. Сулейман улу нѳгерлеринден айырылып, юю таба
бурулду. Аны ызындан болдум. Эки жанына бийик хуна кѳалан-
нган тар орамда ызындан жетдим. Аяк тауушуму эшитген болур
эди, артха бурулгѳанлай, кѳкюрегине бичакѳ урдум. Битеу учху-
нумда итге окѳуна хыны сѳлешген адам болмагѳанды. Былайда уа
кѳыйын кѳадарым мени адам кѳанына бояды.

Шахардан чыкѳгѳандан сора анам, атам, эгечим эсиме тѳшюп,
кесими тыялмай, кѳп жилидым.

Гасанали кѳайтханыма чексиз кѳууанды. Тѳгерегиме айлана-
ды. Кѳучакѳлагѳан да этеди.

Арада бир кѳауум жыл озду. Адам излеген жокѳ. Ал кѳоркѳуу-
ларым да кетгендиле. Тынчайгѳанма. Гасанали: «Былай турма,
жашым, сени жашауунг аллынгдады. Элге да бара тур. Башынгы
мадарын эт»,— деп унуттурмай сагѳына тура эди. Мен да: «Не
ашыгѳыр кереги барды»,— деп кѳоюучу эдим.

Бир жол Гасанали уугѳа менсиз кетеди. Ингирде кѳайтыргѳа
айтхан эди да, келмей кѳалады. Экинчи кюн да — жокѳ. Мен
тынгысыз болдум. Кѳауалымы алып, излей чыкѳдым. Таулада мен
танымагѳан тыгѳырыкѳ жокѳду. Кѳп айландым. Гасаналини атын
айтып кѳычырама. Кесими ауазым кѳайтып келген болмаса, башха
таууш эшитмейме. Кѳз байлана артха келе тургѳанымлай, ынчха-
гѳан таууш эшитеме. Тынгылайма. «Бош эшитилген болур». Бираз-
дан кѳулагѳыма дагѳыда ынчхагѳан таууш чалынады. Техтирден
энишге секирип, кѳая тѳбю таба чабама. Барсам Гасаналини со-
лууу кючден чыгѳа тура эди. Кѳатында уа бир уллу айѳу сойла-
ныпды. Мени кѳргенде, аны кѳзлери жилтиредиле. Эринлери кѳге-
рилдиле. Чепкенини сау жери жокѳду. Кѳабыргѳасындан баргѳан

кѳан аркѳасына жыйылып, уюп тура эди. «О, жашым»,— дегенден башха сѳз да айталмады.

Гасанали, харип, жаннетли болсун, жолда окѳуна ѳлдю. Андан сора сени жауунга да мени кюнум келсин. Чекден ѳталсам деген акѳыл бла жолгѳа атландым. Бир-ѳки кѳошха кѳайтханма ансы, элге кирмей кѳп кюнлени кѳыдырып, чекге жетдим. Чек черек сууну юсюндеди. Ары жаны — туугѳан жерим. Кѳзлерим ауругѳунчу кѳарайма. Ариу, шош, мамыр жерим. Менде бир насып болурму?.. Жашырын тургѳан жеримден кѳалайны ѳтеригими белгилейме. Сууну ѳки жанында чекчилени ары-бери айланганларын кѳреме. Ала анда-санда бир бирлери бла сѳлешген да ѳтедиле, сора харх ѳтип кюледиле. Жюрегими ургѳанын сеземс. Кѳоркѳгѳан ѳтмейме, алай, кѳалтырауукѳ алгѳанды да, кесими тыялмайма. Берлакѳда кѳамишли кѳолчукѳ бла барсам, суу жагѳагѳа чыгѳаргѳа тынч болур деп ойлайма.

Кѳарангы болгѳандан сора тебиредим. Кѳамиш бѳрюча, сакѳ атлайма. Кѳамиш кѳургѳакѳды да шуухуру кѳулагѳыма элия ургѳанча ѳшитиледи. ѳки атлай да тынгылай барама. «Чекчилеге кѳрюнмей, суугѳа жетсем...— сора сау жолугѳушайыкѳ». Тутсала ѳлтюрлюклерин билеме. Тѳре алайды. Болса да аллах ургѳаннга насып кѳайда. Жанымдан ит юрген таууш ѳшитилди. Артха кѳа-чама. Итни, терк-терк солуп, жетип келгенин сеземе. Аягѳым бла басханны кѳзюм кѳрмей, кѳачып барама. Абынып жыгѳылама. Ит ал аякѳларын кѳкюрегиме салып тохтайды. Кѳарнына бичакѳны тыгѳып, итни сойландырама, сора кѳачып кѳутулама...

Кѳарт терен кючсюндю. Айланма жел кѳагѳыт журунланы бир-ге жыйышдырады, кѳкге кѳтюреди.

— Жашаууму жел кѳтюрюп кетген ол кѳагѳыт журун чакѳлы бир кѳыйматы болмагѳанды,— деди кѳарт.— Аллах манга жашау-чу ачы гыржыныдан бек уллу юлюшню кѳызгѳанмай бергенди, алай ѳлюмден а чомартлыкѳ ѳтмегенди. Чекчиледен да кѳутулдум. Туугѳан жериме кѳайталмазлыгѳымы билдим. Не амал. Гасанали харипни дорбунуна кѳайтдым. Кѳп жылларым анда ѳтдюле. Кѳарт да, ауруучу да болдум. Жюрегим адамлагѳа тартды. Ёлсем да жер башында кѳоймазла деп, жолгѳа атландым. Таулула тилерге ѳч болмаучуларыш кесинг билесе. Кимге отун жара, кимге суу ала, кѳыралда кѳп айлана келип, шахарда тохтадым. Сабийле тенгиз чокѳуракѳланы келтиредиле. Мен аланы жонуп, эгеп жарашдырама, сатама. Алай бла аууз кѳабынымы табама...

Кѳартны жапсарыргѳа кюрешеме. Ахча узатама. Ахчаны алыргѳа унамайды. Кѳол аязы бла бетими сылайды.

— Аллахха шукур, аллахха шукур. Аллахны манга жаны ауругѳан болур. Жюрегиме хошлукѳ келди. Киши жеринде атылып кѳалгѳан, туугѳан жерине термиле айланган кѳартдан тауларыма салам айт, балам.

Аны айтып, ол, артха да кѳарамай, ашыгѳышлы кетип кѳалды.

— Тамбла Минги тау тийресине походха барлыкъбыз. Хазыр-ланыгъыз. Жол узакъды. Тынгылы солугъуз,— деди пионер лагер-ни директору Исса Харунович.

Ол чачына акъ кирген, орта бойлу, бёкем адамды. Жыягъы бла сёдегей тартылгъан жара табы, аны бетин бузгъанны къой да, адамны кесине тартхан бир огъурлу сыфат береди. Ол тап Исса Харунович жашауунда кёп тюрю кыйынлыкълагъа тюбей келгенине шагъатлыкъ этеди. Алай мен лагерде тургъан жыйырмадан артыкъ кюнню ичинде чалбаш директорубуз кесини жашаууну юсюнден хапар айтып эшитмегенме.

Исса Харуновичден озгъан урушну юсюнден хапар айт деп тилесек, бек ыразы болуп, бизни тегерегине жыяр. Солдат негерлерини жигитлик ишлерини юсюнден айтып башласа, сабийле, солууларын алмай, тынгыларла.

Бу жол а ол, айтханыбызча, походха атланыргъыбызны айтды да, артха бурулуп кетди.

— Биз, пионерле, кесибиз къалгъанлай, тамблагъы сейирлик жолоучулукъну юсюнден кёп тюрю лахор этдик да, палаткаларыбызгъа чачылышдыкъ Тёшекге киргенден сора бирибиз андан, бирибиз мында походну юсюнден бир бирибизге соруу беребиз. «Мен Минги тауда болгъанма. Канатка бла ёрге кетюрюлгенме. Къалай залимди, бир кёрге эдинг»,— деди Муратчыкъ. Бизни группада андан алаша бойлу сабий жокъду. Келгенинде да алай арыкъ тыйюл эди, энди уа бютюн да семиргенди да, картофча тегерек болгъанды.

— Эх, тамблагъа дери не къадар заман барды! — деп кючсюндю эндиге дери чууун чыгъармай тургъан Вадик. Сарычач, сепгилбет жашчыкъ, Вадик, палатада мени хоншумду. Ол бизни лагерде солургъа Ростов шахардан келгенди. Вадик битеу лагерге белгили назмучуду. Аны назмусу басмаланмай бир къабыргъа газет чыкъмайды. Литература викториналада, ингирледе Вадик кёп кере саугъа алгъанды. Жырлап башласа уа, аны ариу ёнюне биз угъай, абаданла да бек суйюп тынгылаучудула.

Походха чыкъсакъ да, жыр башчыбыз Вадик болуучуду. Шёндю да ол, кесини ундуругъуну кыйырына олтуруп, къаллай эсе да бир жырны мурулдайды.

— Жашла,— деди Вадик бир заманда.— Мен суратлада бол-маса, Минги тауну былай къарап бир заманда да кёрмегенме. Болса да мен аны хар ташын, хар терегин, чёбюн да биле болурма деп алай сунама.

Жалан да таулада жаууучу уллу тамычылы сакъ жауун, тынчайыр заман болгъанды дегенча, терезелени кыстау къагъып башлайды. Биз барыбыз да сагъайдыкъ. Ызы бла уа чыпынлагъа тартылгъан темир чыбыкъла бёрюча улуп тебиредиле. Ауур тамычы-

ла уа, кюйсюз желден кзутулургъа кюрешгенча, кеслерин терезе миялалагъа бютюн къаты урадыла. Биз а тардан ургъан желни улугъанына бла сакъ жауунну терезебизни къакъгъанына шум болуп тынгылайбыз.

— Атамы къарындашы белгили альпинист болгъанды,— деди Вадик шошлукъну буза.— Эшитген эсегиз да, Владимир Суровцев.

Вадикни хар заманда да жарыкъ болгъанлай туруучу кёзлери бу жол мутхузландыла.

— Кеси да Минги тауда фашистлеге къажар сермешледе ёлгенди.— Жукълай бара эдим да, Вадикни хапарын эшитгенимде, кирпичлерими энишге басып тургъан жукъу, жел сибирип кетген арпа къууча, думп болду.

— Владимир Суровцевми дейсе? — деп секирип жеримден турдум.— Вадик, Исса Харунович аны юсюнден бир жол бизге хапар айтханды.— Сабийле олсагъатдан тешеклеринден туруп Вадикни тегерегине басындыла.

— Атамы къарындашыдымы дейсе? --- деп къатлайма мен дагъыда.

— Хау.

Кюнчыгъыш жаныбыздагъы деменгили къысыр къаяны башындан танг белги берип тебирегенди. Кече терен жукъугъа кетип, айранча уюгъан лагерь танг жарыгъы бла бирге, чибин уяча, къозгъала башлайды. Палаткаладан сабийле бир бири ызларындан чабышып чыгып, сырыйначыны аллында тизиледиле. Вадик, рюкзакъын да сыртына кетюрюп, келеди. Аякъларындагъы темир чойле бла бегитилген къалын олтанлы чурукълары, чындай кенчеги, жюи кёлеги, къара кёзюлдюрюккери жашчыкъны сынаулу альпинистге ушатадыла.

...Бийикден бийикге ёрлей баргъаныбыз къадар деменгили Минги тауну суукъ солууун бютюн бек сезебиз. Эки жаныбыздагъы таулары чыранлары, энишге узалгъанлай, бузлап къалгъан сарыуеклеге ушайдыла.

— Мен тауда туугъанма, анда ёсгенме. Алай бери хар келгеним сайын таулары ол суукъ ариулукъларында бир жангы затны кёргенча болама,— дедим табийгъатны ол аламатыкъ къудретинден кёзюн айырмай келген Вадикге.

Вадик бираз сагъыш этип турду да:

— Табийгъат ишлеген суратны алыкъа бир уста да ишлеменди, ишлеген да этерик туююлду,— деди.— Географиядан устазыбыз хар заманда да алай айтычуду.

Суукъ тау желле бир жанына сюрюндюрген нарат терекле энди тебен къалгъандыла. Кюн кёзюнден бугъуп къысылгъанча, таш тюплерине буштукъ болуп тургъан куртлагъа тюбей башлайбыз.

Исса Харунович аллыбызда барады. Аны таугъа тири ёрлегенине сукъланып келебиз. Устаз бу жерлени хар ташын, чёбюн да кесини юйюн билгенча биледи. Ол урушха дери былайтын турист къауумланы кёп кере элтгенди. Гитлерчиле Минги таугъа къутулгъанларында да, командир аны тасхачы взводха бош къошмагъанды. Альпинист, тауну къылыкъларын иги билген жаш, жалан да кеси таныгъан жашырын тырхыкла бла фашистлени тылларына кёп кере къутулуп, душманни тасхасын командованиягъа кёп кере билдиргенди.

Бир заманда, арып-талып, тар талачыкъгъа жетип тохтайбыз.

— Исса Харунович:

— Солугъуз,— деп къысха буйрукъ береди.

Ауурдан ауур бола баргъан артмакъларыбызны ашыгъышлы тешип, жерге атабыз да, кимибиз аланы юслерине, кимибиз да тыкыр ташлагъа олтурабыз. Нёгерлеримден быллай бир бийикге ёрлегени хазна болгъан болмаз. Мени да булутла башына биринчи чыккыгъанымды. Аны ючюн болур, хауа жетишмей, къыйналып солуйбуз. Эрттенликде походха кирпилдеп атланган жашланы оюн-кюкюлери селейгенди.

Исса Харунович, ышара-ышара, бизни хар бирибизге кезиу-кезиу тюрслен къарайды.

— Хомухла, арып къалгъан болурсуз дейме. Хайт дегиз! Тири болугъуз. Минги тау хомухланы суймейди.

— Азчыкъ да арымагъанма,— деди Вадик, къалгъанларыбыз чуу да чыгъармадыкъ.

— Къайгъырмаз, алай да болады. Юйренирсиз.

— Алай айтып, Исса Харунович талачыкъны ары къыйырындагъы бийик чохана къаяны тюбюндеги сыннга жанлап, башындан къалпагъын алды. Биз шумсуз, бирем-бирем аны тегерегине жыйылдыкъ. Исса Харунович сынны къатындагъы гыйы ташдан кезюн айырмай кёпге дери турду.

Мылыланиган кёзлери, ёрге бла энишге терк-терк баргъан бо-гъурдагъы Чалбаш устаз ичинден жиягъанына шагъатлыкъ этеди.

Аргъы бетде къысыр къаягъа жууукълаша да къыстау артха кете учхан тау къуш болмаса, былайда жаны болгъан жанууар барды дерге къыйышды. Деменгили тауда узакъ жортууудан къайтхан, арып, татлы жукъугъа кетген нартны терен солууу, бирде уа хурулдагъан тауушу эшитилгенчады.

— Исса Харунович, Владимир Суровцев мени атамы къарындашыды. Урушдан сора атам, ол Минги тауда ёлгенин билип, къабырын кёп излегенди. Табалмай, тюнгилюп тохтагъанында уа, эльбрусчу пионерле дядя Володя ким болгъанын, тукъум атын, къайда жашагъанын, къалай уруш этгенин, къалай ёлгенин билип, сизни газетигизге письмо жазгъандыла. Газет атабызны табып, дядя Володяны хапарын билдиргенди.

Вадик андан ары хапарын кысха бёлдю. Исса Харунович кез жиялукълары тёлюрге жетип турган жашчыкны имбашына кёлун салып:

— Сени дядянг, Вадик, чынтты тау кышу болганды. Ол ма бу сен кёлген тауланы, сени кыатында сюелген тенглеринги эллерин фашист зулмчуладан кыоруулай ёлгенди,— деди.— Володя мени бек сюйген тенглеримден бири болганды. Урушха дери да альпинистлени хазырлаган школда бирге окыганбыз. Бир туурам ётмекни эки тенг этип, бир аякдан суу ичип турганбыз. Тенги ючюн жанын берирге хазыр, адамга хурмет эте билген жаш болганды. Тау сюлесинча гиртчи, нартча батыр Володя бизни отделениябызны командири эди.

Исса Харунович, андан ары не айтырык эдим дегенча, бираз тынгылап турду да:

— Бу кыйын походха, сабийле, сизни жалан да табийгатыны ариулугун кёлюп кыайтыгыз деген акыл бла атландырмаганма. Сиз бююнню насыплы сабийлигиз ючюн жанларын берген жигитлени билирге керексиз.

— Исса Харунович, дядя Володя кыалай ёлгенини хапарын билемисиз? — деп сорду Вадик.

Биз, не айтырык болур дегенча, устазыбызны бетине бирча кыарадык. Исса Харунович кёлге дери сагыш этип турду. Чат тауну тёлпесине ёрлеген кюнне да бир кыарады. Башындан урган жел, кыаты болмаса да, бираз суууксурата башлады. Юсюбюзге жылырак затла кыаплап, Исса Харуновични хапарына тынгыларга хазырландык...

— Историядан устазыгыз айтхан болур, гитлерчи командование бизни жерлени юсю бла ётюп, Бакуну нефтине кыутулур ючюн дыгалас этип кюрешгенди. Ол муратларына жетер ючюн фашистле не адам кючлерин, не техникаларын аямагандыла. Ала, былайтын ыфчык бла аууп, Бакуга кысха жетип кыалырга умут этгендиле.

Владимир Суровцев бла мен кыулук этген тау-стрелковый батальонга Минги тауга кыутулган фашист аскер бёлюмлени думп этерге буюрулган эди. Ма бу сиз кёлген тар ауузну да, душманны бир солдатын жибермей, сакыларга керек эдик. Алыкыа былайга келгенибизге кёл болмай эди да, тауга кыутулган душман аскер кыаллай бир болганын да билмей эдик. Кысхасы, башыбызда душман, тюбюнде уа — биз...

Жаз башы заманды, алай болганлыкыга, суук желле бла кыарлы боранла бир бирлерин терк-терк алышындырадыла. Башыбызда «хоншуларыбыз а», бир тынгысызла болуп чыкыгандыла да, атып, не кече, не кюн тынчык бермейдиле...

Алай айтды да, Исса Харунович, кесини ол сёлзлерине ыразы болганча, жарык ышарды. Ол кезиуде Чаты башы табадан гюрддеген тауш келип, бизни барыбызны да сагыйтды. Агыч кёл-

пюрню юсю бла минг арба ётсе, тюз ма алай таууш эте болур. Бизден ташада болгъаны себепли, къар юзюлгенни къарап кёралмадыкъ. Алай къарлы туман, бурдум этип, ёрге кётюрюлдю да, мычымай, чатны жапды...

Болса да биз тюбюнден къарап туругъа деп келмеген эдик. Ол сиз кёрген кюнлюм бетден топладан атып, душманны топларын бла миномётларын думп этебиз. Душман позицияларын биринден сора бирин къоя, бийикден бийикге чыгъа баргъаны къадар, аны кючю да таркъая баргъанын ангылайбыз. Алай болмай амалы жокъ эди. Биз, ёз жерибизни душмандан къоруулай, къазауат этгенибизни билгенча, хар таш, хар терек душман окъгъа кеслерини ёшюнлерин салып, бизге тыянчакъ боладыла. Гитлерчи малгъунланы уа хар атлагъанлары сайын аякъ тюплеринде от жанады, жер оюлады. Болса да, биз душман тауда къаллай бир кюч жыйышдыргъанын шарт билмей эдик.

Арада бир къауум кюн озады. Бизникиле таугъа ыхтыргъан гитлерчиле осал халда болур эдиле,— немецлилени тасхачы самолётлары биз уруш этген тийрени терк-терк жокълап башлайдыла. Бир эрттенликде уа узакъдан самолётланы гюрюлдеген тауушлары эшитиледиле. Алгъа тунукъ гюрюлдеген таууш, артдан артха уллудан уллу бола келип, Чаты башындан къутулгъанлай а, къанжал тауушха айланады. Ала фашист самолётла болгъанларын ангылайбыз. Олсагъатдан, кюй къошну къуршалап келген къыртчыгъалача, тегереклерин «мессерле» алып, эки ауур самолёт тюз башыбыздан чыкъдыла. Тауну къабыргъасына жууукълаша келгенлей, самолётла, кюбюрлеге ушагъан уллу ящиклени парашют бла атып, къыстау артха айландыла. Алай жел кюн эди да, парашютла не душман таба, не да бизни таба тюшер акъылда туююлдюле. Жел аланы Сызгъа башы таба алып кетеди. Биз да алай тургъанлай, Суровцевни да, сени да командир чакъырады деп, комбатны болушлукъчусу келди.

Штабха мычымай жетдик. Блиндажгъа кире келгенибизлей окъуна командир соза турмай:

— Парашютла фашистлени къолларына тюшмезге керекдиле. Бу жерлени бирсиледен сиз иги танийсыз. Қалай да этигиз, гитлерчиледен алгъа болугъуз! — деп къысха буюрду.

Сора, ангыладыгъызмы дегенча, командир кёзюбюзге бираз къарап турду да:

— Ящиклени бирин кюймай чачдыргъыз,— деди.

Душман самолётла атхан ящикле тюшген жер бизден эсе душманнга жууукъду. Алай бизни бир онглу жерибиз: алайланы душмандан эсе биз иги танийбыз.

Володя бла мен Сызгъа башында азмы болгъанбыз? Альпинист усталыгъыбызны биринчи атламларын анда этгенбиз, биринчи зачётларыбызны да анда бергенбиз.

— Есть! — деп биз экибиз да артха женгил бурулабыз.

Тышына чыкыгыаныбызда уа, эрттенли бери аз себелей тургъан кириш, къар къатыш боранга айланып, бёрю улугъанча, тегерекни бурдум эте тебиреди. Биз таулада кюн терк-терк тюрлене туруучусуна юйренгенбиз да, анга артыкъ эс бурмайбыз. Шинелле-рибизни тышындан наиктакала кийип, мычымай, жолгъа атланабыз. Володя аллымда барады,— деди, бираз сагыш этип тургъандан сора, Исса Харунович.— Мен а аны ызындан... Урушха дери жыллада экибиз таугъа чыкысакъ да алай болуучу эди. Не кыйын ёрлеу болса да, кеси алгъа бармаса унамаучу эди.

Алайды да, биз жолгъа атланабыз. Тююнлей барса, Сызгъа башы артыкъ узакъ туююдю. Ингирге турмай жетерге боллукъбуз. Алай душманны не акылы болгъанын да билмейбиз. Огъары сызгъа бла угъай, Къыямат бла барса, душман бизден алгъа боллугъуна сёз жокъду. Алай туюул эсе уа, ары биз алгъа келликбиз деп, Володя бла мен алай хапарлаша келебиз.

Кюн тюшден ауа, Къара дуппургъа жетибиз. Тююн айтсам, мен алайда бир кесек солургъа угъай дерик туюул эдим. Володя уа, жугъутур кибик, ташдан ташха секире, наикдкасыны жибиген этеклери желде кёрюкча кёбе да, чёге, кыстау алгъа барады ансы, бир да мычыр акылы жокъду.

Къара дуппурну аргы бетинден Сызгъа башы кёол аяздача кёрююучюдю. Аны Владимир бек иги биле эди. Дуппурну чегет жанында Ауана ташха жетгенлей, Володя тохтады.

«Былайда бир кесек солуюкъ»,— деди да наикдкасын тешип, аны юсюне тыянды. Сора, кёзюлдюреуююн алып, Сызгъа башы таба кёп къарап турду.

— Ашыгыргъа керекди. Парашютла, мен ангылагъандан, Къара агъачха тюшгендиле,— деди Володя.— Биз наикдкаланы жангыдан юсюбюзге къаплап, жолгъа атландыкъ.

Къара агъачха кысха жол бла терк чыкыдыкъ. Володя жангылмагъан эди. Эки парашют бир бирге жууукъда тюшгендиле да, кёп излей айланмадыкъ. Биринде патронла, бирсинде уа автоматла. Гранатла бла уруп, экисин да чачдырдыкъ. Ючюнчюсю уа...

— Тапмай къайтыргъа арталлы да жарарыкъ туююдю. Душман да къарап тура болмаз,— деди Володя.

Биз ючюнчю парашютну излей, Сызгъаны ичи бла кыстау энишге айландыкъ. Тюшден сора кириш да тохтап, танг тюзелип тургъан кюн жангыдан тюрлене башлагъанды.

— Къарайма да, бу жол жауун иги сермерик болур,— деди Владимир атлагъанын не аз да селейтмей.

Сызгъаны эки тенгине жете келген болур эдик, аргы бетде бийик наратха тагылып къалгъан ючюнчю парашютну да тапдыкъ. Бирден автоматла бла атып, парашютну бауларын кыркыдырдыкъ. Сызгъагъа келип тохтагъан ящикни олсагъат окъуна биягыча гранатла бла чачдырдыкъ: аланы кётюрюп айланыр за-

ман туюл эди. Алай бла немецлиле консерва банкаладан да кыру кыаладыла.

Биз а, келген жолубузга чыгар ючюн, Сызга башына кетюрюрге керекбиз. Ол кезилеге жауун да кыстау кыуоп башлаганды. Экибиз да буйрукну толтурганыбызга кыууана келебиз. Кыара ташха жетерге алай кеп кыалган болмаз эди, бир заманда автомат чыккырдаганы бла окъланы, ачы сызгырып, башыбыз бла озганлары бир болдула. Биз, кыайдан атылганын иги билалмай, жерге бауурландык. Бир кесекден бутум юзюлюп кентгенча болду. Жаралы ишти болган болурма деп кыарасам, балтырымдан ок тийип, чуругум кыандан толуп тура эди. Володя терк оккуна чуругуму тешди, байлады, бутуму ергерагындан кыанын тохтатырча, кыаты буудурду.

— Фашистле, баям, бизни жолубузну кесерге умут этедиле. Биз аланы алдарга керекбиз,— деди Володя. Сора бираз сагыш этип турду да: — Бурунгу жыл былайтын, аз энишгерек туюнгенлей, туристлени кысыха жол бла Четге чыгарганыбыз эсингемиди? — деп сорду.

— Хау, — дедим, бютюн бек ауруй барган бутуму сылай.

Володя, мени онгузлугуму эслеп, бауурланып турган халында билегими имбашы бла атып тутду да, ауур машокну кетюргенча, аркысына миндирди. «Кесим да сюркелаллыкма»,— дерге кюрешдим. Тынгылауну салып, кийикле жалауга эниучю жаргелчик бла энишге сюркелип тебиреди.

Биз кыая башы талачыкдан ётюп, Чет жолуна чыгарга керек эдик. Володяны арталлы да арыган хали жокду. Аны кый, лаккырда оккуна эте келеди.

Бутум ташха тийип сынсысам: «Тёз, кыарындашым... Энди кеп кыалмаганды... Кёрдюнгю. Биз ол малгунланы кыалай алдык»,— деп кёл этдиреди. Мени жарамдан эсе Володяга жюк болуп, кыолун-аягыи байлаганым бегирек жарсытады. Кыоркыган деген а Володяча, эржюрек батыр альпинист бла адамны эсине да келлик туюлду.

Баям, гитлерчиле биз башха жол бла кетгенибизни сезген болур эдиле,— талачыкга тигелегенибизлей, артыбызда немецли солдатланы:

— Русь, халт! — деп кычырганларын эшитдик.

— Бир игилиги, фашистле бизни алыкка кёрмегендиле. Сора бизге бу ачык жерден эсе, алагга Гелеулюню башы ташлада тюбесек тапды,— деди да Володя мени кыолтугумдан тутуп, аягы юсюме салды. Болаллыкмыса дегенча, манга тюрслеп кыарады да, бир кыолу бла белимден тутуп, дуппур артына ашыгышлы аудурду. Билмейме, тегерекни, башны кыармай кыалмаган эселе, гитлерчилени ауазлары ёчюлгендиле. «Ай, алай а болга эди. Энди Гелеулюге да кеп кыалмаган эди»,— деп, кеси кесиме алай айтып

бошагъынчы, онг жаныбыздан чабып келген фашистлени аякъ тауушлары эшитилдиле.

Хапарыны алайына келгенинде, Исса Харуновични кёзлери дагыда толдула. Башында алтын суу ичирилген жулдузу болгъан, мермер ташдан ишленген сынны, жапсаргъан этгенча, акъырын сылайды...

— Гитлерчиле, дуппур артындан чыгъа келип, ызыбыздан от ачдыла. Эрляй, бир жаймаракъ ташны артына бугъуп, экибиз эки жанында бауурланып тохтадыкъ. Бир, эки, юч деп жетеуленни санадым.

— Иги жууукъ келгинчи атма.— Бу кёрюннгенледен сора жокъ эселе ишибиз тынчды,— деди Володя ташны ол жанындан.

Биз биягъыча тынгылап турабыз. Окъла башыбыз бла, жаныбыз бла сызгъырып ётедиле. Мылы жерге кирген окъла, суу къуюлгъан мыдыхча, пырс-чырс этедиле.

Жерге бауурланып тургъан гитлерчиле жангыдан кётюрюлюп, аяусуз атханлай, алгъа ёшюн уруш этедиле. Ол кезиуде Владимир:

— Заман болгъанды,— деп билдиреди.

Экибиз да бир кезиуде автоматладан от ачдыкъ. Эки фашист, къолларын кенг жайып, ташха абынганча аудула. Къалгъанлары уа бауурлангандыла.

— Володя, кёремисе? — дедим.

— Хау,— деди ол биягъы сабыр ауазы бла.

Дуппурдан гитлерчилени жангы къаууму бери аудула.

— Иш осалгъа айлана болур дейме. Гранатларынгы хазыр эт! Биз аланы мелте этмей, жаныбызны саулай бермек,— деди, болушлукъ келгенине батыр болуп, баш кётюрген фашистлеге от ачды. Гитлерчиле дыгаласха къалып, биягъыча жерге жабышдыла.

— Артха кетип, табыракъ позицияны алыргъа керекди. Бутунг къалайды? — деп сорду Володя.

Алай ууучлаучула бауурланган халларында бизге иги кесек жууукъ келгенлерин сездик. Биз аланы къутургъан итлеча къызаргъан кёзлерин окъуна кёребиз. Артдан келген къауум да алдагъылагъа къошулуп, биз жунчурукъ суна болур эдиле, ёрге туруп, алгъа таукел тебиредиле. Экибиз да гранатланы атып, бу жол да кёплерин сойландырдыкъ. Сатырлары иги кесек селейсе да, гитлерчиле, алгъа ёшюн урууларын къоймай, бизни къуршаларгъа умут этедиле. Биз гранатланы дагъыда атабыз. Автоматларыбызны быргъылары къызгъан окъуна этгендиле. Володяны:

— Сизге саугъам хазырды! Жууугъуракъ... Энтда да...— деген сёзлерин бир бири ызындан атылгъан гранатла тунчукъдурдула. «Ах!» — деген ауаз мыйымы бир бек ачитды.

— Володя!... Володя! — деп сёлешдим.

Алай тенгим жууап кьайтармады.

Терк окъуна ол баурланып тургъан жерге сюркелдим. Влади-мирни миялача сууукъ кёзлерин кёргенимде, къаным къартыкыгъа сыйынмай, кьутурдум — ачыу эсиртди, жарамы унуттурду. Сора секирип ёрге турдум да, гранатланы бир бири ызындан быргъап, автоматымы малгъунланы юслерине бурдум.

Алайлай тюз къатымда от жанды. Ачы таууш этди. Таш-топуракъ ёрге кётюрюлдю. Дуния къарангы болду да къалды. Окъ-топ атылгъан тауушла да эшитилмейдиле. Къайры эсе да бир терен кьулдеге кетип баргъанча болама, мен ёрге турургъа, жер да мени кесине аяусуз тартыргъа кюрешгенча кёрюнеди. Кёк къарел-дисинде ёчюле да жана тургъан бир мутхуз жулдузла болуучуду-ла, алагъа ушаш мыйымы теренинде бир зат жилтирейди. Къа-рыуум кете баргъаны кьадар, аны тас этерге кьоркыгъанча, ол жангыз жилтинчикге кьадалгъанлай турама. Ол бирде ёчюледи. Жилтин къарангыгъа кёмюлсе, къайгылы болама. Жангыдан кёрюнсе — кьууанама. Бир кесекден дагъыда тас этеме. Бу жол а къайтмады жашау бла мени бирге байлап тургъан ол мутхуз жил-тинчик...

Андан арысын билмейме. Кёпмю, азмы тургъан болур эдим, бир заманда къарангыны теренинден биягъы жилтинчик кёрюндю. Энди ол жууукъдан жууукъ, жарыкдан жарыкъ бола келеди. Иги да къаршы келгенинде уа ол бир уллу, кызыу шар болуп, мангы-лайыма тийгенча кёрюндю. Элгенип кёзлерими ачама. Абери кёр-мейме. Тёгерек къалын туман басханчады.

«Къайдама мен? Не болгъанды манга? Туман нечик къалынды. Абери кёргюзтмейди да».

— Мен къайдама! — деп кычырдым, ол сагъышларымдан кьоркьуп.

— Мындаса, жаным. Госпиталда.

Аллай бир жумушакъ ауаз кьулагъыма аз-маз эшитилди.

Ол кезиуде биягъы жилтин кёзюме кёрюндю. Ол энтда да узая-дан узая, мутхуздан мутхуз бола тебиреди. Тыяргъа, ажашдыр-мазгъа кюрешдим. Алай кетди да къалды. Мен да, биягъыча къа-рангылыкыгъа батдым.

Экинчи кере уяниганымда уа бек алгъа бурнума дарман ийис урду. Ундурукъ кыйырында олтуруп, манга къарап тургъан акъ халатлы тиширыуну кёрдюм.

— Къайдама мен?

— Госпиталдаса. Уянмай къаласа деп кьоркьуп тура эдим да, аллахха шукур. Энди иги болдукъса. Хорладынг ол начасны, — деди жукъламай тургъандан болур эди, кызаргъан кёзлерин ууа. — Ма сау ыйыкъ болду, сен эсинге келалмай тургъанлы. Энди хайт де, жигит! Бегирик ненг кыйнайды? — деп сорду ол тиши-рыу, бармагъы бла бууунумдан кысып.

— Башым.

— Контузиянг уллуду да анданды. Тохтарыкыды.

Сора, жуурганны кётюрюп, бутума къарады. Жарамы тегеринден къаты, къаты басды. Аны ачыгъаны кез жашларымы иш да келтирди. Тишлерими къаты: кысып турама. Врач а хыны узалгъанын кьоймайды. «Да-а-а»,— деп ол бир ауукъ заманны сагъыш этгенлей турду. Къадарым бу акъ халатлы тиширууну кьолунда болгъанын ангылайма мен да. Кёзлерине соруулу къаракъанлай турама.

— Къарала башлагъанды жаранг, жаш. Алай болмагъа эди деп, тура эдим да... Операция этерге керекди. Соза турмай.

Врач жарам дагъыда къарады, биягъыча хыны тийди, къармап кёрдю. Сора, терк-терк атлай, чыгып кетди.

Энди башымы ауругъаны да сынтыл болгъанды. Врач да, айтханыча, кёпге созмады. Алай айтып кетген кюнню ингиринде окъуна жангыдан ашланып тургъан жарамы ачып, тынгылы тазаладыла. Бир къауум кюнден кесек заманчыкыгъа тура башларгъа эркин этдиле.

Ол кюн Володя бла мен фашистле бла къалай сермешгенибиз аз-аз эсима тюше башлады. Негерими «Малгъунланы мелте этмей, жаныбызны саулай бермек!» — деген сёзлери бусагъатчыкыда айтылгъанча эшитиледиле. Ол кьоркьуулу сагъатда эржюрек жаш «Бутунг къалайды?» — деп, мени къайгылы болгъаны да. Бизни окъладан сакълагъан ташла, гелеу кырдык, Володяны сууугъан кёзлери, аланы кёргенден сора, кьутуруп, фашистлеге от ачханым, тюз къатымда гранат чачылгъаны — барысы да кез аллыма келдиле. Ол татлы тенгимден айырылгъаным шёндю да ачытды жүрегими. Алай андан ары не болгъанын, не бек кюреше эсем да, билалмайма, кез аллыма келтиралмайма...

«Къалай тура болурла негерлерим. Ким бар, ким жокъ». Бу сагъышланы эте, тыякыгъа тыяна, коридорда ары-бери айлана тургъанымлай, комбатыбыз кирип келди. Атасын эрттеден да кёрмей туруп, тансык болгъан сабийча, аллына чапдым. Не айта-са, ол кюн менде бир кьууанч бар эди! Не сорама, не къалама. Жууап этип окъуна жетишалмайды комбат.

Комбат Володяны бла мени фашистле бла сермешибиз къалай бошалгъанын айтды.

— Кыстау автомат, гранат атылгъан тауушланы эшитгенлей билген эдик сиз немецилеге тюбегенигизни. Олсагъат окъуна взвод солдатны алып чыккыдым жолгъа. «Сау болгъа эдиле ансы»,— деп бек ашыгъабыз. Жууукъдан жууукъ бола келгенибиз къадар автомат, ушкок тауушла да акъырындан акъырын бола барадыла. Ол бизни бютюн да адыргы этдиреди. Солдатларымы ашыкыдырама. Гелеулуге терлегенлерибиз барып чыгъабыз...

Алайгъа жетгенде, комбат картузун башындан алып, терезе аузуна салды. Сора тёп-тегерегине къарап чыккыды.

— Бир жан-жануар жокъ. Тегерек атылгъан патрондан топ-

па-толу. Бир бирлери сууугъан окъуна этмегендиле алыкъа. «Комбат! Бери келигиз! Былайдадыла!» — деп кычырды солдатладан бири таланы ары кыйырындан. Алайгъа мычымай жетеме. Бир уллу жассы ташны артында Володя. Битеу жерни къучакъларгъа кюрешгенча, къулачын кенгнге жайып, бауурланып жата эди.

— Къайдады Исса уа?» Сени излей, алайда биз къарамагъан таш-төпуракъ къалмады. Кечгинлик, къарындашым, ишекли да бир болама. «Къоркъуп, хомухлукъ ишми этген болур. Угъай, ол мен таныгъан Исса алай этерге амалы жокъду. Угъай!..»

«Жесирге алып а кетген болурламы?». Ма ол эсима дыркъ тюшюп къалды. Тюбешир жерибизни да белгилеп, экиге бөлүндюк. «Узакъ кеталлыкъ туююдюле. Жоллары ёрдю. Аны юсюне да жюклери барды», — дедим да гитлерчилени ызларындан кыстау болургъа буюрдум. Узун сёзню кысхасы, сени ма алай къутхаргъан эдик, Исса.

Сора «Теркирек сау болургъа кюреш. Ишибиз кёпдю», — деп комбат мени къаты къучакълады да, честь берип, терк чыгып кетди. «Хау, тюз айтаса, багъалы комбатым, терк сау болургъа керекме. Алыкъа ишибиз кёпдю».

Хапарла

I

БАЛДРАЖЮЗЛЕ

Къар жауа, кюн да, мычымай, аны эрите тургъан кезиу. Юй башларындан бузла салынып, бурунларындан тамычыла акъырын тамадыла. «Жаз ийиси бурнуна урмаса, отунчуну отунда, суучуну сууда къояргъа» жаныгъан балдражюзлени заманы. Терк-терк ура тебиреген жылы желле жаз башы кесини орнун алыргъа ашыкъгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Бир бѐлек айны къыш сууугъундан буюгъуп тургъан агъачха жан киргенди. Къыш сууукълада юйле тийресинде кечинген чорбат чыпчыкъла кеслерини уяларына жууукъгъа кѣчгендиле. Жумарукъла, къар тюбюнден чыгып, «кр-р-рт, кр-р-рт!» — дей, бир бирлерин чакъырадыла. Къышны узуну тюшген терен къарны кюнню жылыуу жумушатханды. Кече бузлай, кюндюз а жумушай тургъан къар, хант тузча, зыбыр болгъанды. Энди жумарукълагъа кече къар тюбюне кирип жатаргъа къоркъуулуду; къарны башы къатса, жумарукъ, тышына чыгъалмай, тунчугъуп къалыргъа боллукъду.

Агъачны къалынына кире баргъанынг къадар, жаныуарланы ызлары аллай бир кѣп болады. Мингжыллыкъ деменгили чинар терекни тюбю, сынган сабан агъач чучхугъанча, къазылыпды. Ол агъач тонгуз сюрююню ишиди. Чинар, чертлеуюк, къыш къар тюбюнде къалгъан агъач алмаланы излей, тамыр къаза, ала бир ке-

чеге талай жерни чучхуп кетедиле. Сора экинчи кечеге дери, къалын чырпыны, къамишни ичинде жатадыла. Кёз байлана, биягы сюрюу кечеги жумушуна атланады.

Тёгерек таланы ортасындагы къарт кертме терекни тубюнде тюлкую аякъ ызла... Ол терекни төгерегине, тепсеген этгенча, нек айланган болур? Хыйлачы тюлкую, баям, ким эсе да ызындан болган биреую ажашдырыгъа кюрешгенди.

Мен хыйлачыны ызын ызлай тургунчу, къаражух парийим сызгъа ичинден бир къоянны къуууп, талагъа чыгъарды. Тиккбулакъ ачыкгъа чыкгъанлай, абызрап, ары-бери бир-эки секирди да, Қаражух энди жетеди дегенлей, тик ёрге окъча атылды. Парий, кау-кау эте, къоянны ызындан болду, алай, къоян терк узайып баргъанын кёргенде, гыз-гыз эте, къуйругъун булгъай, къатыма келип, сойланып тохтады.

Ингир алагъа, къар эрип, саркъгъан суучукъла бузлап тохтаидыла, къарны бети къаты болады. Энди аякъларынг къаргъа алай бек батмайдыла. Кюнню жылыууна уянган агъач, кечеги сууукъну келлигине бюсюремей тынгылагъанча, шош болгъанды.

ЖАЛЧЫ

— Ол заманда мен сизден уллу болмаз эдим,— деп башлады сёзюн аппа... Ол а атлагъа къараучуду да, биз алагъа минип, суу ичирип къайтарыгъа, аппаны хапарларына тынгыларгъа бек сюе эдик.— Алайды, сизден уллу туююл эдим. Школгъа жюриогенни къой, школ деген сёзю эшитген да этмеген эдим. Юйюрюбюз уллу эди. Туура он жылым да бола болмаз, атабыз мени Қамгъут бийге жалгъа берди. Ол а, Қалгъан деген къойчусуна болушлукъчу этип, таугъа жиберди. Қалгъан аман адамды да, не сылтау бла да кюнден бир-эки туюмей къоймайды. Бийден эсе, Қалгъандан бек къоркъама. Бий къошха санлап бирде болмаса келген да этмейди. Қалгъан а, башыма уллу таш болуп тюшгенди да, жашаууму алгъанды. Танг аласы бла туруп от этген да — мен, суу келтирген да — мен, къойлагъа бичен атхан да — мен. Қалгъан ары дери мулжардан турмаучуду. Турса да, жангыз бир гылжа ийнек барды да, аны саугъандан башха зат да этмейди.

Бир кече къар терен тюшюп чыгъады. От тиргизип, къойлагъа бичен атаргъа атландым. Алай къар тюз белиме дери келеди. Буруу, дорбундан арлакъда, ышыкъдады. Алайгъа терлегеним барып жетдим. Алай къойланы кёрмедим. Бурууну ары къыйырында гёзенец ауупду. Чач тюклерим ёрге турдула.

— Не от тюшгенди? Нек къычыраса? — Қалгъан, къапталын имбашына атып, тышына чыкъды.

— Қойла!..— Андан ары жукъ айталмай, аралып къалдым. Ишни халын ангылап, Қалгъан башындан тутуп, хахай эте,

бир ары, бир бери чапды. Сора гургун солуу эте, кьаргъа акьырын чёкдю. Сабийча кьычырып жилияды.— А-а, малгьун, юююю кьуртуп кьойдунг да! А-а, малгьун! Не этейим! Гёзенекни кьысмай кьойгъанса! «Ышаниган башны ит ашар»,— деп болдум.— Алай бла, манга айтмагъаны кьалмады. Аузуна келгени аямай тёкдю. Алай, не сейир, не алаMAT, кьол жетдирмеди.

— Бар, итден туугъан, Чобар кетген кьаяны этеклеринде тегерекни иги кьарма! Мен бу жанына кьарайым. Ой, мени башым кьуругъан, тели сабийге ышанып, — дей, кьол ашагъан тюлкюча, аякълары чалдише, Жалкъа таба кетди.

Чобар кетген кьаяны этегине тюшден аяа жетдим. Белиме дери жибигенме. Терлеп, суу-салам болгъанма. «Шо былай тыянып, бир кесек солусам эди»,— дейме кеси кесиме. Алай кьойланы табаргъа керекди. Бир жерде ыз кёрмейме. Баям, кьойланы ызларын кьар жапхан болур. Бёрю юркютмесе, терен кьарда узакъ кеталлык туююлдюле.

Мен айланмагъан жер кьалмады. Кьойланы табалмадым. Кюн да бата башлагъанды. «Кьойланы тапмай келсем, Кьалгъанны тыягъы да кесин кёп сакълатмаз. Алай, не болса да, кьошха кьайтыргъа керекди». Кеси кесиме кёл этдиргенликге, кьарыуум тауу-сулгъанды. Чобар кетгенден иги кесек узайгъанма да, туура, анга жетерге окьуна кьарыу кьалмагъанды. Кьыш кюн кьарыш бла бирди. Кьыстау кьарангы болуп келеди. Энди кьошха кьайталмазымы билдим. «Кьойла жокъдула да, жокъдула, алай бу кьыямада кьурушуп не да бёрю азыгъы болуп а бир кьалмагъа эдим»,— деген сагъышла акьылымдан кетмейдиле.

Чобар кетгениге кёп кьалмагъанды. Алай, арыгъандан болур, жолдан артыкъ кьорагъанча кёрюнмейди. Кьарангы болгъанды. «Эрттенликге дери эски ыстауатда кьалырма. Анда мулхар, сыгын да болур». Алайгъа жете-жетмез, жомакъда айтылыучу жети башлы эмеген келгенча, бир боран келди. Дуня кьатыш-кьара болду. Тегерекден кьарны бир жерге жыйышдырып, ызы бла кёкге кётюрюп, сора айландырып бетиме ургъанчады. Бирде бёрюча улуйду, бир жаралы айыуча ёкюреди.

Эски ыстауат ышыкъ жерди. Насыбыма, мулхар, сыгын да бардыла. Кьуудан а бир заманда кьуру болмагъанма. Кертисин айтсам, мени андан уллу байлыгъым жокъ эди. Хау, эрляй от тиргиздим. Боран да, кьутургъан итча, биягъы «сынжырын чайнайды», сууугъун дорбуннга да жетдиреди. От жылыуу суу быстырларымы тылпыу этдиреди. Жылынган санларым бошайып, эриген сапынча, хыра болгъандыла. Кьолуму, аягъымы кьымылдатырыгъым келмейди. Кьаты болургъа кюрешеме, алай жукъу бютюн бек кьыса барады. Жукъларгъа жарарыкъ туююлдю. Жыйын бёрю келирге боллукъду. Жукъу ёлюмдю.

... Бир бийик хунадан кетгенча болама. Асыры кьоркьгъандан

жюрегим тамагыма тыгылады. Жерге тийгенча болуп, кьоркьуп уянама. Жюрегими дып-дып этгени тохтамагъанды. От ёчюлген эди. «Жукълап кьалдым супама!» — деп эрляй мулхаргъа узалама. «Бёрю!!!». Солууум тыйылды. Къарангыда жилтинча жаннган кёзле... Бир ауукъдан алай жилтинле кёп боладыла. Кёзюме кёрюне болурла деп, уууп да кёреме. «Угъай, жыйын бёрюдю. От, жалан да от! Алайсыз кьутулуу жокъду». Кьолум жетген жерден мулхар жыйып отну тиргиземе. Бёрюле, от жарыгъындан элгенип, арлакъгъа секиредиле да, гюрен олтуруп тохтайдыла. Кьоркьугъандан болур, жукъу арталлы да кетгенди. Отну уллу этеме. Санлап бирде жана тургъан сыгынны бёрюлеге атама. Ол заманда бёрюле хырылдап артха секиредиле. Дагыда, таланмагъан, биягъы жерлерине кьайтып олтурадыла. Танг тюбюнден белги бере башлагъанда, бёрюле да кетедиле. Алай кече жукъламай тургъан кьалай кьыйынды. Ырмах болгъанма да, олсагъат, айран уюгъанча, жукълап кьалама...

Дорбунубуз! Ол тюшюм болур эди. Угъай, угъай! Тюшюм туююдю! Тюшюм туююдю! Кьойла, бёрюле! Бёрюле!!! Кьычырыгыма уянама. Кьалгъан от жагъада олтуруп, чабырларымы тизе тургъанын кёрюп, сейир-тамаша болама.

— Кьойла!.. Мен кьайдама?!

— А-а, уяндынгмы? Асыры кьаты жукълагъандан, уяталмай, ат бойнунда алып келгенме. Жоюлуп кьалыргъа аздан кьалгъанса. Кьойла узакъ кетмеген эдиле. Артха сюралмай кьатларында кьалгъанма. Эрттенликде сени кьайтмагъанынгы кёргенимде дуня башы тюбюне болгъанча кёрюннген эди. Былайдан кьалай чыкъгъанымы билмейме.

Кьалгъанны бу жол сёзлери, жау жакъгъанча, жумушакъ эшитиледиле. Сууукъ кьараучу кёзлери энди жылыннгандыла. Кьууанчыма чек жокъду. Мулжарымдан секирип туруп, нёгерими бойнуна тагъылдым. Кьыйын сабийлигим эсимеми тюшдю, огъесе ата жылууунму сездим, жюрексинип жилядым. Кьалгъан да кьол жаулугъу бла кёзлерин терк-терк сюртдю.

Сабийлигибиз ма алай озгъанды, балаларым,— деди да аппа сагъышлы тынгылады, сора, ариу акъ сакъалын сылай, огъурлу ышарды. — Энди школгъа барыр заманыгъыз жетгенди. Кеч кьалмагъыз, токьуларым, барыгъыз. Ингирликде бир алапат жомакъ айтырыкыма сизге. Барыгъыз, иги окьугъуз, тап жюрютюгюз кесигизни...

Аппа, чаришге чапхан атлача, бир бирлерин кьуууп, узая баргъан сабийлени ызларындан кёпге дери кьарап турду. «Насыплы тёлю. Сизни кюнюгюз бир заманда да мутхуз болмасын!»— деди кеси кесине.

Табиятны эрттеден таныйма. Узун бойлу, келбетли тиширууду. Чачы агъарса да, субайлыгызы тас этмегенди. Элде уллу намысы жюриген адамды. Колхозда алчы ийнек сауучуду. Правлени члениди. Жашы бла кызы бардыла. Ариу кылыккылы, адепли адамладыла.

Газетин иши бла Табиятны элине бара-келе туруучума. Аны ишини, негерини юсюнден жаза турганма.

Бу жол да Табиятны кыонагыма. Алай аны ишини не да колхозну юсюнден жазар акылым жокъду. Бу жол эски шагъырейими юй жашаууну юсюнден жазаргъады умутум. Табият, хар замандача, жарыкъ тюбейди. Кыонакыбайлыкъ эталмай да кыалмайды. Аны жашауундан кеп зат билеме. Болса да хапарын кесинден эшитирге кыаст этгенме да, Табият угъай демегенди.

— Мени жашауум, ишим да башхаладан айырмалы туююлду,— деп башлайды Табият хапарын.— Кесинг керегенликден, ишими бир кюн да кыоймагъанма. Сабийликден окъуна ишлерге юйреннгенме. Жашауум артыкъ сыйдам болгъанды деп да айталлыкъ туююлме. Алай насыбым тутмагъанды десем, ётюрюкчю болдукъма. Ал тюбеген баш ием бла, жаннетли болсун, кеп жашамагъанма. Ичгини ызындан сюрген адам эди да, кеп кыйнагъанды. Жоюлуп да аракыны палахы бла кетгенди.

Табият, хапарын тохтатып, кепге дери сагыш этип турады. Ким биледи, ол заманлада таннга кез жашлары жастыккыны жибте чыгыучусу эсине тюшген болур. Аны сагышларын белмейим деп мен да тынгылайма.

— Артда бу эки сабийни атасына тюбедим. Юйюне элтди. Туюмеле кибик, эки сабийчиги да кеслери алларына ойнай тура эдиле. Аталарын кергенде, кычакчыкыларын кенг жайып чапдыла. Эрттеден бери кермей турганча, бойнуна тагылдыла, уппа этдиле. Манга уа тюрслеп кыарадыла.

— Салимчик бла Лейлячыкъ, энди сизни анагъыз барды. Айтханын этигиз,— деди ол.

Мени ёксюзчюкlege жаным ауруду. Аланы кыойнума кысаргъа умут этдим. Алай экиси да менден, кийик улакчыкылача, юркдюле. Аталарына кысылдыла. Манга уа биягыча тюрслеп кыарадыла.

Ол кюн аталары рейсге атланырыкъ эди да, сагышлы чыгып кетди. Мен сабийле бла кыалдым. Салимчик бла Лейлячыкъ печге кыысылып сюеледиле. Олтурургъа унамайдыла, селеширге уа — бютюн да... Мен аланы жуушдуругъа кюрешеме, «Токълучукыларым, ариучукыларым»,— дейме, алай бир да болмайды. Салимчик: «Анабыз бизге баппушчукыларым деучеди», — деп бир айтды ансы, ауузларын да ачмадыла. Экисин да кыойнума кыысып жатаргъа умут этдим, аны унамадыла. Атабыз келликди деп сакълай

турдула да, кьалкыдыла. Танг аласы бла фермагъа кетдим. «Сабийле уянгынчы кьайтыргъа керекди ансы, жиярла». Иши-ми бошап, эрлай юйге кьайтдым.

Табият, нени эсс да эсине тюшюрюп, ышарды. Апы ышарыуунда сабийлерине уллу суймекликни кёреме.

— Мен ала бла кёрегенми барды!.. Айтханымча, юйге кьайтдым. Эшикни хылыф ачып, босагъадан атлагъаным, полгъа да узун тюшгеним бир болду. Экиси да башларып жууургъан бла жабып, кюле тургъанларын эшитдим. Шинтикни босагъагъа бош салмагъанларын билдим. Кошт балаларын бир иги тюейим деп да келди кёлюме. Болса да билмегенча этип кьойдум. Сабийле таба кьарагъан да этмейме. Салимчик бла Лейлячыкъ, укучукла кибик, тешкеде олтургъанлай, мени отха-суугъа кьармашханыма кьарап турадыла.

Аталары рейсен кьайтмай бир кьауум кюн озду. Артдан артха келмей кьалгъан кюнлери кёпден кёп бола тебиредиле. Мен а ишге барама, кьайтама. Сабийлеге юйден чыкьмагъыз десем, чыкьмайдыла, хыли этмегиз десем, этмейдиле. Мен юйге келсем, Лейлячыкъны кёзлери жарыйдыла. Алай ачыкъ билдирирге суймейди. Салимчик алыкьа сууукь кьарауун кьоймагъанды. Мен алагъа аналарыча эталмазлыгъымы билеме, болса да не кьадар жууушдурургъа кюрешеме. Кьууансынла деп, саугъачыкъла да келтиреме. Энди ол «хыйла» ишчиклерин да унутханма. Ала да унутхан болурла деп турама.

Бир кюн бишлакъ алама деп гумугъа киреме. Ичи кьарангыды. Чыккыр таба атлагъанымлай, мангылайыма бир ауур зат тийип, кёзлерим от чакъдыла. Гумудан тышына кьалай чыкьгъанымы да билалмайма. От болуп, юйге киреме. Мангылайым бичакь бла тартханча кесилип эди. Къаты кьысханлай турама, алай къан бармакъ орталарым бла барады. Алай жунчуп тургъанымлай, «Э кьыз, не болгъанды?» — деп, хоншубуз киреди. Салимчик да биргесине. Сау кьаллыкь, хоншубуз докторну келтиредди. Укол этдиреди, жараны жуууп, дарман салып байлайды. Башым ауруп, тегерек айланып, амалсыз болгъанымда, жатаргъа тюшдю. Ол кюн Салимчик бла Лейлячыкъ ундурукь къатындан кетмей турдула. Жан жаулукьну сууукь суугъа жибитип беригиз десем, бир бирге ал бермей этедиле. Энди уа не айтаса дегенча, кёюме кьарагъанлай турадыла. Ардаракь Лейлячыкъ темирни Салимчик такьгъанын айтады. «Санга тийсин деп салгъанды», — дейди. Мен тынгылап кьояма. Лейлячыкъны кётюрюп ундурукьгъа олтуртама. Салимчик да башчыгъын билегиме салады. Кёз жашларымы тыялмай жияйма. Лейлячыкъ да, кёлчюгю толуп, бойнумдан кьучакьлайды. Ючюбюз да жияйбыз. Алай ол кюн мени дуниямда бек кьууанчлы кюнюм болгъанды. Биз ючюбюз да бири бирибизни тапханыбызгъа жияй эдик.

Андан сора, насыбынг алай тутха эди, мен ишден келсем,

Салимчик бла Лейлячыкъ, аллыма чыгып, бойнума тагыладыла. «Мамачыгым, мамачыгым!» Экси эки жыягымдан уппа эте-диле. Ишге кете туруп да — алай... Кюн да алгындан иги жарытханча, ишим да тыпч болганча кӛрюнеди.

Аталары юйден эсе тышында кӛбюрек жашай турду. Артда уа, башха элде бир тиширугъа терилип, бизни кӛюп кетди. Аны кетгенине артыкъ уллу кӛайгы да этмедим. Сабийлени менден сыйырыр деген кӛркӛуу бир кӛауум заманы тынчлыкъ бермей турду. Алай, алып кетерге келгенинде, сабийле: «Биз анабыз бла турлукъбуз», — деп тохтадыла. Ариу бла да, аман бла да кӛрешди. Сюд бла да сыйралмады: сабийлерим аталары бла барыргъа унамадыла!

Кюн тюшден аугъан заманды. Къызыулукъ сынганды. Чыпчыкъла да огурлу ананы хапарына кӛууанганча жырлайдыла. Салкъын желчик ананы агъарган чачын сылайды.

— Бизни бююнню юйюрюбюз ма алай кӛуралган эди. Ал заманы кӛой, бююн да мен ала ююн не кӛыйынлыкшы да кӛтюрюрге хазырма. Кӛууанчым, жашауум да аладыла. Аякъланган кюнлеринден башлап бююннге дери аягымы сууукъ суугъа тийирмегендиле. Энди уа, кӛресе, Салимчик кӛаллай жаш болганды! Инженерге окъуйду. Лейлячыгым да: «Анам, он классны бошагъандан сора сени бла ишлерикме», — дегенди да, угъай демегенме. Ишлесин. Ол да окъууду, ол да намысды. Аталары сауду. Ол кетген элинде жашайды. Кесини юйюрю-юйдегиси барды.

Мен а сабийлерими аталарын унутмазгъа юйретирге кӛрешеме. Кӛарындашларыгъызгъа, эгешчигизге да иги болугъуз дейме. сиз аладан таматасыз, юйге да чакъыра туругъуз деп тилейме... Мен айтханны бири да жерге салмаучуду, болса да бу тилегиме ала асыры ыразыдыла деп айталмайма. Алай, алгынча, атларын эшитгенлей, къаш тӛююп тохтамайдыла да, юйюрсюндюраллыкъ болурма.

ТАСХАЧЫЛА

— Не сенсе, не да кӛзюме сени сифатынгда шайтан кӛрюнеди. Кӛайдан чыгып кӛалдынг, шуӛхум?! — деп Домалай, кӛучагын кеннге жайып, Тауканы къаты кӛучакълады.

— Менме! Кӛресе да... Менме! Багъалы тенгим! — Асыры кӛууангандан, Таука кӛз жашлары тыялмайды.

— Домалай, сени кӛргенлей, атам, анамы кӛргенча, туугъан тауларыма кӛайтханча болдум. Энди ёлсем да кӛайгырмайма.

Уруш жоллада кӛп заманы кӛазауат этип айланган, бетлерин къанлы кӛазауатны кӛара тӛютюню кӛйдюрген эки солдат, бир бирге кӛарай да кӛучакълаша, кӛпге дери турдула.

— Кесибизден бир инсан кӛрмегенли кӛаллай бир заман бо-

лады. Энди уа жангыдан туугъанча болдум. — Домалай Тауканы белинден кычакълагъанлай блиндажга кирди.

— Мени сизни батальоннга жибергендиле.

Домалайны кыуанчына чек жокъду. Кетип квалмагъа эди дегенча, тенгинден кезлерин айыралмайды, кеп затны юсюнден сорады.

Алай бла ала туугъан эллерин, жууукъларын, ахлуларын сагъына, сабий заманларында этген хыпыярлыкъларын эсге тюшюре да кюле, кепге дерн турдула.

Уруш жолла. Жол жанларында жангы кыабырла. Душманны кюе тургъан машиналары, танклары. «Ит малгъуцла, сизге алай керекди. Терс терслигине жолугъады».

Домалай алай сагъыш эте келеди.

— Таука, биз хорлам бла кыайтыргыбызгъа энди толу ийна-нама, оллахий!

Кюнню кезю эрттенликден окъуна кесини огъурлу жылыуун жерге чомарт береди. Узакъдан топланы тунукъ тауушлары эшитиледи. Былайдан жети километр бир жанында гитче элчик барды. Душман алайгъа кеп кюч жыйышдыргъанды. Ол не умут этгенин билерге керекбиз.

Командир «Разведкагъа кеси ыразылыгъы бла барыргъа сюйгенле эки атлам алгъа чыгъыгъыз»,— дегенде, взводу асламысы алгъа атлады. Аладан бешисин айырдыла. Ол санда Домалай бла Таука да бар эдиле.

Кюн кезю бата башларгъа тасхачыла агъачдан кыарап, узакъда, уллу ёзенни тюз ортасында, тешню юсюнде, кырдыкга чекген жумарукъча, шош тургъан элчикни кердюле. Чырпылы ёзен, элден узагъыракъда уа — нартюх бахчала, сабанла... Элни онг жаны бла таш жол барады. Анда-мында душманны машиналары озадыла. Гитлерчилени позицияларын керюрге уа онг жокъду.

— Эки кыауум болуп, бирибиз — кюнчыгъыш, бир кыауумубуз а кюнбатыш табагъа барыргъа керекбиз. Буйрукъ бек амалсыз болмасагъыз атмазгъады. Эрттенликге жыйылыр жерибиз былайдады.

Домалай бла Таукагъа бирге барыргъа тюшдю. Ала кюнбатыш таба атландыла. Кыарангы болгъанды. Тешню этегине энип, агъачдан кыутулгъанлай, тасхачыла гитчерек суучукъгъа тюбедиле. Кыстау саркыгъан суучукъ, ташдан ташха секире, кече салкынына кыуанганча, жырлай барады. Салкын желчик кымылдатхан терек чапыракъла суучукъну жырлагъанына кышулуп, шыбыр-шыбыр этедиле. «Былайлары мени туугъан жериме нечик ушайдыла! Тауларым, сизни керюрге тюшерми?» Домалайны ол сагъышларын кекге кетюрюлюп, тегерекни жарытхан ракет белдю. Тасхачыла жерге бауурландыла. Тегерекни биягъы кыарангылыкъ бийледиле.

— Энди тебирейик. Сен менден артхаракъда кел, — деп Домалай алгъа атлады.

Таука тенгини къарелдисин кӛрюп келеди. Аны сакъ атлагъаны буу марагъан къапланны атламына ушайды. Домалайны кенг жауурунлары, хар заманда да кюле туруучу огъурлу кӛзлери Тауканы кӛз аллындан кетмейдиле, таукеллик береди. Анга нӛгер болгъанына къууана келеди. «Домалай бла къайры да барырма», — дейди ол кеси кесине.

Бир ауукъдан разведчикле нартюх бахчагъа жетдиле. «Энди бютюн да сакъ болургъа керекди. Гитлерчилеге тюбеп къалыргъа боллукъбуз». Бахчадан чыгъа келгенлей, биягъы ракет тӛгерекни жарытды. Домалай бла Таука шум болдула. «Бу ёчюлмей не кӛпге турду», — деди Домалай кеси кесине. Энди будай сабандан ётюп, тал чырпы басхан талагъа чыгъаргъа керекди.

Тасхачыла бауурланып, малтанган будай сабанны жилинча жырып келедиле. Алгъа баргъанлары сайын тӛгерекге къулакъ саладыла, тынгылайдыла. Алай къарангы кече шошду. Қъарын къайгъысын этип айланган гылыу чычханланы жӛбелеген тауушлары аз эшитиледиле, ансы ол тийреде сау жан барды деп айтмазса.

Домалай, арлакъда бир къарелдини кӛрюп, шум болуп тохтады. Баям аны Таука да эслеген болур ансы, арталлы да кымылдамай тохтагъанды. «Не сейир, не алаамат, былайда абери болгъаны картада кӛргюзтюлмегенди. Биз ажашып ишми келе болурбуз? Тейри, угъай. Бу не болур? Салам тишмиди, огъесе къошмуду? Энди уа не амал? Тейри тиш да тӛйюлдю, къошха ушайды». Домалай артха ыхтырылды. Сюркелип, Тауканы къатына келди.

— Жол ташламай болмайбыз. Былай таба барып, жипили таладан къапхакъ башына чыгъаргъа керекбиз. Алайда душманнга тюбеп къалыргъа да къоркъуу барды. Болса да не этериксе? Бу къошдан кери кетмей амал жокъду, — деп шыбырдады.

Кече ортасы бола, тасхачыла къапхакъ башына жетдиле. «Энди тӛшге кӛп къалмагъанды. Юч километр чакълы арлакъда душманны позициялары болургъа керекдиле. Алай эсе уа, аны дозоруна тюбеп къалмаз ючюн, бютюн да сакъ болмай жарамаз. Бираз арыгъан да этгенме. Таука да арыгъан болур. Қъайгъырмаз. Ол тӛзюмлю адам болуучуду».

Домалай бла Таука, тӛшню башында чертлеуюк чырпыгъа кирип, тап жер алып тохтадыла. Сагъат ючден сора танг тюбюнден белги бере башлагъаны эсленди. Узакъ жолоучулукъ арытса да, сакълыкъ жукъуну думп этгенди. «Тап жер кӛреем. Гитлерчиле былайгъа кючлерин бош жыйышдырмагъандыла», — дейди Домалай ичинден.

— Энди, Таука, эсингде тут. Ким биледи къалай боллугъун. Ма кӛремисе, элни этегинде душманны окоплары бардыла. Арлакъда — топ. Жашыргъан этгендиле, алай, кӛзюлдюреуюк бла къарасанг, быргъысы окъуна кӛрюнеди. Бир угъай, эки да бардыла.

Элни север жанында — дзот... Чырпылы ёзенчикде — таикла... бир... эки... Тогъуз санадым... Солдатла кепдюле.

Кюнню кёзю иги кесек кётюрюлгенди. Тасхачыла, артха келе, кьапхакъ башына жетгенлей, гитлерчилени сёлешген ауазларын эшитип, сагъайдыла. Домалай, башын кётюрюп, таууш чыкьгъан жанына кьарады да, будай сабандан ала таба келген бир кьауум гитлерчини кёрюп, чач тюклери ёрге турду. «Кьаршы келип кьалдыла да! Баям, ала бюгече ол кьошда бугъуп тура болур эдиле. Энди бу кьолчукьну ары жанына ётейик да, андан ары агъачха узакъ туйюлдю», — деп, тасхачыла кьапхакъны ары жанына кьыстау аудула. Ол кезиуге фашистле Домалайлары тургъан жерге жетген эдиле. Аладан бири тал чырпыланы арасына кьутулуп баргъан тасхачыланы эслеп, армау болуп, кьолун Домалайлары таба узатып, аузундан сёз чыгъаралмай иги кесек турду. Гитлерчиле кьауугагъа кьалдыла. Терк окьуна эс жыйып, атып башладыла. Автомат атылгъан таууш бла Тауканы «Домалай!» — деген ачы ауазы бирге кьошулуп, Домалайны мыйысына ийнеча чаньылдыла. Ол нёгери чертлеуюк бутакьдан тутуп, ары-бери чайкьала тургъанын кёрдю. Манга болур болду, сен а кьутул дегенча, жаш кьолун булгъайды. Эки атлап, Домалай тенгини кьатына жетди. Тауканы белинден кьучакълап, кесин агъач таба атды.

Тауканы жауурун табасындан акьгъан кьан Домалайны бармакъ аралары бла саркьып барады. «Жарасын байларгъа керек эди. Алай не медет. Агъачха терк кьутулмасакъ...» Таука ауур ынчхайды. «Охо, жаным, охо, жетербиз». Домалай шуугут чыбыкьла бетине шибиляча тийип ачытханларын, башы бла ётген окьланы сызгыргъанларын, гитлерчилени кьычыргъан тауушларын да эшитмегенча келеди. «Агъачха бир кьутулсакъ, алай бек сюрмезле. Фашистле агъачха терен кирирге кьоркьгъан этиучюдюле».

Агъачны кьыйырына жуукълашханда, ол гитлерчилени кьаршы жетип кьалгъанларын сезеди. Тауканы жашырын жерге жатдырып, автоматны немецчилени юслерине бурады. Гитлерчиледен ючюсю олсагъат ауадыла. Домалайны кёлеги терлеген аркьасына жабышханды, мангылайындан тер, жилимукъча, жыягъы бла саркьып барады. «Кесибизни алай бош берип кьоярыкъ суна эсегиз... Ит малгъунла! Аха, бираз сел болду! Ол бирлери уа не болдула экен?.. Теркирек кетерге керекди».

Агъачха киргенлей, Домалай Тауканы аркьасына кётюреди. «Жарлы тенгим. Кьыйын болур дейме. Жарасына кьараргъа да онгум жокьду». Ол кезиуде Домалай тобугъуну ачыгъанын сезеди. Чуругъуну ичи липпи болгъанды. «Жаралы болурма дейме». Ол оюм аны аягъын бютюн да ачытханча кёрюндю. Ол «ох» деп ахтынды.

Узакьда ушкок таууш аз эшитиледи. «Баям, энди кьутулгъан болурбуз. Алай жол кьыйындан кьыйын болуп башлагъанды. Башым тегерек айланады». Домалай Тауканы жерге салады. Жукьу

хорлагъан адамча, кѣзлерин кысып турады ансы, Таука энди ынчхагъан окъуна этмейди. Аны агъаргъан бетин, кѣгерген эринлерин кѣргенде, Домалайны жүрегине кѣркѣуу тѣшеди. Домалай аны аркъасын байлай туруп, Таука мутхуз кѣзлерин кыйналып ачады.

— Суу.

Жаралы тенгини къарыусуз ауазы Домалайны ауур сагъышларын бѣледи. Ол суулукъну Тауканы кѣургъакъсыгъан эринлерине жетдиреди. Алай жаралы бир-эки кереден кѣп уртлаялмады.

— Не этериксе... къадар алай болур эди... жарлы анам... ачы хапарны кѣтуралырмыса? Мени былайда къой... Арыгъанма. Болалмайма...

— Угъай, биз экибиз алыкъа ит малгъунлагъа кѣлюбюзню кенгдирликбиз! Биз алагъа дерт жетдирликбиз! Таукел эт! Алыкъа уа, тейри, биз, шуѣхум...

Балкан таулары этеклеринде къалын агъачны арталлы да кыйыры болмагъанчады. «Дунияны башын агъач алып къойгъан болур ансы, андан бери жетерге керек эдик. Компас алдагъан ишми эте болур? Тейри, угъай, тап ишлегенча кѣрюнеди. Айхай, хар эки атлагъандан бир солургъа тѣшеди сора уа... Бу кѣурукъ тѣш къачан тауусуллукъду, алан... Ой, аягъым, аягъым... Негерлибиз а къайтхан болурламы?»

Домалай шинелин жайып, Тауканы жерге жатдырды. Тобугъуну бекден бек ауруй баргъаны аны башын къайгыгъа къалдыргъанды. «Кѣпген окъуна этген болур дейме». Домалай чуругъун тешерге кюрешди, алай юйюшген къан аягъын кепге салгъанча этгенди. Кѣп кюрешгенден терлегенлери сакъалындан тамады. Тобугъу бютюн да ачытады. Чуругъун жырып алады. «Къарала башлагъан кѣреме». Домалай онгсуз тенгине термилген кѣзле бла къарайды.

«Бир къабын гыржын ючюн битеу жашаууму берир эдим. Балкан таулары къалын агъачы бизге кѣр болуп къала ушайды да, таланнган... Таукагъа да эс тапдырчы бир себеплик эталмадым. Энди, сюркелип болмаса, бараллыкъ да туююлме. Кесим къалай бола эсем да, Тауканы...» Жаралы тобугъу, кызыгъан шишни сукъгъанча, чанчды. Кѣлю аман эте башлады. Кѣл басар эсе деп къапхан мысты агъач алма бал татханча кѣрюндю. «Бир атлам болса да,— алгъа!» Къолтукъ тѣплери бла жиберген гетен жипчикни кыйырын тишлери бла къаты кысып, Тауканы аркъасына аудуруп, Домалай сюркелип алгъа барады. Чыкъ басхан ханс Домалайны шинелин жибитгенди. Ол терк-терк тохтайды, ауур солуйду, орнундан чыгъып кетерге итингенча, жүреги кыыстау тебеди, терлегени жибитген жип да жыгъын къан юйюшгенча кызыартханды. Жерге басхан тобугъу жыртылып, эти ачылгъанды. Таш-агъач тырнагъан тобугъу да, жиягъыча, кызыл ингилик болгъанды.

«Энди узакъ туююлдо... Таука, шуёхум, хайт де... Узакъ туююлдо. Жетебиз. Хайт де, жаным, хайт де... Бусагъат. Энди бу теш башына бир чыгъалсакъ, кесибизни къутулгъанга сана да къой, Таука...» Алгъа хылыф кезенгенлей тасхачы жаралы тобугъун ташха жетдиреди. Домалайны кезлери къарангы этедиле. «Ёгюзню соя келип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанлай», ёлюп къала ушайбыз да». Тобугъуну ачыгъанына тэзалмай, Домалайны жюреги адыргы этдиреди. «Мындан ары мен болаллыкъ жокъду. Таука, Таука, шуёхум, тэз биразчыкъгъа, тэз, жаным». Домалай ауур ынчхай жюгюн акъырын жерге салды. Тенги ауур солуйду, хурулдагъан окъуна этеди. Домалайны неден да тынгысыз этген олду. «Къой, олтургъандан хайыр жокъду. Онгсуздан онгсуз бола барады. Теркирек жетдирирге юрешейим ансы». Домалай жеринден ёрге туругъа юрешеди. Алай болалмайды.

«Къара мени хомухлугъума. Аллай бир къарыусузгъама къалдым энди». Бой салыргъа унамагъан бутуна къолу бла болуша, аягъы юсюне туруп тебирейди. Алай буту асыры ачыгъандан кезлери къарангы боладыла, бир жанына сюрюнюп кетеди да, жанындан жыгъылады.

Ачыуундан Домалай эринлерин къанатхынчы чайнайды. Тауканы саулай жетдиралмай къалама деп жарсыйды. Аны ауур ынчхагъанын эшитеди да, дагъыда ёрге туругъа юрешеди. Болалмазлыгъын билгенден сора сюркелип жаралы тенгини къатына барады. Эринлери кёгергендиле, кезлери андан да тереннге кетгендиле, солуу аз билинеди.

Домалай бауурланып тургъанлай, Тауканы кесини аркъасына тёнгеретди. Билегинден къаты тутуп, сюркелип тебиреди. Хар къымылдагъаны сайын жарасыны ачытханы кез жашларын келтиреди, башын тегерек айландырады. Хар такъыйкъадан тохтап, Тауканы солугъанына тынгылайды. Сора сюркелип башлайды. «Аз болса да жолдан къоратайым, тенгими къутхарайым». Домалайны акъылы олду. Ол акъыл аны алгъа итиндиреди. «Алгъа, аз болса да — алгъа!»

Кёпмю, азмы барды алай сюркелгенлей. Домалайны къарыуу тауусулду. Къымылдагъанны къой, башын кётюралмай, жерге салып тохтады. Не амал болсун энди уа деп тургъанлай, «Былайдадыла! Бери келигиз!» — деген ауаз къулагъына чалынды. Домалай башын жерден кючден-бутдан айырды.

— Жолдаш командир! Сизни буйругъузну толтургъан... — Домалай сёзон бошайлмады. Эси ауду. Командир къысха буйрукъ берди да, солдатла экисин да носилкала бла ашыгъышлы алып кетдиле.

Халимге хар тюбегеним сайын адамны къадарыны юсюнден кѣп сагъыш этиучюме. Къадары жашха ачы гыржын да ашатханды, жашауну татлылыгъын, адамны халаллыгъын, огъурлулугъун да кѣргюзтгенди. Къадар жашны бетиндеги замансыз тырмыларында, эртте агъаргъан чачында, сагъышлы кѣзлеринде кесини табын къойгъанды...

— Атамы танымайма,— деп башлайды хапарын Халим... Заводну баш инженериди да, ишден сора Халимни кабинетинде олтурабыз... — Ол Ата журт урушха кетген заманда манга алты жылдан кѣп болмаз эди. Орта Азиягъа кѣчюп баргъан заманыбызда, поезддан къалып, бир сары юзmezли тюзледе анамдан да ажашып къалама. Кюн кюйдюрген тюе кырдыкдан ѳзге абери жокъ. Кюн асыры къыздыргъандан, жан-жанууар къымылдамайды, къызгъан хауа, чайкъалгъан тенгизча, толкъун этеди. Къайры барыргъа, не амал этерге билмейме. Жулямукъларым кѣзлерими толтургъандыла да, аллымы кѣрмейме. «Темир жолдан таймай бара кетсем, биреуге не элге тюберме»,— деген акъыл бла поезд кетген жаны таба барама. Кѣпмю бардым, азмы бардым, арыгъанданмы, огъесе къызыуданмы, темир жол жанында къум тѣбеге аунап, къалкъып къалама.

Узакъдан келгенча, бир тунукъ ауазны эшитип, сескенип уянганымда, бир текесакъал къартчыкъ юсюме ѳре сюелип тура эди. Мен да эрлай ѳрге турдум.

— Балам, къайры бараса? — деп сорду къарт.

— Ары,— деп поезд кетген жанына къолуму узатдым,

Къарт, ангыламай, къолуму узатхан жанына къарап, кѣп сагъыш этип турду да:

— Поезданмы къалгъанса? — деп сорду. Жилярыгъым тамагъыма тыгъылып, башымы булгъагъандан башха абери айталмадым.

— Киминг барды? — деп сорду дагъыда къарт, энишге ийилип, башымдан сылай.

— Анам,— деп, учунган жүрегими тыялмай, ачыкъ жилядым. Къарт мени кѣкюрегине къысып, булжуртургъа кюрешеди, кѣп ариу айтады.

— Кел сора. Мени юйюм былайдан узакъ туююлдю,— деп къолумдан тутуп тебиреди.

Аякъ тиреп тохтадым. Поездни ызындан барыргъады акъылым. Алай къарт ариу айта, булжута, мени юйюне элтди.

Мырзакъулну (къартны аты алайды) юйю темир жол станцияны къыйырында эди. Арбазгъа кире келгенибизлей окъуна къарт:

— Биба! — деп къычырды.

Топуракъбаш, алаша юйчюк. Эшигини эки жанында,— уку кѣз-

леча, эки гитче тегерек терезечик. Гытыны башына балчыкъ жагъылмагъанлы кеп бола болур, къалын кырдык чыгъыпды.

— Терек бахчада муркку эте тура эдим,— деп алаша бойлу, къатангы къарт къатын, къолларын этегине сюрте, юй артындан чыкъды.

— Къайдан табып келесе бу баланы? — деп ынна, къатыбызгъа жанлап, бир — къартха бир манга къарай, арсарлы сорду. Аны кергенлей, анам эсиме тюшюп, ёкюнюп, жилип башладым.

— Балам, жилима, балам,— дегенден башха, ынна, жунчююракъ болуп, абери айталмайды.

— Дастархан къура. Бала ачды,— деп Мырзакъул арбазда тут терекни тюбюнде жайылып тургъан кийизге чекдю, мени да къатына олтуртду...

Мырзакъулну бир къызы, бир жашы бардыла. Къызы башха элде эрдеди, жашы кесини юйюрю бла ол тийреде жашайды. Аны жашчыгъы Рахим бла тенгбиз да, школгъа бирге къурадыла, бир классха жюрюп башладыкъ. Ол кезиуде анамы керюп иш къояр эсем деп, паровоз къычырса, чаба да станциягъа чыгъа, хар вагону терезелерин санай, поезд озгъандан сора аны ызындан термиле, бир ауукъ заман турдум. Мен мудах болсам, Мырзакъулну да мудахлыкъ бийлейди. Ынна уа кез жашларын башында акъ жаулугъуну къыйыры бла къургъакъсытады. Рахим келип, аны бла ойнай тургъанымы керселе, эки къартны да кезлери жарыйдыла.

Арада бир белек заман озду. Ючюнчю классха жюрюю эдим. Бир кюн пионер вожатабыз классха кирди. Устаз бла шыбырдашып, манга къарады да:

— Сени директор чакъырады,— деди. Мен устазны бетине къарадым. Бар деп устазым башын булгъады.

Директорну кабинетине кирмегенме да, эшикни акъырын къагъып, арсарлы ачдым. Директордан сора да милиция форма кийген бир тиширыу бла, эр киши олтурадыла. Ийменип, артха да бир туракълайма. Ол заманда милиция форма кийген тиширыу мени къатыма олтурду да, умбашыма къолун салып:

— Тукъумунг къалайды? — деп жумушакъ ауазлы сорду.

— Мырзакъулов.

— Кеси тукъумунг дейме. Къайда туугъанса?

— Кавказда. Таулуев.

— Ананг къайдады? — Ол соруудан сора, жукъудан жайыкъгъанча, тиширыуну кезюне сакъ къарадым.

— Ананг къайдады? — деп къайтарды ол сорууун.

Анам, биягъыча, эсиме тюшдю да, келюм толду. Ауазым кючден чыгъа:

— Билмейме. Вагондан тюшгенимлей, поезд кетип къалгъанды.

— Нек тюшген эдинг?

— Билмейме.

— Ананг Алма-Атадады. — Ол сёзлени эшитгенимде, жүрегим терк-терк уруп, башым тегерек айланып башлады.

— Анам, анам! Табыгъыз анамы! — деп тиширыуну кёкюрегине башымы салып жиядым.

— Ахшы, бала, ахшы, — дегенден башха ол огъурлу тиширыуну аузундан чуу чыкъмайды. — Кел, сени ананга жиберейик...

Бата баргъан кюн кыйыры-чеги кёрюнмеген аулакъны кы-зартханды. Кызыулукъ сынганлай, кумлу тюзде жан-жаныу-арла кызгалгъандыла. Элни кыйырындагъы кыамишли келден макъаланы кур-р-р-р, кур-р-р тауушлары тохтаусуз эшитиледи-ле. Сенгирчелени чыкырдагъанлары да, курмач чартлагъанча андан-мындан чыгады.

Мырзакъул бла ынна, Рахим да, мени ашыра, станциягъа келгендиде. Мырзакъул бла Рахим бек мудахдыла. ыннаны уа жиягъандан кёзлери кып-кызыл болгъандыла.

— Балам, кыгъыт жаза тур, — деди Мырзакъул. — Бек ашыгъып сакъларыкъма.

— Насыплы бол, балачыгъым! Къартлыгъымда, билмей тургъанымлай, жүрегиме жау болуп жагъылгъан эдинг да, энди бауурумдан юзюлгенча болдунг. Амал жокъ. Биз санга анангдан иги болаллыкъ туюлюбюз. Ахшы жолгъа, кёз жарыгъым, бизни унутма, — деп Биба ынна бетимде уппа этмеген жер кыймады.

* * *

Жияй-жияй, кёз жашларын тауусхан анам мен келгенден сора жангъыдан тирилди. Кече тешегине кирсе, эрттен турса да, манга аталыкъ-аналыкъ этген, баласын анасына сау-саламат тапдыргъан Мырзакъулгъа бла Биба ыннагъа, милиция форма кийген огъурлу тиширыугъа да алгъыш этеди. Мен да, къартлагъа, Рахимге да письмо жаза, аланы да саулукъ хапарларын биле, арабызны юзмей турама.

Ол заманда кызах школна жетинчи классында окъуй эдим. Кюн тюшден ауа, школдан кыйтып келе, тенглеримден бири аллыма келе тура эди. Жашчыкыны суху атлагъанына жүрегим кыйгъылы болду.

— Халим, анангы больницагъа алып кетгендиде... Эси аууп кыалгъанды да, — деди ол арлакъдан окъуна, гургун солуу эте.

Халим былайда хапарын тохтатды. Терен кючсюндю да, хуржунундан сигарет чыгарып кыабындырды.

Ёпге солуу этип, мычымай больницагъа жетдим. Алай, не медет, анам мени таниялмады. Кёзлерин ача да, кыса тургъан болмаса, аузун ачып сёз айтмады, барымы, жогъуму да билалмады. Мыйысына кыан чабып, юч кюнден сора, ана, харип, жайыкмай дуниядан кетди.

Анам сау къадар бирде кесими ёксюзге санамаучу эдим да,

энди жүрегим бек ууалды. Устазларым, тенглерим, хоншу-тийрем да мени жангызлай кьоймадыла. Школну директору элтип ФЗУ школгъа салды. Аны бошагъандан сора заводда токарь болуп бир бёлек жыл ишледим. Завод кесини хакъы бла окъургъа жиберди. Андан арысын айтыр кереги жокъду, кесинг да билесе.

Кюн тау артына букъду. Халим, хапарын бошاپ, сигаретин тарта, кесин чыракъ жарыкыгъа ура да, артха уча тургъан гебенекчикге кёп къарап турду. Сора, столну ящигин ачып бир ариу конвертни кьолуна алды, бети жарыды, кёзлери кюдюле.

— Рахим къарындашымдан келгенди,— деди ол,— кызын эрге береди да, тойгъа чакъырады.

ЁТМЕК ТУУРАМ

Къышны сууукъ кюнлеринден бириди. Аякъ басханым сайын бузлагъан къар гыж-гыж этеди. Ауур къар терек бутакъланы жерге жетдире бюкгенди. Сууукъдан букъгъан болурла, бюгюн чорбат чыпчыкъла окъуна кёрюнмейдиле.

Къайры баргъаным эсимде тьююдю, бираздан тогъуз къатлы уллу юнью кенг арбазына жетдим. Арлакъда эки жашчыкъ ойнай тура эдиле ансы, адам айланмайды. Аланы къатлары бла озаргъа керекме. Тогъуз-он жылдан кёп болмаз эди алагъа. Асыры ары-бери чапхандан терлеп, хамамдан чыкыгъанча, тылпыу этедиле.

Жууукъ келгенимде была ётмек жарты бла ойнай тургъанларын кёрдюм. Дыркъ тохтадым. Жашчыкъла бузлагъан ётмекни гулош тыякъ бла ура да, бияры жетдире эдиле.

Ачыуланып, жашчыкъланы юйлерине кьуудум, ётмекни алып, кьалгъан-кьулгъанла жыйлыучу ящикге салдым. Барып, ата-аналарына айып этейим деп да бир тебиредим. Алай бу уллу юйде къайсы эшикни къакыгъын?

Ма алайда тюшдю эсиме уруш жыллада кёргеним.

Къызыл Аскер гитлерчи малгъунланы элибизден кыстагъанлы айдан кёп озмагъан эди. Болгъан окулуп, тууарылып. Мен да ол заманда ма ол ётмек бла хоккей ойнагъан жашчыкъла кибик болур эдим. Гыржын бурху тапсакъ кьаллай уллу кьууанч эди бизге!

Бир кюн ётмек келтиргендиле деген хапар элге терк жайылды. Не кьууанч бар эди аны эшитгенде адамлада! Бютюн да бек а — сабийледе.

— Ма, жашым, ётмек алып кел,— деди анам карточканы узата. Аякъ тьююмде чёп сынмай, чабып эл ортасы таба кетдим. Элде алыкъа тюкен жокъ эди. Ётмекни арба бла алып келгендиле. Сатхан да арба юсюнде эте эдиле.

Тюкенчи ётмекни акъырын кесип, базманнга салады. Жетмесе

юсюне туурам кьошады. «Манга да аллай туурам тюше эди», — дейме кеси кесиме.

Кезиуом жетеди. Тюз мардасы бла кесип кьойду да, мени юлюшюме туурам кьошмады, ол ачыу окьуна тийди. Ашарыгьым бек келди, алай кьыйырындан а сындырмадым.

Эрттенли бери тебентин жылы жел уруп турады да, кьарны хыраландыргьанды. Кюн бетледе эритген окьуна этгенди.

Юйюбюзге бурулгьан орамчыкьгьа жете келгенимлей, бир кьызчыкь аякьларын тюбюне жыйып, чалы жанында жерге олтуруп тура эди. Юсюнде туурамы бла жарты ётмекни, сыйырып кетмесинле дегенча, кьойнуна кьаты кьысыпды. Асыры кьарыусуздан баралмай олтургьанын кьызчыкьны саз бетинден ангыладым.

— Бу ётмек туурамны ашагьан эт ансы, халынга кьарайма да, юйюнге жеталлыкь тьуйюлсе, — дедим. Мен алай айтханда, кьызчыкь ётмекге термилиулю кьарады.

— Угьай, Шамиль жияй турады... Анам — тешекде... Алагьа элтеме ётмекни, — деди жеринден турургьа кьореше.

— Кимди Шамилинг?

— Гитче кьарындашчыгьым. Ол алыкьа жукь ангыламайды, мен а тезаллыкьма... Ол бек ачды... Анам да аурупду, — деп кьатлады кьызчыкь жарсыуун.

Ол кьыйын кюнле узакьдан узакь кете барадыла. Элибиз уллу да, ариу да болгьанды. Аны кенг, таза, айбат тюкенлеринде ырысхы топпа-толуду. Ётмек тапкалагьа сыйынмайды, учузду.

«Жашлыгьындан гыржында жерни кьочюн кёре билмеген адам саудан сокьурду», — деучю эди аппам. Ала уа биле эдиле гыржыны багьасын.

II

«АШЫ АЛЛЫНА КЕЛСЕ»...

— Алан, Кёллеу, эрттеден да тюбеменг эдик да, кёргениме бек кьууандым. Не ишлейсе, кьайда кёрюнмейсе, шуёхум? — деп Кьаммот мени кьаты кьучакьлады.

Иги «жылынып» тургьан эрттегили шуёхума тюбеп кьалгьаныма артыкь бюсюремесем да, ышармиш кибики этип, жарыкь саламлашыргьа кьорешдим.

Ичип болгьанлыкьгьа, ол мени халыма бюсюремеди.

— Алан, Кёллеу, кесинг кьууллукьчу, ишинг иги, былай кьарайма да, халынгы артыкь жаратмайма, — деди.

— Нек?

Кьаммот кьургьакьсыгьан эринлерин тили бла жалады да:

— Жашай билмейсе, кьарындашым... билмейсе. Кьарайма да, тартханынг жокь, кёз ачханынг жокь. Иш, иш деп тургьан болмаса... Ол кесинг кьарагьан кьагьытлача саргьалып кьореш. Ыспас этерле.

— «Ишлемеген тишлемейди», шуёх,— деп кетип тебиреген автобуса ашыкъдым. Алай, не медет, Қъаммотну кючлю кюлу омураумдан гюрбежи кысхашча, кысып тохтады.

— Ашыкъма, алан! Хоу, ол мен таныгъан эгечибиз салгъан ашарыкъ стол аягъын сындырмагъа эди,— деп Қъаммот мени ресторан таба тартып башлады.

— Ичмейме, ишим барды,— деп сылтау этип да кюрешдим, алай Қъаммотну кюлакъ салыр акъылы жокъду.

— Алан, «Жарлыны ашы аллына келсе, бурну къанар»,— деп, не аякъ тирейсе? Кел, бир затчыкъ жалайыкъ. Ахча ючюн кюркъма. Келининг сау болса, бу хуржун таркъаймаз,— деп Қъаммот, кюл аязы бла кыагъып, хуржунунда бохчасыны тунукъ тауушун чыгъарды.

— Кюру келинге къарап кълсанг а,— дедим, биягъыча артха туракълаууму кюймай.

— Э-э, шуёхум! Жашай билмейсе деп андан айтама! Бусагъатда юй бийчени кюлундан не келгенин билмейсе сен. Ол, башына билгенге... мишегенди, таркъаймазлыкъ мишеген!

Тап сёз аузуна алай байтамал тюшюп кългъанына ыразы болуп, Қъаммот тютюн саргълалтхан тишлерин ачып, аракъы кызартхан гитче кёзчюклерин жумуп, кёлю бла кюлдю.

— Алайды да, жаш, сен кёп затны билмейсе. Жашау дегенинг, ол сиз жазыучу ныхытлы жол туююлду. Ма кёресе, къарт къарындашынгы. Сенича саз бет алып турмайды, тейри!

— Ишинг тынч болур да, къайнайса,— дедим. Қъаммот эринлерин биягъыча жалады.

— Ишингми дейсе? Ашагъан, ичген — ишим. Иш сени болсун, мен чёпню чёпге урмагъанлы туура эки жыл бола болур.

— Ол дегенинг! Юйюрюнг алай гитче кёрюнмей ушайды да, сабийлеринги кълалай кечиндиресе?

Рестораннга кирдик. Не айтаса, Қъаммот сорууума жууап кълйтаргъынчы бу столгъа олтуругъуз деп бири, бери келигиз деп экинчиси,— официант кызыла Қъаммотха бек жарыкъ боладыла, къубултадыла. Олтурабыз. Столгъа ашарыкъны, ичгини да эркин салдыла.

Қъаммот мени сорууума жууап этерден алгъа стаканны аудурду. Солуун алмай, кёзлерин къаты кысханлай, бир кесек мычыды.

— Кълалай кечиндиресеми? Мен а сени бир эсли адам сунуп турама. Ай юйюнге, кълалай ангыламайса, бу дуняда сени он тюменинге ким къларайды! Сени да аллах сыйласын, келининг бла ол эки аман кызы жюн бла бир айгъа алгъанны сен да, мен да, аллах ётюрюк айтдырмасын, юч айгъа да алаллыкъ туююлбюз. Аллай онг бола тургъанлай ишлеп, санымы кълйнап не атамы башына кюрешеме! Анасын сатайым, азмы-кёпмю жашарма...

— «Ат ашаучу — эшек ташыучу»,— деп болмаймыды?

Нёгерим ол сорууума жууап бералмады. Энди тили бюлджюгю эте башлагъанды. Башы, жел къакъгъан чёп башча, чайкъалады.

...Шапа къыз ахчаны артыгъын къайтаргъанда, Къаммот къолун булгъап къойду.

— Халалынг болсун, эгечим. Ахча дегенинг саламды. Мен ол дыккы сомланы неге санагъан сунаса, жанчыгъым? — деп Къаммот ары-бери сюрюше, эшик таба тебиреди.

— Эл бла бир ахчаны ол адамгъа не ючюн къоюп баргъанынгы бир да ангыламадым, Къаммот. Иши ючюн къырал анга хакъын толу бере ушайды да, — деп тырман этдим.

— Къайгъырмаз, болгъан затны не аяу барды.

Къаммотха бир чукук къадалды да, не зат эсе да айтыргъа аузун ачханлай къалды...

Ол жолдан сора Къаммотха кёп заманны тюбемей турдум. Къалай жашагъанындан, не болгъанындан да хапарым жокъду. Хоншуй элде жашайды. Иш этип ол манга келмейди, мен да анга бармайма. Алай эте, арада бёлек ай озду. Терекле жашил кийимлерин энтда бир кере алышындырдыла.

Кюзю шулпулу, мутхуз кюнлеринден бириди. Бауурун жерге салып тургъан къалын туман тегерекни алгъанды. Аллай кюнлени биринде нёгерим бла келе тургъанымлай Къаммот, шырты деп аллыма сюелип тохтады. Юсю-башы тозурап, сакъалы жетип эди.

— Алан, не этинг-бетинг да кетгенди, ауругъан ишми этгенсе? — деп сордум, аны бла саламлаша.

— Къой сурама, — дегенден башха Къаммот абери айтмады. Сора тюгеннен пальтосуну жагъасын кётюрюп, желкесин жапды.

Юйорюню-юйдегисини тынчлыгъын, саулугъун сордум.

— Эшитмегенмисе? Мен юйорюм бла жашамагъанлы жылдан артыкъ болады. Аллах ургъаннга насып къайда? Кесими телитигим бла аллыма келген ырысхымы суу бла жуугъанча этдим. «Къайтайым, жангыдан жашау этип башлайыкъ. Сабийлени саудан ёксюз этмейик», — деп келечиле ийип да кёрдюм, алай юй бийчезибиз къатына да къоймайды.

Къаммот кючсюнюп, чурукъ бурунларына къарап тохтады. «Ол мен таныгъан жашды деп энди мынга ким айталлыкъды. Тюз къанаты сыннган зурнукча болгъанды да къалгъанды», — дедим кеси кесиме.

— Да не этериксе, кеси жыгъылгъан жаш жилимайды, — деп Къаммот къолуму хылып тутуп, туманнга ташайып кетди.

«СЮЙОНЧЮНГ МЕНИ»

— Кезий, суйюнчюнг мени! Бир аламат хапар эшитесе бусагъат, жанымы къыйырчыгъы! — деп Асланмырза, эшикден кире келгенлей пальтосун да тешмей, къатыныны белинден тутуп, фокстротха бурулуп тебиреди.

— Э киши, не этесе аурунг? Башымы төгөрөк айландырдынг. Айт айтырыгыңгы.

— Э-э-э... сүйюнчю... Алайсыз угъай... — деп Асланмырза бармагыңа ёрге тутду. Сора пальтосун вешалкагъа такъды. — Сал столгъа, Кезий, не затың бар эсе да. Ол «акъбашны» да келтир. Экибиз бирер «жюзден» аудурмай боллукъ туююлбюз, — деди да, Асланмырза, стол жарашдырыгъа къармашхан къатынындан кёзюн айырмай, не эсе да бир макъамны мурулдап башлайды.

«Ярабий, бу адам быллай бир неге къууанган болур? Уллуракъ къуллукъгъа иш салгъан болурла. Алай боллукъду ансы, ишден келсе, тюртюшюрюк ёгюз кибик, къаш туююп, сёзюнге тюртдю жууап бере келиучюдю».

— Да-а, жанымы къыйырчыгъы, ал стаканыңгы. Насыплы болсунла! Къууанчлы жашасынла! Ол эки сабийни насыплары ючюн, бизни да муратыбыз толур ючюн!

Асланмырза стаканы аудуруп, тузланган нашаны жыякъ таууш этдирип томурду, сора, диваннга аркъасын тыяндырып, кёзлерин жумду.

— Э киши, мени быллай бир кёзюнге къаратып турмай, айтырыгыңгы айтсаңг а, — деди Кезий эрини къатына олтура.

— Хы, жанымы къыйырчыгъы, — деп башлады сёзюн Асланмырза, къарнын сылай. — Ол аман жашха тюбеп келеме. Бир ушагыулу къыз бла сюелип тура эди да, уялтмайым деп, эслемегенча этип, озуп тебирегенимлей, тохтатып, ол къызчыкъ бла танышдырды.

Асланмырза къатыныны кёзлерине тюрслеп къарады да:

— Ол къызчыкъ кимники болгъанын а билемисе, жанымы къыйырчыгъы?! — деп жойкъулланып сорду. Сора кесини соруууна кеси жууап бере:

— Къырым улуну, жанымы къыйырчыгъы... Къырым улуну... — деп, биягъы бармагыңа ёрге чюелтди.

Ол кезиучюкде эшик ачылды. Сууукъ хауа, туман болуп, жылы отоугъа жайылды.

— А-а-а, жашым, олтурчу къатыма, — деп Асланмырза, жашыны къолундан тартып, диваннга олтуртду.

— Ашырыпмы келесе?

Жаш ийменчекленип:

— Хо бирда! Аны ашыра айланмасам а...

Асланмырза, ол сёзлени адам эшитмеге эди дегенча, эшик таба тынгысыз къарады. Сора жашыны билегинден кесине тартып:

— Башыңга атмы ургъанды?! Қаллайла айтаса, итни кючюгю! — деп кертти ачыуланды. — Ол кимни къызы болгъанын билемисе, суубаш?

— Билеме.

— Сора кеси насыбыңгы кесинг нек жояса?

— Мен сени ангылаялмайма, атам.

- Энтда кьайтарып сорама, кьыз кимниди?
— Кьырым улуну.
— Ма кёрдюнгмю?
— Угъай.
— Телибаш, Кьырым улу уа кимди, билемисе?!
— Билеме. Чурукъ тигиучюдю.
— Неле дейсе?! Кьырым улугъа сен кьаллайла айтаса? Ол чурукъчу угъай, райсполкомну председателиди, агуман!
— Жангылгъан этесе, атам. Андан сора аллай аты болгъан жокъмуду? Мен аны иги таныйма. Чурукъларымы хар заманда анга жаматыучума. Алапат устады.
Асланмырза, элгенген этгенча болуп, жыйырылды да, жашын кесинден ары тюртдю. Къаны асыры кьызгъандан, кесин тыялмай, жашыны аллында ёрге сюелип:
— Ол дуппукъбетге терилип аурууунгамы айланаса, итни баласы! Бу жолдан сора мен сени аны бла кёрсем, эшитмегенме деме! — деди да ич отоугъа ашыгъышлы ташайып кетди.

ЭСКИ ЖАРА

Ажук кеси сёлешмесе, танымай окъуна кьаллыкъ эдим. Са-къалы жетип, кёзлери тереннге кетип тургъан Ажукну таныгъан алай тынч туююл эди.

— Айып этме, тюрленнгенсе да,— деп, ёпкелерге хазыр болуп тургъан Ажукну жапсарыргъа кюрешдим. Машинаны танг кесек сакъларгъа тюшгенди да, лахор эте, озгъан заманланы эсге тюшюре олтурабыз.

— Эл, журт кьалайдымы дейсе? Бек эрттеден болмагъанма оллахий, билмейме.

Ажук терен кючсюнюп, энди уа не сорлукъ болур дегенча, кёзюме къарап тохтады.

— Нек?

— Адамны башына ат урса... — деп ушакъ нёгерим сёзню созаргъа артыкъ суймегенин билдирди. Мен да андан ары сюрюрге болмадым. Насыпха, машинабыз келди да, жол кёл алдыкъ.

Чайыр жол бизни узакъда тёппелерин кюн жылтыратхан чалбаш тауланы этеклерине элтип барады. Ажук бла бир шинтикге олтургъанбыз да, ушакъ нёгерим болгъанына кьууанама. Не десенг да, эки-юч сагъатлыкъ жолну тынгылап баргъандан эсе аны ушакъ нёгер бла кьысхартхан игиди.

— «Жол кес» — деп бурунгулула бош айтхан болмазла, шуёхум, айт хапар,— дедим машинаны бир халда гюрюлдеген мотору ауурландыргъан кёзлерими кюден ача.

— Эски жараны ашландырмаймы деп тынгылагъан эдим биягъынды. Аллай сёзню ичинде чиритгенден эсе, айтырынгы айтып,

жюрегинге хошлукъ берген иги болур дейме. — Ажук, табыракъ олтуруп, хапар айтыргъа хазырланды..

— Колхозубузда мени аллыма киши ёталмаучусун сен билесе. Ариу да кёрюучю эдиле, кётюрген да этиучю эдиле. Алай «аллах ургъанны кёнакъ юю къайда»,— дейдиле. Элде бир къауум хау-лени сёзюне къарап, ишимден чыкъдым, ичги болгъан жерге терк-терк табыла башладым.

Айымыса, бир чыгъып кетсем, колхозда сау жылгъа аллыгъымы тюшюрлюкме. Не этеме туююлюп. Суюсе-суюмесе да, юй бийчебиз ол оноума угъай демеди. Десе да, баям, сёзю бармазлыгъын сезген болур эди.

Ажук машинаны терезесинден кърмач чартлагъанча ариу чакъгъан терек бахчалагъа къарап, терен сагъышха кетип, иги кесекге дери келди.

Тирмен таш айланып ма андан сора башлады. Тирмен таш угъай, мени башым. Сибирге бир сылжырап къайтдым. Хуржун къалын. Не айтаса — иги кёрюндю. Дагъыда бир къатладым. Аламат! Шорпаны башына жау болуп чыгъарча болдум. Ашайма, ичеме, жатама — эркин къанатлы. Дуня зауукълугъун кёреме. Аны эт, муну эт деген жокъ. Кеси башыма не да — кесим, патчха да — кесим.

Алай эте бир ауукъ заман озду. Машина кьоллу болдум. «Таба баргъан чаба барады»,— деп халкъда айтычулай, аны бла да тохтамадым. Юй бийчеге бла сабийлеге кече, кюн да солуу алдырмайма. «Мен телибаш эндиге дери колхоз сабанлада мыс-мыс эте, не къадар ырысхыдан къуру къалып тургъанма»,— дейме кеси кесиме.

— Артдадамы дейсе?

Ажук кьол жаулугъун чыгъарып, кьол аязына жайды да, бурнун гетен къумач жыртылгъан таууш этдирди.

— Артда уа не... Адамны кьарны тойса да, кёзю тоймайды. Эл тарлыкъ этгенча, не эсе да бир зат жетмегенча кёрюне башлады. Жюрегим сахаргъа тартдырды. Аны юсуне сахарда бир омакъ къатын бла шагъырей болгъанма да, жюрегим учунуп, элде арталлы да кечиналмайма, тынчлыкъ тапмайма. Кеси уа, хайырсыз, чирик бай. Шахарны тюз ортасында эки отоулу фатары да бар. Кюйюз, къатапа. Сыйлагъан а... айтмай кьой! Анасы бергенни ашасын, жашауум экими къайтырыккъы дейме, юйдегимден айрылып, ол тишируну алыргъа таукел болама.

Былайгъа жетгенде, Ажук алгъындан да бек мудах болду. Арыкъ инчге бурну бютюн да созулгъанча кёрюндю.

— Ал кезиуде, не айтырса, ашарыкъ, ичги, кино, театр. Кесинг билгенликден, мени хуржунум да къуру туююл эди. Таркъаймазлыкъ ырысхы аллах берге эди, ол да тауусулду. Болса да жаангы юй бийчеми бохчасы къалын эди. Ма жашау дегенинг былай

болады, мен бир жукъ ангылай эсем. Ансы эндиге дери мен да жашагъанма, эшек арба жолгъа тюзелгенлей!

Артдан артха кёзюм биягъы эшикге къарап башлайды. Эрикгеними, мудах болгъанымы сезип, жангы юй бийчем булжутургъа кюрешеди. Алай суугъан жюрекни жылытыр амалны ол да табалмайды. Ахырында уа хаулеге, баштакъгъа жетгинчи аманны тегеди, хыликкя этеди. Мен да аузума келгенни аямайма. Алай бла айырылышып кетемиз.

Элни кыйыр юйлери кёрюне башлагъанда Ажук тынгысызланып, шинтигинде тынчаялмай башлады. Бир ары бурулады, бир бери бурулады. «Ажукну алгъыннгы юй бийчеси хауле эрине не айтырыкъ болур, аланы мындан ары жашаулары къалай боллукъ болур», — дей, сагъыш эте келеме. Жол негерим а мен нени юсюнден сагъыш этгеними билгенча:

— Алан, юйге къоярламы, сен къалай акъыл этесе? — деп сорду.

Мен Ажукну сорууна жууап эталмадым.

«ЮЙРЕННГЕНИ БОЛЛУКЪДУ...»

Майрусхан автобуса кюцен-бутдан минди. Минди десек да... аны миндирдиле. Кеси кесине шыбырдай, ол автобусну ортасына жетди.

«Я аллах, бу халкъ къайдан келеди, къайры барады? Алай манга да айта болурла, бу къарт къатын юйюнде нек олтурмайды деп. Мен а, аллах хакъына, автобусну былай тапсыз жюрюгенин билсем эди, эшикге да чыгъарыкъ туююл эдим», — деп кеси кесине мурулдай, Майрусхан эки жаш кызчыккыны къатына сюелди. Кызчыккъла бетлерин терезеге бурдула. Аланы бирлерин Майрусхан таныгъан окъуна этди. Ол элни темир тюкенинде сатыу этген Ахматны кызы эди. Бирси кызчыккыны уа ким болгъанын билалмады. Андан-мындан кишиле, къатынла олтургъан жерлеринден ёрге туруп: «Майрусхан, келчи былайгъа олтур», «Ай юйюнге, сен ёре сюелип, биз а къалай олтуруп турайыкъ», — деп жерлерин бердиле. Алай Майрусхан олтурургъа унамады.

Кызчыккъланы аллында олтургъан абадан киши алагъа бурулуп, башын булгъап, айып этди. «Шёндю бир жаш адамла бардыла да, тартып адамны кёзюм аллыккъдыла, оллахий, бизни заманыбызда къарт адам сюелип, жаш а олтуруп тургъанын кёрселе, ол бир адамны, бир юйюню айыбы туююл эди, битеу элни айыбы эди. Шёндю уа бир жаш тёлю барды да...» — деп ол башын булгъады.

— Да, алайды энди заман, харакетден эсиргенди да, тойгъанын кётюралмайды халкъ, — деп кюшду аны жанында олтургъан къатын.

— Хау, тейри, харакет да кёп, аш да кёп, алай намыс а жокъ-ду. «Намыс болмагъан жерде насып да болмаз»,— деп бурунгу-лула бош айтмагъандыла,— деди Майрусхан.

...Экинчи кюн Майрусхан бир жумуш бла темир тюкеннге ба-рады. Тюкенде Ахматны орнуна аны къатыны Халимат сатыу эте тура эди. Майрусханны кёргенлей, ол къашын-башын туююп, аны соруууна да хыны жууап къайтарып турду. Майрусхан сатыу эт-генден сора, юйюне къайтып бара, кеси кесине сагъыш этеди: «Алан, бу къатын манга нек терс-мерсле къарай эди? Не этген болурма мен анга? Жашла ёлмесин, мен анга бир сормай къой-мам, билмесем жюрегим тынчайырыкъ туююлдю»,— деп, эринмей жюгюн да кётюрюп, артха къайтды. Тюкеннге киргенлей окъуна ол:

— Э къыз, жарлы, Халимат, жюрегим тынчаймай келеме, не болгъанды? Манга не жюрек къыйынынг барды, мени бла сёлеш-мез ючюн не этгенме мен санга? — деп сорду.

— Да этип, не этерик эдинг андан артыкъ? Ол аман къызны тюнене урмай-туюмей жилиятханса. Ала, харип, ингирликде ишден арып келедиле. Мен а, аллах хакъына, кесим окъуна айтычума анга, анам къабырдан туруп келсе да, жеринги бере турма деп. Сен а халкъ да тургъанлай, аны аман бетли этгенсе,— деп асыры ачуланнгандан жеринде да тохтаялмай, хыны жууап берди Ха-лимат.

— Сен мени къызым кибиксе, алай жашаудан ангылауунг ол эсе, юйюр ёсдюрюге эркинлигинг барды деп айталмайма. Болса да, ахшы къатын, манга бурун сюеклеринги къобарма да, атанг-ананг сени къалай юйретиучолерин бла сен сабийинги къалай буз-гъанынги сагъышын эт. «Чыбыкълыкъда бюгюлмеген, къазыкъ-лыкъда бюгюлмейди»,— деди Майрусхан.

— Мени къызым ючюн жарсыусуз къал... Сенича харф таны-магъанла оноу эте келмегендиле манга,— деп Халимат къолу бла эшикни кёргюзтду.

— Сени адетден, намысдан да къуру болгъанынги кёреме. къы-зынги да жазыкъ этме, алыкъа алдады аны жашауу, аны ючюн налатны санга бергенликге элни да эсгерликдиле! — деп Майрус-хан тюкенден чыгып кетди.

Керти окъуна ол къызчыкълагъа бошму айып этдим дейме. «Ата-анада намыс, къылыкъ болмаса, сабийледен не намыс, не къылыкъ излейсе»,— деп сагъыш этди юйге бара.

АХЧАНЫ КЮЧЮ

Жай ингирлени биринде Исхакъ орамгъа чыкъды. Тынгылы ауузланнгандан сора аны орамда ары-бери айланып къайтхан къылыгъы болуучуду. Бу жол да хауагъа чыгып, тынч-тынч бара

тургъанлай, ол кесини тенгине тубеп къалды. Ала хапарлашдыла.

— Къалай тураса, Тенгиз? Сабийле, юй бийченг аурумай тура эселе? — деп сорду Исхакъ.

— Бек тынч турабыз, хатабыз жокъду. Сабийле да кими школ-гъа, кими сабий садха жорюйдюле, — деп жууаплады Тенгиз.

— Сабий садха уа нек жорюйдюле, юй бийченг ишгеми киргенди?

— Хоу бир да, алай къурансын ол! Орус тилни билмейме деп сылтау этеди, ишлеген нек этмейсе деп сорсала, аны олтуртуп, докладла жаздырып турлукъ кирик...

— Кесинг а аурукъсунган ишми этесе? Арыкъдан да ёлесе да, хайырсыз.

— Угъай, тейри, ауругъаным да жокъду. Кесинг билгенликден не заманда да мени саулугъум иги болуучуду. Алай... токъ кюн-юмден ач кюн-юм кёпдю да...

— Не-ек сора?! — деп сейир этди Исхакъ.

— Да нек болуп а. Юйде адам болмагъандан. Мен а, башхалача, кесим кесиме аш этип ашайлмайма.

Исхакъ тенгини энди айтханына бютюн да сейир этди. Аны Тенгиз да эследи:

— Э, тенгим, сени не сорлугъунгу бетинге къарагъанлай окъуна билгенме. Къатын, ол серебрянка эсе да, палах эсе да, аны бугъоууна тюшгенди да, юйге жыйылмайды... Эри къалай жашайды, не ашайды, сабийлери ачмыдыла, жалангачмыдыла — ол аны къулагъына да алмайды, биз сау эсек, шау эсек да билмейди. Ма алай аманна кебинден бир къауум айны кеси аллыбызгъа кечине барабыз. Ол а бёрк-чёрк, жаулукъ-маулукъ, палах-чалах — эталгъанын, эшдиралгъанын да жыйып, къайры эсе да кетер да, эки-юч ыйыкъдан къайтыр... тап тюшсе, болмаса уа...

— Да юйюнге, эр киши туйюлмюсе. Къатынынгы юйюнде туталмаймыса? Кесинг къалай болсанг да, сабийлени ана жылыусуз ёсдюрюрге уа къалай жарайды. Къара сен анга! Тейри, къуру да алай жашагъанын къой, сабийим анасына жангыз бирчик термилгенлей, ол серебрянка деген жюнюнг эсине тюшген сайын аркъасы къалтырарча этерем...

— Айхай... Кенгден къарагъаннга алай айтхан бек тынчды. Ма сёз ючюн, кёп болмай биягъы къатын кетеди. Къайры кетгенин да билмейме. Бир ыйыкъ ётеди — жокъ, эки ыйыкъ — жокъ. Мен да асыры къайгъы этгенден жеримде олтуралмайма. Не этерге билмейме. «Розыскагъамы» берликме мен муну! Бу жолча кёп а бир заманда да къалмагъанды.

Бир жыйырма кюн озгъандан сора къатын келеди. Энди уа мен сени ананг бергенни текдюрейим деп келеди акъылыма.

Къатын юйге киргенлей, билегинден хыны тартып, уругъа кезиндим. Алайлай, къолунда сумкасы ачылды да, аны ичинден тюменликле тёгюлюп, юй тюбю къургъакъ чинар чапыракъ агъызыл-

гъанча болду да къалды. Ол къадар ахчаны кѣргенден сора тилим байланып, къолуму да кѣтюргенлей, сын болгъанлай къалдым. Къалай урушурукъса ол къатынга андан сора? Айтчы бир...

— Да, шуѣхум, сиз экигизге айтырым жокъду. Ырысхы кѣллю болгъанча кѣрюнесиз, бир бирни ангылайсыз... Алай ол бюгюн аналарын мугурайып сакълагъанла да ол келтириучю «къызылкъу-лакълагъа» татлыкъсына эселе, жашаудан ангылаулары болмаз, артда юйюр къураямлазла. Ол — артда боллукъ ишди, шѣндю уа... Юсюнг-башынг тозурап, къарнынг ичинге батып, ийнеден ѳтерик болуп тураса, юйюнг толу ачханы не ѳтериксе? Ёлсенг биргенгеми салдырлыкъса?

Тенгиз тууар тынгылауну басханлай турду...

САУГЪА

— Сослан, къайдаса, хайырсыз?

Аны эшитгенлей жаш керилип, созулуп, машок къалауну ар-тындан чыгып келеди. Кѣзлерин жарты жумгъанлай, бираз турады, эснейди.

— Не керекди?

— Тамата чакъырады биягъы сени.

— Ненча кере чакъырыгъа боллукъду? Эрикдиргендиле, оллахий

Оргъан-соргъан да этмей, Сослан таматаны кабинетине акъыр-тын киреди. Чачы-башы тозурап, юсю тытыр жугъу. Стол тѣгеринде бѣлек адам олтурады. Бирлери — тютюн иче, бирлери — жазуу эте. Была Сослан ишлеген къурулуш управленияны оноучуларыдыла. Жаш отоугъа киргенлей, стол тѣгеринде олтургъанла, бар ишлерин къююп, мынга къарап тохтадыла. Сослан анда-мында аягъын алады ансы, тынгылауну салып, эригиулу сюеледи.

— Не жумушугъуз бар эсе да айтыгъыз. Былайда сюелип турургъа заманым жокъду,— деди жаш шошлукъну буза.

— Биз, Сослан, бюгюн сени къаты сюзерикбиз. Жыйылгъаныбыз да аны ючюндю,— деди тамата жеринден ѳрге тура.

— Этигиз ишигизни... Юйренмейми къалгъанма...

— Тюнене ишге келмегенсе,— деп башлады тамата сѣюн.— Бу юч айны ичинде ол жыйырманчы кюнюнгдю. Былай айтханда, «юбилей» кюнюнг.— Аллай тап сѣз тапханына ыразы болду да, тамата нѣгерлерине ышарыулу къарады.— Анга уа не сылтау эталлыкъса?

Сослан не айтыргъа билмей, кѣзлерин терк-терк къыса, бир ауукъ заманны турду.

— Мен... Хау! Къайын анамы дохтургъа элтген эдим.— Аллай тап сылтауну терк табып къойгъанына Сослан бек къууанды. «Молодес!» деди кеси кесине акъырынчыкъ.

— Сау кюнмю айландыргъанса муну?

— Не этерик эдим? Мени къайын анам асыры семизден эки центнер тарта болур, тейри. Тогъузунчу этаждан энишге эндирир ючюн юч сагъат, артха да аллай бир. Тергечигиз, неңча сагъат болады? Лифт а ишлемейди. Анга къараучу киши дуу болуп айланган халары бар эди.

— «Дуу» дегенинг?

— Бош билмегенча этесиз... Барыгъыз да иги билесиз ол не болгъанын,— деди Сослан бир кѣзюн къысып.

— Тохта, тохта! — Профсоюз комитетни председатели жеринден суху турду. — Къайда барды сени къайын ананг?

Бу сорууну сакъламагъан Сослан жунчуду.

— Не терслигинги да кечерге боллукъ эди, алай ѳтюрюк айтханынги уа... — Профсоюз тамата, башын булгъай, олтурду.

— Къызын тилей эсем, аны анасы мени къайын анам туюлюмю? Туююл эсе да боллукъду.

Кабинетде уллу кюлкю къабынды.

— Алай болсун. — Энди сѣзге бригадир къошулду. — Айны онусунда уа къайда эдинг?

— Онусундамы? — Сослан сагъышха къалып, къол аязы бла мангылайын ышыйды. — Къарачы аны эсимден кетип къалгъанын... Хы! Магнитофонум сынган эди. Бир алапат тыш къыраллы макъамла сатып алгъанем да, кечени узуну хайда сокъдур, хайда сокъдур... Бузулду да къалды. Элтип къуратыргъа да боллукъ эди, алай ишчи адамны заманы къайда. Мастерни юйге чакъыргъа тюшдю. Кесигиз билесиз ремонтчуланы. Юйде адам болсун дедиле да, кимни къоярыкъ эдим кесимден башха адам болмаса?

— Магнитофон болмаса бек аманды,— деди бухгалтерияда ишлеген къыз кючсюнюп. — Алай жыйрма бла тогъузунда уа ишге чыкъмай нек къалгъан эдинг? План акъсап тургъаюлай.

— Ол кюн мени жюрегим бир бек къыйналгъан эди. Сегизден бир минут кеч къалмай ол эрттенликде тюкеннге жетген эдим. «Башым ауруйду, чыгъарчы «шуѳхладан» бирин, жанчыгъым»,— дедим. «Он бирден алгъа сатмайбыз»,— деди да тохтады тюкенчи къыз. Алайсыз да доюн туююл эди, аузум къургъакъсыгъынчы тиледим. Айтсанг — къойма. Алгъын алай этмеучю эди хайырсыз. «Ашыгъып турама, план бла ишибиз осалды»,— деп да кюрешдим. Андан да болмады хайыр. Не этерик эдим, узакъ болса да, башха тюкеннге чабаргъа тюшдю.

— Ишчи заманны багъаларгъа керек болгъанын биле болурса,— деди эрттегили ишчиледен бири ачыуланып.

— Билмей а! Тюз къабакъ эшикден кире келген жерде окъуна жазылыпды аны юсюнден. Унутханмы этесиз, сиз кесегиз окъуна азы айтхансыз аллай сѣзлени манга. Бюгюн окъуна мени сюзевиз деп къаллай бир заманны къоратып барасыз.

— Биз сени тюз жолгъа салайыкъ, адам этейик деп кюрешебиз. Сен а хыны сёлешесе! — деп ачууланды тамата. — Боллукъду сени бла кюрешенибиз! Ишден кыстарыкъбыз!

— Ол сизни ишигизди,— деди Сослан таматаны айтханына артыкъ къайгъырмай. — Бизни кыралыбызда хар кимни да ишлерге эркинлиги барды. Ма тюз былайчыкъда, сиз таныйсыз хоншуларыбызны... Кел бизге деп эрттеден да чакъырып турадыла. Кесигиз кёргенликден къарыуум, билимим да барды. Ишлеялмаймы къаллыкъма!..

Стол тегерегинде олтургъанла таматагъа бирден къарадыла.

— Ишден кетгенле кёп бола барадыла,— деди къайсы эсе да. — Адамла жетишмейдиле.

— Тюзюн айтсам, Сослан тюзеле башлагъанды,— деди складны таматасы. — Былтырны бу кезиюу бла тенглеширип къарасакъ, аны ишге чыкъмай кългъан кюнлери бир кесек азайгъандыла.

— Кеч кълып келген кюнлери да аз болгъандыла. Муну аллында юч айда ала жыйырма бла юч кюн болгъан эселе, бу юч айда — жыйырма,— деди бригадир блокнотуна къарай.

— Ол игиди да! — деп къууанды профсоюзну таматасы. — Сосланни ол сынауун кенг жаяргъа керекди. Сен, багъалы Сослан, аллай башламчылыкъ этгенинги юсюнден сёлешсенг эди. Угъай демейсе да?

— Угъайым жокъду. Алай «Къуру кългъа къуш кълмайды»,— дейдиле бизде.

— Не сёз барды! Тамбла тюзюнлей кассагъа бар да къл,— деди тамата.

— Бюгюн болса сюерик эдим.

— Кесинг кёресе, ишчи кюн бошала турады. Жетишаллыкъ туююлбюз.

— Охо, тамбла да боллукъду. Алай бир кюннге эркин этсегиз эди. Саугъа да бергенсиз. Ууакъ-тюек ишчиклерим бар эдиле.

Тамата башы бла ыразылыгъын билдирди.

Экинчи кюн иш бошалыр кезиуге Сослан кассаны гитче терезесинден къарап тохтады.

— Ахча саугъамы берчи теркирек, жаңчыгъым. Ашыгъып турама,— деп баугъа тагъылгъан къламны кълуна алды.

— Не саугъады ол? — деди кассир. — Кеч кългъан болурса дейме, жаш. Таматаны ишинден чыгъаргъандыла... Низам салалмагъаны ючюн.

— Ай, таланмагъан! Не аман иш болду. Ашап бошадыла да харип ол иги адамны,— дей, Сослан арлакъда сакълагъан нёгерлери таба мудахлы кетди.

ТЕНГЛЕНИ МУРАТЛАРЫ

Марат, Расул, Арсен, Заммай эл башы дуппурну төппесинде олтуруп лахор этедиле. Кюн чууакъды. Кёкде бир булутчукъ кёрюнмейди. Самолётну гюрюлдеген тауушу чыгъады. Ол жууукъдан жууукъ бола келеди. Жашчыкъла кёкге къарайдыла. Кюнню жарыгъы кёзлени къаматады.

— Мен лётчик боллукъма,— дейди Марат таза кёкде акъ ыз кёюп, жол салып баргъан самолётдан кёзюн айырмай. — Жигит десенг, тауушдан терк баргъан самолётланы учургъан адамладан жигит бармыды?! — Алай айтып, не дерик болурла дегенча, Марат тенглерини кёзлерине тюрслеп къарады.

— Мен а космонавт боллукъма,— деди Арсен. — Космос кеме бла айгъа тюшюп, аны юсюнде айланган сейир туюлюмюдо? Ма, жигитлик десенг!

— Мен а,— деди эндиге дери сёзге кёшулмай тургъан Заммай, жүлюннген башын къашый,— водолаз боллукъма. Скафандр кийип, тенгиз тубюнде чабакъланы, жан-жаныуарны кёрлюкме. Билемисиз, тенгизни тубюнде таула да, къаяла да бардыла. Терекле окъуна ёседиле...

— Акула бармагъындан къапса, турусса сора,— деди Расул ташха уруп тырнагъын кёбаргъан бармагъын сылай. Барысы да кюлдюле. Расулну ууртлары къызардыла.

— Неге кюлесиз? Ол ыргъай чабакъ адамны окъуна жутуп кёяды,— деди Расул дагъыда.

— Къоркъакъны къабады ансы... — деди Заммай эринин чюйюре. Тенги алай айтханы кыйын кёрюнсе да, Расул жууап этмеди.

— Мен а,— деди Расул кёп сагъыш этип тургъандан сора,— агроном боллукъма. Терек бахчала саллыкъма. Манга къонакъгъа келсегиз, сизни татлы алмала бла сыйларыкъма.

Тенгле, башларын булгъап, Расулну айтханына ыразы болгъанларын билдирдиле. Татлы алмала эслерине тюшюп, жашчыкъланы аууз суулары келди.

ЖАЙЛЫКЪДА

Атам малчыды. Жаз башы болса, ол малла бла жайлыкъгъа чыгъады. Жайлыкъны кёрюрге мен да бек сую эдим. Мен аны тау башларында кыйыры, чеги кёрюнмеген жашил ёзен сунуучу эдим. Жайлыкъ тюшюмде окъуна алай кёрюне эди. Тюз кесим сунганча, тюппе-тюз аулакъ... Бийик таулары юслерине деменгили жашил жабыу жайылгъан кибик. Анда-мында мал сюрюле от-

лай... Атамдан мени биргенге ала бар, мал кютерге болушурма, бузоулагъа къарарма деп тилей туруучем. Ол а кзуру да «Угъай, жашым, сен алыкъа гитчечиксе. Уллу болсанг элтирме»,— деп кьоюучу эди.

Бу жаз башында да атам жайлыкъгъа тебирейди. Анам хуржулагъа жол азыкъ салады, жылы кийимлерин энчи кысым этеди. Атам ашыкъгъандан мени эслемейди. Этегинден тартханымы окъуна сезмейди. «Ата, ой ата, мен да жайлыкъгъа барыргъа сюеме». Ол манга энтда да къарамайды. Мен жиляйма. Уллу кычырып окъуна. «Да не этсин адам санга?» — дейди атам, сора анама къарайды. Ышаргъанындан окъуна билдим анам угъай дегенин.

Келдик жайлыкъ деген жерлерине. Тюшдюк бир узун юйню арбазына. Бу мен ол тюшюмде кѳрген жайлыкъ туююлду. Дуппукъ сырт. Тѳгерегин бийик таула кзуршалапдыла. Кюн кѳзю тѳппелерин жарытады. Къарасанг кѳзлеринги къаматхан окъуна этедиле. Сыртлыкъда, малчы кшошланы къатларында, тууар сюрюуле жайылыпдыла. Адам кѳрюнмейди. Сабийле уа бютюн да жокъ.

Жайлыкъгъа келгениме сокзурандым. «Мында бир аламат суна эдим ансы, келир эдим бери»,— дедим кеси кесиме. Атам а иш кыйгъылыды. Кюндюз кшошда шапа бла мен къалабыз. Отха отун сал десе — салама, суу келтир десе — келтиреме. Толу челек угъай, тюбюнде бир кесекчик. Аны ючюн суугъа терк-терк энерге да тюшеди, алай не этериксе?

Ненча кюн турдум алай эте, не билейим. Юйге тансыкъ болдум. Атама айтыргъа уа болмайма. Алай экили болуп тургъанымлай элден машина келеди. Ол келсе, битеу жайлыкъ гумулжук уяча кюзгъалыучуду. Мен да машина тохтагъан жерге мычымай жетеме. Къарасам, Чамма бла Камма... машина юсюнде кюле турадыла. Мени нѳгерлеримдиле экиси да. Бирге ойнаучубуз. Бир орамданбыз. Чамманы бла Камманы кѳргенимлей кзууандым. «Энди жашайбыз!» — дедим къол аязларымы бирге ышый.

Чамма менден уллуду. Алай ол да алыкъа школгъа бармайды. Камма гитчеди экибизден да. Бизни бла тенг чабалмаса жиялп къалыучуду. Ингирде эшикке чыгъаргъа къоркъгъан этеди, ары да тамата къарындашы чыгъарыучуду. Чамма келгенли бери да тѳгерек тауладан кѳзюн айырмайды. Камма уа целлофан машокчукъгъа жыйып, ашыкъла келтиргенди да, аланы санагъандан бошамайды. Жолда тас этген суна болур.

Энди игиди мында. Ючюбюз да жайлыкъны узакъ кыйырларына окъуна барабыз. Бир эрттенликде уа Чамма манга кшошубуз аллы чынгыл къаяны кѳргюзтеди.

— Къара, къара! Къушла! — деп кычырады ол, тюшюп кетмесин деп къалпагъын къолу бла тута. Кѳкде эки къуш уча эдиле. Бири къанатларын бошлайракъ этип, энишге саркъса, экинчиси

да тюз алай жумулады. Жашчыкыла кыушланы ойнагъанларына кыарап кеп турадыла.

— Мени аллай кыанатларым болса эди! — деди Камма, сим-сиреген этгенча, инче ауазчыгы бла.

— Тегерек нек уча болурла кыушла? — деп сорду Чамма.

— Аш излейдиле кеслерине. Жерде абери кергенлей, жетип тутуп кыоядыла, мыллык ашаргы да угъай демейдиле, — дедим, жайлыкыгы негерлеримден алгы келгеним себепли кеп билгеними кергозте.

— Этюрюк айтаса! — деди Чамма, кыушлагы алай айтханым ючюн келюне тийип.

Биз алай даулаша тургунчу кюн жайлыкыны тюз теппесинде тотхап, аясуз кызыдырып тебиреди. Сенгирчегеле чыкырыдагъанларын тохтатдыла. Зукку чибин дыгалас этдирген малла, кыурукылары ерге кетюрюп, бир-бир, эки-эки ыстауатлары таба жортуп кетедиле.

— Келигиз, — деди Чамма, — кыая башына чыгъайыкы. Ол заманда кыушладан биз бийикде боллукыбуз. Андан кыарап тауланы да, езенлени да иги керлюкбюз.

— Гитче сабийлеге кыаягы минерге жарарыкы туююлдо, — деди Камма биягы инче ауазчыгы бла.

— Сен гитчечикмисе? — деп сейирсинди Чамма. — Кыоркыгъан этесе, харипчик, ансы... — Сора хылыккы этгенча, эринлерин чуююрюп, Камманы башындан аягына дери кыарап чыкды.

— Барыгыз сиз. Атам урушхан этерикди, — деди Камма жерге кыарап.

— Кыал сора, кыоркыакы! — деди Чамма. Сора экибиз да кыаяла таба кетдик.

Арада сагыат озгъан болмаз эди, «Эмеген тишле» деген жерге жетдик. Ала тишлеге ушагъан эки жютю кыая эдиле. Экисини ортасында уа жумушакы гелеулю тюппе-тюз техтир. Мында, бийикде, сериуюн аяз бетинги бир хычыуун сылайды. Кыушла энди бизден энишгеде учадыла. Кыыйыры керюнемеген жайлыкы бийикден алай уллу керюнемеиди. Малчы кыошла уа, бек уллу эселе, ит орунла чаклы бир болурла. Камма, кыаяла таба кыарап, сирелгенлей турады. Гитчелигинден да гитче керюнеди.

— Камма, биз сени керебиз!

Чамма бла мен бирден кычырабыз. «Мындан кыарагъанда сен гумулжукдан уллу туююлсе!»

— Мен да кереме сизни! — деп жууап этеди Камма.

Бизни сезлерибиз, кеп кере кыатлана кетип, кыаялада жутуладыла.

Чамма бла мен энишге кез байлана тюшебиз. Юсюбюз, башыбыз да тозурапды.

— Бююнню жолючулугыбуз ючюн тыякы тиймеге эди, — дейди Чамма.

— Анга уа бир да ишекли болма,— дейме мен. Сора атам ачыуланса бел баууна узалыучусу кёзюме кёрюндю да, жыйырыллыгым келди.

Кьошха жете келгенибизлей, Камма аллыбызгъа чыкьды.

— Къуш уяны кёрдююзюмю? Балалары бармыды?.. Бармы эди балачыкълары?

Дагъыда сорлукъ болур эди Камма бир къауум зат бир бири ызындан. «Тохта бир, бузулгъан пластинка киби тыхырдап турма!» — деп хыны этип тохтатмасам эди.

— Кёрмегенсиз бир зат да, — вот! — Бизге ачыу тийсин деп, Камма ёрге-ёрге секиреди.

Чамма ачыуланады. Мен кьоймагъанем ансы, Камманы кьакьды-сокъду этерик эди.

— Къуш уяны да кёрдюк, энди тюклене келген балаларыны башларын да сыладыкь. Кюннге да кьолубуз бла тийдик! Бар, сен да эт алай,— деди Чамма, ачыуун ичине сыйындыралмай.

— Атам урушхан этерикди ансы... — деп Камма, тамагъына тыгъылып тургъан жилярыгъын кючден тыя, юй таба чабып кетди.

АКЪТУЯКЪ

Салимчикни атасы атлагъа къараучуду. Къаратор байтал тайчыкь табарыгъын билгенли уа аны ат орундан чыгъарыгъы окъуна келмейди. Школда болсун, юйде болсун, жашчыкьны эси энди тууарыкь тайчыкьдады. Салимчик анга Акътуякь деп да атагъанды. Атасы: «Акътуякь тайчыкь туумаса уа къалай атарыкьса?» — деп соргъанында, Салимчик кеп сагъыш эте турмай: «Акътуякьчыкь боллукъду», — деп таукел жууап бергенди.

Бу ингирде уа, школдан кеч келгени себепли, жашчыкь Къараторгъа къараргъа баралмай къалды. Атасыны келирин асыры ашыгъып сакълагъандан, Салимчик юйде кесине жер тапмайды. Бир терезеге жанлап, къарангы тумалагъан кечеге къарайды, бирде уа телевизоргъа къарап тургъан ыннасыны кьойнуна олтурады. Алай жашчыкьны акъылы не ыннасында, не телевизорда туююлду.

Атасы ишден келгенде, Салимчик терен жукъугъа кетип эди. ... Тау жайлыкь. Жылкы бийик тешню этегинде жайылыпды. Ол къабыучу ажир кишнейди. Салимчик атасы бла жылкыны бирге тийишдире келеди. Жашчыкь къаратор байталны излейди. Алай кёралмайды. Бёрю ашап кетген болур! Салимчикни жюрегине къоркъуу тюшеди. Атасыны кьойнуна къысылады. Ол кезиуде Къараторну ачы кишнегени узакъдан эшитиледи. Жашчыкь сагъаяды. Къоркъса да, аякълары байтал кишнеген таба тартадыла. «Къараторну да, Акътуякьчыкьны да бёрюле ашап кетселе не этерикме? Терк жетип, аланы жанлыдан къутхарыргъа керек-

ди». Жашчык чапханын тохтатмай келеди. Не медет, жеталмайды. Акътуякчыкыны да кёралмайды. «Дуппурну аргы бетинде болурла...» Алай Салимчик аллай кёп дуппурладан ауду. Къыстау саркъган суучукну бойну бла ёрге тебиреди. Къайдан келгенин, къайры барлыгын да билалмай башлады. Тёгерегине жунчуулу къарады. Сарыукле суудан башларын къаратып, ауузларын ачып, жашчыкыга узаладыла. Жеталган а эталмайдыла. Къоркъгандан Салимчикни жүреги терк-терк тебеди.

Ол чакъда байталны ачы кишнегени дагыда жашчыкыны къулагына чалынады. Акътуяк тайчык кёзюне кёрюннгенинде, жашчыкыга къанат битгенча болады. Мычымай ол кесин ат кишнеген жаны таба атады. Салимчик эки жанын бийик къаяла къуршалаган ариу жашил талачыкыны ортасында къаратор байталны бёрю жыйын төгерегин алып турганын кёреді. Жангы тууган акътуяк тайчык да, инчге бутчуклары къалтырай, анасыны баууруна къысылып турады. Салимчик имбашындан къауалын сермеп алып, арсарсыз алга атылады. Къоркзуу деген не аз да жокъ. Акътуяк тайчыкыны къутхарыр ючюн бёрю тукъумун битеу къурутурга таукелди.

Бёрюле уа олтурган жерлеринден тепмейдиле, Салимчик бар, жокъ эсе да къарамайдыла. Къыстау келген халында жашчык бёрю жыйынны арасына киреди. Къараса... тай да жокъ, байтал да жокъ...

— Ата! Акътуякчыкы!!! — Салимчик кесини къычырыгындан уянып, кёзлерин ачханында, ыннасы къатында олтуруп, башын сылай тура эди.

— Уяндыгмы, жашым? Терлеген окъуна этгенсе, балачык, ауруганынг болур ансы.

Ынна Салимчикни мангылайына къол аязын салды.

— Атты келгенмиди?

— Хау. Уянса, къаратор байтал тайчык тапханын айтып, жашны бир къууандыр деп кетгенди.

Анымы эшитди, Салимчик секирип жерге тюшдю. Кёлегин, кёнчегин излей, отоуда ары-бери узалады. Алай тапмайды. Ала уа ундурукъ къулакыга тагылылдыла. Ынна аланы кёреді, Салимчик а кийимлерин кёрмейди.

— Ынна, мени кёнчегими кёрмегенмисе? Бюгече былайга салганем да, — деп Салимчик ундурукъ аллында шинтикни кёргюзтеди. Жилярыгы окъуна келеди.

— Алайга салган эсенг, къайры кетерик эдиле да кийимлеринг, кёгюрчюнюм? — деп жашчыкыны соруууна соруу бла жууап береди.

— Ма былайдан тепмей турганлай кийимлеринги къолунга тутдурсам не айтырса?! — деди ынна кёзлерин аз къысаракъ этип.

— Да сора нек тураса! Мен акътуяк тайчыкыны кёрюрге ашыгып турганымы кёрмеймисе!

— Акътуякъ деп ким айтханды санга?

— Къара ыннакагъа, сен айтдынг да тюз уянганымлай.

Ынна Салимни ол айтханына сейир-тамаша болду. «Алаймы айтханем»,— деп арсарлы да болду бир.

— Угъай, — деди сора, — мен санга акътуякъ тайчыкъ туугъанды демегенме, бала...

— Айтханса, айтханса... Акътуякъчыкъды, — деди да Салимчик ыннаны сёзюн бёлду. Ынна узатхан кёнчегин да жолда кие, ат орун таба чабып кетди.

«ГЮЛ ТАЛА»

Саматчыкъны бююн къууанчына чек жокъду. Школгъа биринчи атланган кюнюдо. Атасыны къолундан тутуп, кенг орамны энишге тартып, школ таба келеди. Аркъасында портфели, юсюнде жангы формасы, аягъында къап-къара чурукълары... Кёремисиз мени атам къаллайды дегенча, Саматчыкъ санлап бирде атасыны кёзюне ёхтем къарайды. Сора кими анасы, кими ыннасы, кими да атасы бла школгъа бара тургъан тенглерине да кёз жетдиреди. Башына эркинирек болгъан фуражкасын къолуна алып, женги бла сыйпагъан да этеди.

Алай эте, Саматчыкъ тёрт къатлы айбат школну арбазына къалай жетгенлерин билмей къалды. Сабийле, ата-аналары да арбазны тыкъ толтурупдула. Жашчыкъла — акъ келекчикле, къара кёнчекле, къызчыкъла уа моргъулдум жыйрыкъчыкъла, акъ ал ботала кийипдиле. Боюндарында уа — къызыл галстукла... Кенгден къарагъан аланы гюл тала сунарыкъды. Къызыл галстукла такъгъан жашчыкъланы бла къызчыкъланы кёргенде, Саматчыкъ мудахланып, атасыны этегинден тартды да:

— Манга да къызыл галстук такъ, — деди. Саматчыкъны атасы алгъа не айтыргъа билмей жунчуду. Сора симсиреп башлагъан жашчыгъына ийилип:

— Сен алыкъа гитчечиксе, — деп къулагъына шыбырдады. — Школдан къайтырынга ананг галстук алып турлукъду. — Саматчыкъ симсирегенин тохтатды, биягъыча женги бла кёз жашларын сюртдю.

Олсагъатдан кёнгуроу къагъылды, школну эшиклери ачылдыла. Сабийле, къауум-къауум болуп, классларына кирдиле. Саматчыкъны да атасы келтирип бир кенг отоуда партагъа олтуртду да, чыгып кетди.

Саматчыкъ, анасы юйретгенча, эки къолун партагъа салып олтурады. «Былай олтургъан нечик аманды. Билеклерим да арыдыла», — деп, Саматчыкъ аркъасын партаны шинтигини къангасына тыяндырды. Сора кёзю къабыргъада тагылып тургъан уллу суратха илинди. «Бу устазыбыз болур».

Саматчыкъ асыры терен сагъышха кетгенден устаз классха киргенин сезмей къалды. Хоншусу секирип ёрге турду. Аны кёрюп тургъан устаз къыз кюлюмсюреп, сабийле бла саламлашды да, жерлерине олтуртду.

— Мен сизни устазыгъызма. Атым Лейла Масхудовнады, — деп устаз класс журналдан сабийлени тукъум атларын окъуп башлады.

Эки дерс озгъандан сора переменде Саматчыкъ кесине жангы шагъырейле да тапды. Алай ючюнчю дерседе уа эриге башлады. Арбазда къашха бузоучукъ бла ойнаучусу эсине тюшдю. Эрттенли бери кёрмей турады — ыннагъа да тансыкъ болгъанды. «Амма галстук алгъан болур. Къып-къызыл галстук...» — дейди кеси кесине. Сора Саматчыкъ бир затын унутханча, портфелчигин кётюрюп, арсарсыз кетип тебиреди.

— Къайры атланганса, Самат? — деп сорду Лейла Масхудовна.

— Амма галстук алыргъа айтхан эди, келтирген болур. Сора... Ыннагъа да тансыкъ болгъанма, — деп Саматчыкъ устазгъа кирпиклерин терк-терк къагъа къарады.

КЪЫЗГЪАНЧ

Руслан юйге кире келгенлей, портфелин эшик жанына атып, сирени къармап башлады. Ётмекден иги кесек сындырып, жыякъларын муштухул ойнатды.

— Бек ачмы болгъанса, жашым? Аппангы къучакъларгъа унутуп окъуна къойдунг да, — деди аппа Русланны алай къыстау кю-решгенине кёп къарап туруп.

— Школда жукъ ашатмагъандыла сора уа! Сиз а анда алаMAT сейирликди, хар зат да барды деучю эдигиз да, — деди Руслан чайнагъанын къоймай.

— Айтчы, жашым, не алдынг? Не зат сордула?

— Тёрт алдым. Чотдан. Ючге экини къошса къаллай бир болады деп соргъанды. Аны айтхан алай къыйын туююлдю. Сен юйретгенча, бармакъларымы санадым да, айтдым.

Аппа ышарып, Русланны къойнуна къысды. Башын сылай: — Тюз айтханса, жашым, — деди. — Ашар той, бираз ойна, сора юйге берилген дерслени эт.

Бир ауукъдан Руслан юйге берилген дерслеге олтурду. Аппаны болушлугъу бла экинчи кюн боллукъ дерсге тынгылы хазырланды.

— Жашым, энди чотдан бираз юйренейик, — деди аппа. — Айтчы, сени къолунгда алты алманг барды. Аладан экисин Салиматха, дагъыда экисин Жаухаргъа бересе.

— Нек береме?

— Мен юлгюге айтама. Бу чотду. Иги тынгыла. Алайды да,

экисин Салиматха, экисин да Жаухаргъа... Къолунгда ненча алма къалады?

— Алты.

— Тохта сен. Иги сагъыш эт, жашым. Алты алманы сен къолунгда тутуп тураса. Аладан экисин Салиматха, дагъыда экисин Жаухаргъа...

Аппа, Руслан башын булгъагъанын эслеп, тохтады да:

— Бу чотду, къалай ангыламайса! — деп хыны этди.

— Тохта, аппа,— деди Русланны анасы, аланы къатларына жанлап,— мен сорайым:— Салиматны алты алмасы барды, экисин санга, экисин Жаухаргъа береди. Къолунда ненча алмасы къалады?

— Эки,— деди Руслан мычымай.

Аппа сейир-тамаша болуп:

— Мен да аны соргъан эдим да, не башхалыгъы барды? — деди.

— Ол сейир туююлдо,— деди анасы. — Руслан эгечлерине аберисин бермеучюдо. Аладан а, не затлары болса да, алмай къоймаучуду.

— Аппа, энди нем болса да, Салиматха да, Жаухаргъа да тенг юлеше турлукъма,— деп сёз берди Руслан.

АСЛАН

Асланчыкъ, алыкъа бир тюрлю жигитлик этмегенди. Мындан арысында не эталлыгъы да белгисизди. Арт кезиуде ол зат Асланы сагъыш этдирип башлагъанды. Алайды да, кесини жашауун бир кесек тюрлендирир ючюн, аны башына бир бирде кёп тюрлю акъыл келеди.

Бир жол Аслан школдан кёзюню туюю къаралып къайтды. Аны анасы къайгъыгъа къалып:

— Не болгъанды? Ким ургъанды сени? — деп сорду.

Атасы уа:

— Охо-о-о! — деп сейирсинди.

Алай Аслан кёзюню къаралгъаныны сылтауун айтыргъа ашыкъмады. Аны хали, ол бир уллу сермешде хорлап чыкъгъанча, алай кёрюнеди. Кёз туююню къаралгъаны — ол бош тырналып къалгъанча туююлдо. Ким биледи, Асланнга, жолда келе тургъанлай, бир хулиган тубеген эсе уа? Аслан, башын да кётюрюп, отоуда ары бла бери айланады.

Ол кюн школда тегерекбет Расул тенглерине атасыны юсюнден айта эди.

— Билемисиз, ол къалай къарыулуду? Жаботинскийден да къарыулуду. Атам аны бла тутушса, къыйналмай хорлар эди...

Аслан ол ётюрюкге тынгылап туралмады.

— Сен, барып тохтагъан... махтанчакъса! Битеу айтханларынг да ётюрюкдюле! — деди ол.

Расулну жумдуруху къаты эди. Ол кёз тубюне тийгенде, Аслан бир кесек тентиреди. Расул экинчи да сермеди. Ол заманда жашла Расулну аллына чапдыла, туюшюрге къоймадыла. Алай Аслан абынып, башын партагъа урду.

— Сен ётюрюкчюсе! — деди ол дагъыда. Сора юсюн къагъа, сёз да айтмай, классдан чыгъып кетди.

Анасы ол хапарны Асланны биргесине окъугъан тенгинден эшитгенде, жашны кёзюню къаралгъанына къарады, алайын жу-мушакъ сылады.

— Бош затчыкъды, терк окъуна иги боллукъду,— деп къойду.

Аны эшитгенлей, Асланны кеси кесине жаны ауруду, кёзюню бек ачыгъанын шёндю сизди, жилярыгъы окъуна келди.

Газет окъуй тургъан атасы анга бурулду да, бетине тюрслеп къарады.

— Жилягъанмыса? — деп сорду.

— Угъай, жилямагъанма,— деди Аслан.

— Ол игиди. Мени ма былайым бек ачыгъан эди,— деди ата-сы, бойнунда тамгъаны кёргюзте. — Мен да жилямагъанем.

Аслан атасыны кёзюне къарады. Ийнанды. Кёзлери жарыдыла. Энди Асланны жилярыгъы да келмейди. Ол биледи — аны атасы жигит адамды, кеси да урушда жаралы болгъанды. Аслан атасына ушаргъа сюеди.

ХЫПЫЯР

I

Лейлячыкъ Къаммот бла бирге олтуртханларына бюсюремеди. Къаммотну суймеучюдю, ол аны чачындан тартып, кёп жилят-ханды. Энди уа устаз Нелли Николаевна: «Къаммотну сени бла олтуртурукъма, ызгъа сал», — дегенди да, Лейлячыкъны абери айтыргъа онгу жокъду. Лейлячыкъ классда санитарды. Къызыл жор тамгъасы болгъан акъ быстыры билегинден бир да кетип кёр-мегенме.

«Нелли Николаевна болмаса уа, сени алай жууукъ къоймаз эдим», — дейди Лейлячыкъ. Ол кертиси бла да, Къаммотха бюсю-ремеучюдю. Биринчиден, окъургъа кёл салмайды, экинчиден, бир адам бла жарашмайды, Нелли Николаевнаны окъуна жүюрегин ненча кере къыйнагъанды... Ючюнчюден а, юсюне-башына сакъ туююлдю: бир жол къарасанг, тап-таза, айбат кийинип келир, бир-эки сагъатдан а анасы танымаз дерча халгъа жетер. Не тенглери, не устаз айтханны къулагъына алмаз. Ингирде анасы ишден арып келип: «Юсюнг да неге ушайды?!» — десе уа, «Школда болгъан-ды», — деп къояр.

Бюгюн да Къаммотну жапысы туп-туура Али-баба жандауурну кесин кёр да кьой. Кертиди, андан бир башхалыгы: Къаммотну аныча, къалын, къара сакъалы жокъду. Юсю-башы тозуранды, анасы багъалап алгъан костюмуну къолтугъу сёгюлюпдю, эрттенликде ишге кетерден иги кесек алгъа туруп, анасы аузу бла суу бюркюп, итиу салгъан кёнчегине къарасанг а, адам танымазча болгъанды.

II

Къыш узуну жерни «тону» болуп тургъан къар, кюн тийген эки-юч кюннге жумушагъанды, эригенди. Ууакъ суучукъла бир бирлерине къошула, уллу ырхыла болуп, ёкюрюп, череклеге ёшюн уруш этедиле. Алай кеслеринден залимге тюбегенлерин сезип, шумсуз болуп тохтайдыла: уллу черекде сахеник ырхыны жалап да мутхуз ызы кёрюнеди.

Бйых кюн Нелли Николаевна окъуучуларын эл къыйыры агъачча чыгъарды. Природоведениядан дерс боллукъ эди да, устаз классны табийгъат бла жууукъ шагъырейлендирирге эрттен да мурат эте эди.

Уллу черек къаралып, жагъаларына ёшюн ура, ташдан ташха секире, кесин ёзеннге атып барады. Аны жырлагъан тауушу узакъдан эшитиледи. Сырт башына жетгенлеринде уа, окъуучула энишгеде, теренде жагъаларына сыйынмагъан черекни дыгалас этгенине сейирсинип къарайдыла. «Табийгъатны кючю, ариулугъу да кёз аллыгъыздады,— дейди Нелли Николаевна. — Аны юсюнден минг кере эшитгенден эсе, къарап бир кёрген ангылашыныулуду...»

Устаз хапарын айта тургъан кезинде, Лейлячыкъны гюл чапыракъгъа олтургъан гебенекге кёзю жетди. Къолунда кеси жарашдыргъан ауну булгъай, къызчыкъ аны ызындан болду. Гебенек кётюрюле да, арлакъда къона, къызчыкъ узалса, дагъыда уча да кете, Лейлячыкъны тёшню этегине эндири. Аны кетгенин киши да эслемеди. Лейлячыкъ а тутмай кьоймам деп, къыстау болгъанлай, сууну жагъасына жууукълашды. Алайда узун саплы ауу бла гебенекге узалгъанлай, тюбюн суу ашагъан зылды оюлуп, къызчыкъ къутургъан суугъа кетеди.

«А-а-х! Болушугъуз!» — деген къычырыкъ ауаз тёш башындагъыланы сагъайтды. Халны Къаммот барындан да алгъа ангылап, кесин тёшден энишге атды. Суу ашап, оюла тургъан зылдыдан тутуп тургъан къызчыкъны кенгден окъуна кёрдю. Аралары узакъ туююл эсе да, хар секунд сагъатча кёрюнеди. «Иги тут, бошлап кьойма! Жетеме!» — деп къычырды Къаммот. Ол жагъагъа жетип, къолун узатханлай, зылды юзюлюп, къутургъан суу Лейлячыкъны сермеп жагъадан узакъ атды.

Къаммотну сагъыш этер заманы жокъду. Жагъаны терк чабып

барып, кьоюннга жетер жерде ол суугъа секирди. Лейлячыккыны этегинден тутуп, жагъа таба кыыстау жюзюн башлады.

Ол кезиуде Нелли Николаевна, школчула да алайгъа жетдиле. Кыыстау саркыгъан сууну хорлап, ёпге солуу эте, Къаммот эси аууп тургъан кызычыккыны жагъагъа чыгъарды...

ХОРАЗ

Чабдар аппа, къабакъ эшикни кыатында состар ташха олтуруп, жукъа сакъалчыгъын кюннге кызыдыргъанлай, кечге дери олтурур. Кыатына адам келсе уа Таслиматны жашы Керменден тарыгъып тебирер:

— Биягъы антсыз, сабийлени жыйып келип, кече нашаларымы тауусуп кетгенди.

— Ай-ай-ай...

— Мен да аны айтама. Ненча хата этип барады ол кошт баласы! Тюз хораз кирик, къалайдан да сыпдырылып кирип кетеди. Тохта, мен аны бир кёрейим! — Аппа, Кермен тюз кыатында тургъанча, тьягъы бла силдейди. — Кыаллай тёлю ёсюп келеди. Кыаллай тёлю!..

— Аламат ариу тёлю ёседи.

— Мен да аны айтама...

Ол кезиуде Кермен консерва банканы аягъы бла тёнгерете, орамны чабып барады.

— Тохтачы алай... Банканы сюрюп нек айланаса?! Анангы бир жумушун этсенг а!.. Бар! — Чабдар аппа кеси кесине мурулдай, биягъы ташына кыайтды.

— Кыаллай тёлю ёсюп келеди. Кыаллай тёлю!..

Арада бир кыауум кюн озады. Аппа, состар ташда олтуруп, газет окъуйду.

«Тохта, тохта. Ким дейди? Таслиматны жашы Керменмиди бу?» Аппа кёзлюклерин алып да кыарайды, сора аланы салып, газетни жууукъ да келтиреди. «Алиев Кермен... Олду». Аппа андан ары окъуйду. «Тёртюнчю классны окъуучусу Алиев Кермен, школдан кыайтып келе, жолда он сегиз тюмен тапханды. Ол сагъатдан пионер жашчыкъ ахчаны элтип милицияны бёлюмюне бергенди. Артда ол ахчаны колхозну ийнек саууучусу Баулиева Хаулат тюшюрюп кетгени ачыкъланганды. Ахча несине кыайтарылганды». Чабдар аппа Керменин школгъа барыр заманын сакълап туруп, ол озуп тебирегенлей, кыатына чакырады:

— Мында жазылгъан тюзмюдю? Ахча тапханын кертимиди, он сегиз тюмен?!
— Хау.

— Битеу бергенми эдинг, бир капегин кыоймай, барын да?

— Да биреуню ахчасын кыалай алыр эдим?

— Хаулат нохтабау этмедими да?

— Эте эди, тилеп окъуна кюрешди, мен алыргъа унамагъанма. Не этерикме мен ахчаны? Бара барайым, аппа, сакълап турадыла.

— Бар, жашым, бар.

Аппа кетип баргъан Керменни ызындан къарап кѣп турду да: «Къаллай тѣлю ёсюп келеди, къаллай тѣлю!» — деп, биягъы чиммакъ сакъалын кюн жылыууна тутуп сылай, терен сагъышха кетди.

БАШЛАРЫ

Къысха повестле

Тенгле	5
Бир эрттенликде	21
Къарындашла	56
Термилиу	72
Сын	86

Хапарла

I

Балдражюзле	99
Жалчы	100
Еге ана	103
Тасхачыла	105
Къадар	111
Етмек туурам	114

II

«Ашы аллына келсе»	115
«Сюйюнчюнг мени»	117
Эски жара	119
«Юйреннгени боллукъду»	121
Ахчаны кючю	122
Саугъа	124

III

Тенглени муратлары	127
Жайлыкъда	—
Акътуякъ	130
Гюл тала	132
Къызгъанч	133
Аслан	134
Хыпыяр	135
Хораз	137

Текуев Ж. М.

Т 309 Однажды утром : короткие повести и рассказы./на балк.
яз. — Нальчик : Эльбрус, 1984. — 140 с.

В пер.: 70 к. 500 экз.

Книга о молодых людях военной поры, которые отдают все свои силы выполнению наказа Родины.

Т 4702100000-134
М 125(03)-84 23-84

С(Балк)2

Жамал Махаевич Текуев

ОДНАЖДЫ УТРОМ

Короткие повести и рассказы

На балкарском языке

Редактор *И. М. Гадиев*

Художник *Г. А. Цаллагов*

Художественный редактор *В. Л. Захохов*

Технический редактор *С. А. Мусукаева*

Корректор *З. К. Гуртуева*

ИБ № 1169

Сдано в набор 26.09.84. Подписано к печати 13.12.84. Ч02600. Формат 60×84^{1/16}.
Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл.
печ. л. 8,14. Усл. кр.-отт. 8,37. Уч.-изд. л. 9,06. Тираж 500 экз. Заказ № 6463.
Цена 70 коп.

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Госкомиздата КБАССР

Нальчик, проспект им. Ленина, 33